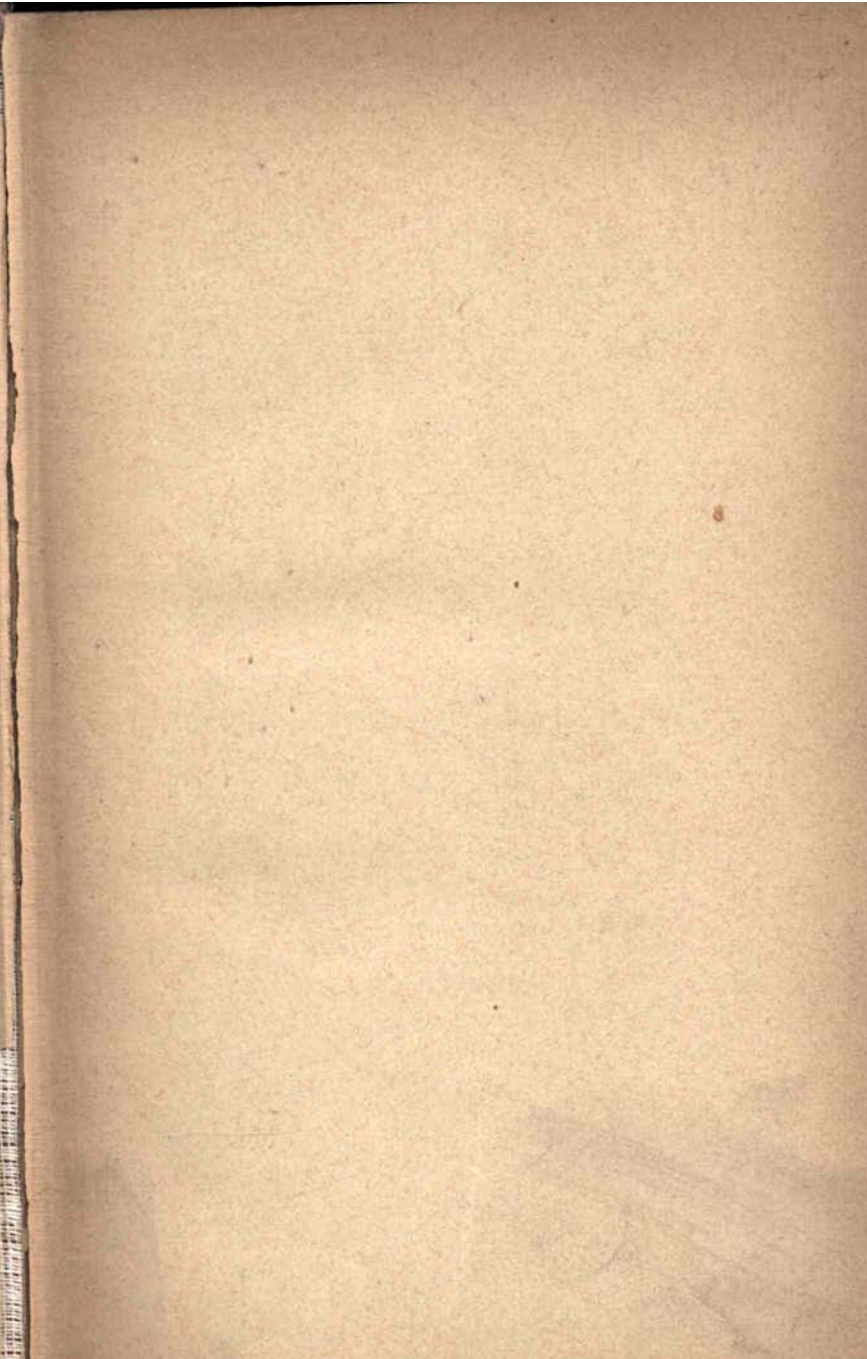
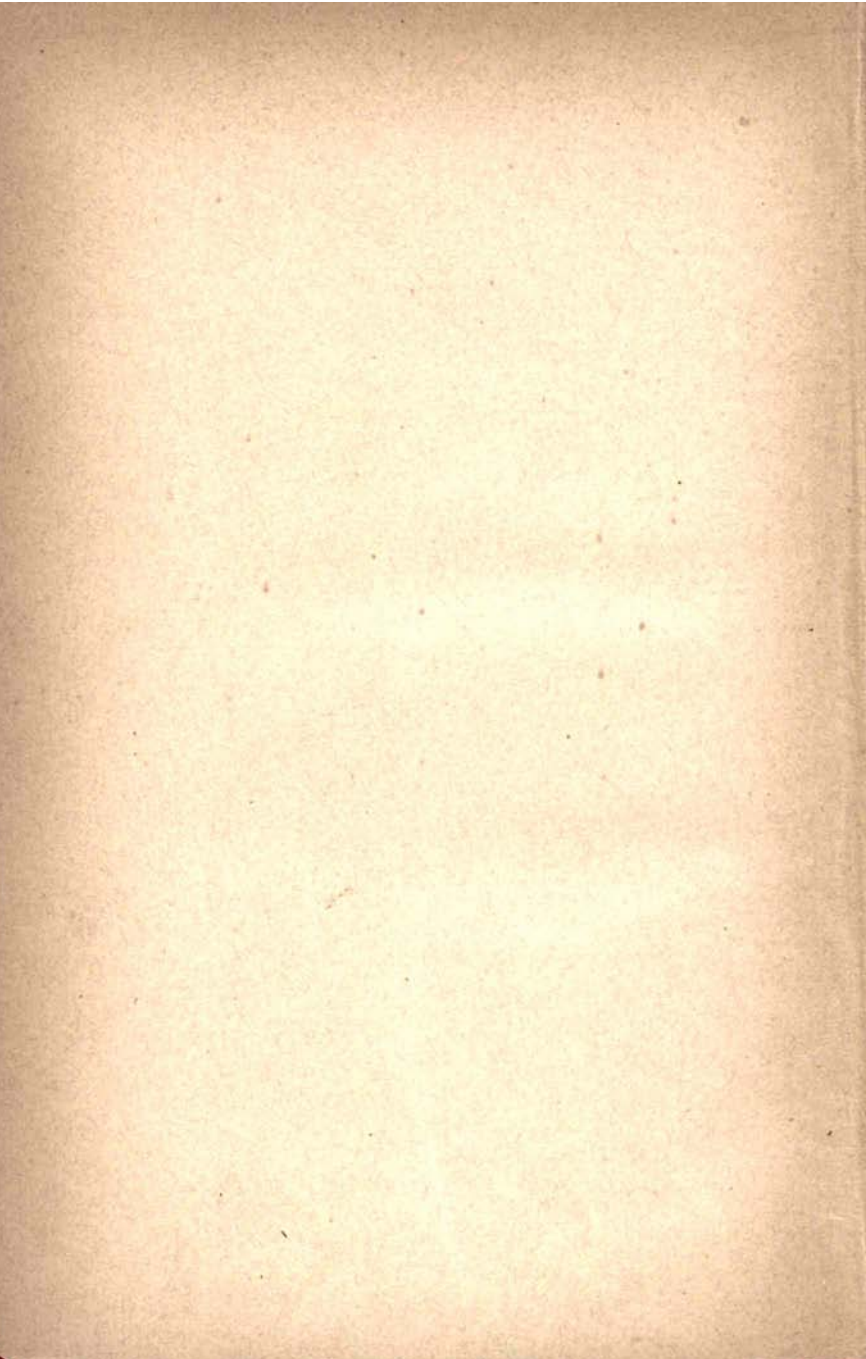

Opfer

RIBBECK OTTÓ.

A RÓMAI KÖLTÉSNET TÖRTÉNETE.

I.

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVKIADÓ-VÁLLALATA.

ÚJ FOLYAM. V. KÖTET.

A RÓMAI KÖLTÉSNET TÖRTÉNETE.

IRTA

RIBBECK OTTÓ.

I.

A KÖZTÁRSASÁG KÖLTÉSNETE.

BUDAPEST. 1891.

Szak: _____

Csoport: 87

Sorszám: 41

Kötetszám: _____

A

RÓMAI KÖLTÉS SZET

TÖRTÉNETE.

IRTA

RIBBECK OTTÓ.

FORDITOTTA

CSIKY GERGELY.

ELSŐ KÖTET.

A KÖZTÁRSASÁG KÖLTÉS SZETE.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUD. AKADÉMIA.

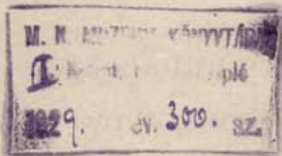
1891.

Acad.
693

12.327/5

A Magyar Tudományos Akadémia föladata lévén, a tudományok önálló inyeleése és emelése mellett, azoknak *terjesztésére* is hatni, 1872. január 22-én tartott összes ülésében egy bizottságot alakított oly czélből, hogy az részint a külföldi tudományos irodalmak jelesebb termékeinek lefordíttatása, részint a tudományokat mai színvonalukon előadó eredeti magyar művek készíttetése által a tudományos műveltség terjesztése érdekében működjek.

A Magyar Tudományos Akadémia ezen *könyvkiadó bizottsága* föladatának megfelelni kívánván, mindenekelőtt azon hiányokra fordította figyelmét, melyek az egyes tudományszakok körében leginkább érezhetők. Sietett ennél fogva elismert tekintélyű hazai szakférfiakat tudományos kézikönyvek szerkesztésével megbízni; egyúttal gondoskodott, hogy a külföldi tudományos irodalmak számos jelesebb művei hazai nyelvünkön mielőbb közrebocsátassanak.

Ekkép a bizottság eszközlésére, a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában, tudományos eredeti műveknek és fordításoknak sorozata jelenik meg; hivatva a külföld tudományos munkásságának eredményeit a magyar közönségre nézve megközelíthetőkké tenni.

A bizottság kiváló gondot fordít a munkák megválasztására és különösen a fordítások megbírálására és ellenőrzésére is.

Ennek megfelelőleg, az 1890. évtől kezdve minden fordított munkát egy e végből fölkért szakember előzetesen átvizsgál és a fordítás helyességeért, hűségeért a felelősségben osztozik a fordítóval.

A jelen munka fordítását dr. *Némethy Géza* egyetemi magántanár vizsgálta fölül.

Budapest, 1891. június havában.

A M. T. Akadémia könyvkiadó bizottsága.

TARTALOM.

A KÖZTÁRSASÁG KÖLTÉSZETE.

	Lap
<i>Első fejezet. A római költészet megteremtői</i>	1—61
Kezdetek 1. Livius Andronicus 16. Cn. Nævius 21. Qu. Ennius 30. II.	
<i>Második fejezet. A dráma</i>	62—272
Általános rész 62. I. Az attikai-római vígjáték (Fabula palliata) 67—199. T. Maccius Plautus 67. Statius Cæcilius 152. P. Terentius Afer 158. Epigonok 192. Sextus Turpilius 197. II. A tragédia 200—228. M. Pacuvius 200. L. Accius 212. III. Történeti dráma (Fabula prætextata) 228—239. Általános tudnivalók 233. IV. Nemzeti vígjáték (Fabula togata) 240. V. Campaniai bohózat (Fabula Atellana) 249. VI. A mimus 261. II.	
<i>Harmadik fejezet. A szatira</i>	273—320
C. Lucilius 273. M. Terentius Varro: a Menipposi szatira 290. II.	
<i>Negyedik fejezet. A tanköltemény</i>	321—347
T. Lucretius Carus 328. I.	
<i>Ötödik fejezet. A régi és új iskola</i>	348—418
Catullus és barátai. 375. I.	

MEMORANDUM

TO : [Illegible]

FROM : [Illegible]

SUBJECT : [Illegible]

[Illegible text follows, consisting of several paragraphs of faint, mirrored text.]

ELSŐ KÖNYV.

A KÖZTÁRSASÁG KÖLTÉSZETE.

ELSŐ FEJEZET.

A római költészet megteremtői.

Kezdetek.

A komoly, becsületes földműves- és pásztornép, mely a régi időben a hullámos síkot a Tiber partján és a sabinumi hegyeket lakta, eredetileg kevéssé volt dalra és játékra hangolva: a ház és gazdaság, a bevétel és kiadás, a jog és kötelesség gondja uralkodott számító, józan eszén; az erkölcsök szigorúsága szűk zárt körbe szorította fogalmait, hol a képzelem szemfényvesztő álmai vagy a szív gyöngédebb indulatai alig nyugtalanították. Az isteni lények is, melyeket ez egyszerű emberek imádtak, nem lebegtek határozott emberi alakban és személyiségben áhítatos lelkek előtt, mint a görögöknél. De az *istenország* legaltalanosabb körvonalaiban nem hiányzott bizonyos hasonlatosság a hellénnel, mivel csirái az ősi közös hazából származtak. A mennyei isteneket, kik a világos égi területen laktak, általában alkotóknak és segítőknek, az alvilágiakat, kik a sötét mélységben tanyáztak, életrablóknak és rombolóknak tartották. Nemileg különbözök lévén,

gyakran házaspárokká egyesülvén, patriarchalis módon csaknem valamennyien a halandók apái és anyái gyanánt tiszteltetvén, maguk mégsem nemzenek gyermekeket s nincs történetök. Nincs a földön házuk, mely tiszteletükre volna szentelve. Hegyormokon, szent berkekben, erdő koszorúzta tavaknál sejtették közellétöket: Juppiter Latiaris-hoz Alba Longa hegyén, a napistenhez a Soractén imádkoztak. A csendes nagy természet daemoni varázsa iránt fogékony volt a falusi ember kedélye: a hegység magányában, a méltóságos fák koronái alatt, a titokzatosan csörgedező forrásoknál, a természetes barlangokban bensőbb meghatottságot érzett, az istenség hangját világosabban vélte hallani. Lombfüzérek és szerény áldozati adományok, valamely áldozati állat bőre, szarvai, melyekkel ily szent helyek ékesítve valának, vagy valamely megkoszorúzott, olajjal kent kő az úton, áhitatos időzésre szóliták fel a vándort, kit arra vezetett útja.

De közvetetlen, bizalmasabb érintkezésre nem szálltak alá a földiekhez ama megfoghatatlan és láthatatlan hatalmak (numina): csak jelekkel és csodákkal, szellemszerű hangokban, szokatlan természeti jelenségekben nyilatkoztatták ki magokat. A tért, melyen belül az égi jelek és a madárrepülés megfigyelése jelentőséggel bírhat, a pap vesszeje jelölte ki a láthatáron, és ennek a négy világtáj felé általa gondolatban meghatárolt mezejét *templom*-nak nevezték.

Születésétől haláláig élete minden mozzanatában érezte a jámbor, hogy a mindenséget átható szellemek megszámlálhatatlan csapatja veszi körül, mert az egyes fő istenségek mellé szolgáló társakat és társnőket adtak. Minden ember, aztán tágabb körben minden családi és törzs-közösség, a község, a nép mint összeség, létének kezdetétől fogva geniusának oltalma alatt áll. Az éléskamrárt és a

házi jólétet a Penates védelmezik, a mezők, utak, házak fölött a jó Lases uralkodnak, de a vetéseket és nyájakat a vad Marmar fenyegeti. Valódi paraszt felfogás szerint, emberek és istenek közt bizonyos kölesönös kötelezettség állt fenn, hogy mindkét részről mindegyik megtegye köteleességét a másik iránt. A kötelezettségnek ez érzését és minden kötelesség teljesítésének lelkiismeretes gondját a római *religio*-nak nevezte. Mert csak a legaprólékosabb szemmeltartása minden istentiszteleti formának biztosította számára isteneinek kegyét és segítségét. A legcsekélyebb, habár öntudatlan eltérés is az egyszer *auspicium*ok által megszentelt imaformától vagy minden más istentiszteleti mondástól, a legcsekélyebb tévedés a megszabott mozdulatokban, minden kis megakadás vagy véletlen megzavarás érvénytelenné tett egy egész szent cselekvényt s kiengesztelést kívánt, legalább is ugyanazon cselekedet ismétlését. Ezért függtek a papoktól, kik egyedül voltak a szükséges ismeretek teljes birtokában.

Az áhitatos sabinoktól, Rómával való állami egyesülésök után, származik a gondosan kifejlesztett szertartási rend, mely Numára vihető vissza. A pontifexek őrizete alatt s csak előttök állva nyitottan, volt egy szent *formula-könyv*, melyben a legkülönbözőbb alkalmakra megszabott imádságok (*indigitamenta*), az istenek felhívásai mellékeveikkel és az alárendelt *dæmoni* lényekhez szóló felidézések szoros litániában voltak följegyezve. Minden tévedés kikerülése végett egy erre alkalmazott személy előolvasta az írott formulát, mellette egy másik állt felügyelet végett, s kettejük előtt egy harmadik, hogy a másik oldalról minden oda nem való szót megakadályozzon, és egy fuvolás hallatlanná tett minden esetleges zajt. Születésre, menyekzőre és halálra, a szántóföld és nyáj számára, mindenféle kár elő-

idézésére és elhárítására, megtisztításra, engesztelésre és átokra, fogadásra és felavatásra, frigykötésre és hadizenetre, az élet minden ünnepélyes cselekedetére változatlan mondások voltak, melyeket az előbb leírt módon adtak elő. Ha májusban a mező első gyümölcsei érni kezdtek, a tizenkét mezei testvér (fratres aruales) előkelő testülete háromnapos ünnepélyt ült a mezei istennő (Dea Dia) tiszteletére. A főnapon, a középsőn, kalászkoszorúval és fehér fejkötővel ékesítve összegyültek az istennő szent berkében a kapu előtt, s különféle jelképes szertartások után, három csoportra oszolva, egyharmad ütemben dobogó és szökdelő tánczot (tripudium) lejtettek az oltár körül, melyet ismét meghatározott szövegekönvekből hat soros dal éneklésével kísérték, melynek egyes verseit csoportonként háromszor előre- és visszalépéssel ismételték. Az ősrégi imádság, melyet még a kereszténység harmadik századában is hallottak a tisztas ünnepen, de többé nem értették teljesen, a Larok segélyéért könyörgött, kimeletet kért a bős Marmartól s végül magába foglalta a vetés istenségeinek (semones) összeségét. Egy más ugráló körmenetet márcziusban, az esztendő és a háború-idő kezdetén, a salii, ugrálók, hazafias testülete tartott. Sipkiséret mellett, élökön az elülu grálóval (presul), a tizenkét tagtárs ragyogó hadi öltözetben, sisakkal, karddal és paizszsal, a hadi isten (Mars Gradivus, a királyság korának közepétől fogva sabin Quirinus is) tiszteletére, élénk fegyvertánczot járt az istenek oltárainál, majd összegomolyodva, majd szétoszolva, kurta botokkal ütve az ércpajzsokra. Ehhez dalokat énekeltek (axamenta), melyek hosszú, idővel mindig tágabbra terjedő sorban nemcsak minden nagy hazai istent (a világosság atyját Leucesiust, a nap istenét Zeult, Dianust, a felnyitót és bezárót),

hanem az ős idő hőseit, még nőket is, valamennyit egyenként, külön versekben ünnepelték. Még a legkésőbbi császári korszakban is bővítették az istenek és hősök e könyvét a legközelebbi mult méltó és méltatlan neveivel. Az eredeti alakjában Róma kezdetéig visszavihető szöveg, melyet a római költészet legrégibb emlékének tartottak, a Kr. előtti első században ősi homályosságával sokat foglalkoztatta a nyelvtudósok éleselműségét, a laikusnak pedig érthetetlen volt.

Így az ünnepi ima először adott kötött, s egyszersmind emelkedett alakot a beszédnek. De az erdei csend, a titokszerűen mormoló forrás is, lelkesítő, a világból kiragadó hatást gyakorol arra, ki átengedi magát a varázsnak. Az alvónak jóslatokban nyilatkoztatja ki magát a magános természet jó szelleme, a sorsismerő Faunus; a nympháknak is megvan adományuk, melynél fogva énekelni és szólni (fari) tudnak, homályos dolgokat leleplezni, a jövőt megjósolni (fata). A prófétai *énektől* nyeri nevét a forrás nymphája Carmenta, ki napvilágra hozza a rejtett dolgokat, kihez a jó reményben levő nők imádkoznak: a görög Moirával hasonlították össze. *Casmenae* volt nevök az éneklő és dalra lelkesítő nympháknak, kik a capenai kapu előtti ősrégi berekben tanyáztak s kiknek helyére a hellenizáló időkben a múzsák léptek; Carmina (casmína) nevet viseltek mind ama szentelt imaformulák, melyekről az előbb szó volt, mert nem egyszerűen mondták, hanem határozott ütemben és változatlanul megkötött hanglejtéssel énekmódra adták elő; épen így Carmenta jós mondásait is, melyeket a látnokok (vates) mint tolmácsai hirdettek, és mind azt, a mit máskülönben az élet mindenféle alkalommal komoly vagy játszi menetű rhythmikus beszédben előidézett.

Ez a rhythmus a legrégebb időben nem volt szükségképpen mindig ugyanaz. Állítólag egyenletes lépésekben, tehát négyes ütemben járták körül az ifjabb saliusok Numa rendelete szerint az oltárokat, és spondeusokban, azaz hosszúra nyújtott hieratikus anapæstusokban, a régi hadi indulóhoz hasonlóan, volt szerkesztve az énekök. Ellenben hármas méretű ütemben mozgott az arvalis testvérek tánczlépe. Így jambus sorral kezdődik énekök hagyományos szövege: *e nös Lases iuvate*, melyben hasonló az ötödik: *e nös Marmar iuvato*. Trochæus-szerűleg hangzik az érthetetlen varázszformula: *haúat hauat hauat, ista pista sista*. Az emelkedő és eső rhythmus ellentéteit a természet adta meg. De uralkodó s a rokon italiai törzsek-nél, névszerint az Oscusoknál is használatos és a magasabb styre kiválóan alkalmas volt a tulajdonképeni nemzeti versmérték, melyet a későbbiek, jóformán gúnyos vonatkozással Saturnus aranykorára, *saturnius*-nak neveztek. Ez szabályos szótagmérésre alapított kéttagú vers volt, mely egy jambusi részből állt három emelkedéssel és négy eséssel, mire a hiatus megengedésével, azaz rhythmikus kapocs nélkül, három trochæusi láb következett. Tehát egészben hat emelkedés, míg az esésekből a két fél mindegyikében egyet el szabad mellőzni. A metszet ott következik, hol ezek egymáshoz csatlakoznak, egy szótaggal előbb vagy később is, miáltal bensőbben összefűződnek s némi különféleség keletkezik.

Egy másik elem, mely az ünnepélyesen emelkedett, a vallás, valamint a törvények nyelvében, minden mondásban és dalban előfordul, habár nem is nélkülözhetetlen, s az élő forgalom nyelvének bizonyos formuláit és fordulatait is összeköti, az egybehangzás (*adlitteratio*) akár a kezdőbetűkben, akár a végzótagokban; de ennek alkalmazá-

sáte kezdetleges korszakban sem egész terjedelmében meghatározni, sem finomabb szabályokra visszavezetni nem lehet.

Ha a közéletből a házi, családi, társadalmi életbe lépünk, a szenvedélyes *halottsiratás* ősrégi ázsiai szokására találunk. A halotti ünnepek egész pompás elrendezése az etruskok közvetítése által juthatott be Rómába. A tizenkét tábla bizonyos korlátozásokat vett át a soloni törvényhozásból, melyek az ünnep vad és komor jellegét, valamint a fölszerelést, melyet megkívánt, szemléltetővé teszik. Többek között eltiltják a díszágyak felállítását a máglyán, ennek behintését drága szeszekkel, megkoszorúzását gazdag virágfüzérékkel. Csak korlátozott számú ünneplő ruhát szabad a halottal együtt odaadni, aranyat (kivéve az álfogakét) épen nem. A nők ne karmolják össze orczájokat, ne hallassanak üvöltést (*lessum*); tíz fuvolásnál többet nem szabad alkalmazni. A *næniát* (e kifejezés Phrygiából származik), a halott siratását és dicséretét, ennek háza előtt fuvola- és lantjáték kíséretében énekelték: egy e célra bérelt asszony, *præfica*, elülmivelő, ki a többiek helyett haját tépte és arczát össze-karmolta, énekelt előre a dalt, s a kar vele énekelt.

Az ősökről az asztalnál emlékeztek meg. Jó családból való fiúk, majd fuvolakisérettel, majd a nélkül, felváltva dalokat szoktak énekelni az ősök dicső tetteiről, bizonyára nem rögtönözve, hanem emlékezetből, ismeretes szövegek szerint. Így a serdülő ifjúságot utánzó versenyre lelkesítették. Hogy e régi *asztali dalok*, melyeknek alakjáról és terjedelméről természetesen semmi ismeretünk sincs, esiráját képezték a római ősidő ama gazdag mondaképződésének, mely átment a történeti könyvekbe, Niebuhrnak a vélekedése, melytől nem lehet megtagadni a legnagyobb benső valószínűséget. Mivel az ősök e dicséretes szokása

már századokkal az öreg Cato ideje előtt, a történeti napfény földérültével eltűnt, a későbbiekre e hazafias hős-dalokból határozatlan, de kétségbe nem vonható híróknél egyéb nem maradt.

De voltak *vándorló énekesek* is (*grassatores*), kik az ös-görög rhapsodokkal természetesen csak távolról hasonlíthatók össze, s kik a lakomáknál megjelentek és az asztaltársakat dalaikkal komolyan és tréfásan mulattatni igyekeztek; ezek kevésre becsült emberek voltak, valószínűleg néhány elátkozó vagy gyógyító mondással is rendelkeztek, a pecsenye szaga után indultak és többféle bántalmazást is el kellett nyelniök. Természetesen ezek előadásaiból se jutott semmi az utókorra. Mint Attikában és más görög vidékeken, úgy Italiában is, ősrégi szokás szerint, a földművesek és szőlőmunkások kicsapongó vidámsággal ünnepték meg az *aratást* és *szüretet*. Feleségökkel, gyermekeikkel és cselédjeikkel malacot áldoztak Tellusnak, tejet Silvanusnak, virágokat és bort a Geniusnak. Liber ünnepén fahéjból készült álarczokkal fedve arcukat, a faluról a városba vonultak, utczáról-utczára szekeret húzva magokkal, melyen groteszk alakban látható volt a nemző természeti erő jelképe (*fascinum*). Erről a pajkosan ingerkedő, természetesen művészietlen verseket, melyeket ily alkalmal az ünneplő társak gyors feltalálással váltottak egymással, versus *fescennini*-nek, azaz a *fescemni* verseinek nevezték. A kecskebőrbe burkolt pásztorok neve *saturi* volt, mint a görög *σατυροί*, azaz bakok; kicsapongó tréfájok *satura*, baktréfa. Csak ebből, de igen korán, mert ama pajkos bolondok tele voltak étellel és itallal, fejlődött ki a «jóllakott» fogalma.

Különben is a gúnyolódás, gonoszság, bosszúvágy szomszédok és földiek közt mindenféle *gyalázó dalokra* és *átok-*

mondásokra adott alkalmat. A kiválasztott áldozat ajtaja elé vonultak és szidalmak éneklése mellett valami macskazene-félét adtak neki. Mivel a feddhetetlen hírnévnek is szenvednie kellett az efféle vakmerő támadásoktól, a tizenkét tábla mindenkit, ki ily *mala carminával* bántotta embertársát, botütésekkel fenyegetett. A szomszéd szántóföld megbüvölése gonosz dalokkal (*fascinatio*), szintén szigorúan tilos volt.

Önkéntes megalázkodás a szerencse és büszke öröm tetőpontján, úgy vélték, lefegyverzi az istenek irigységét. Így ős sabin, valamint római szokás volt, hogy a *menyekzőkön*, midőn az ifjú hazavitte menyasszonyát az atyai házból, bajtársai útközben gúnyos verseket (*fescennina iocatio*) énekeltek rá karban vagy kettős karokban. Épen úgy a hadvezér a *diadalmeneten* hasonló csipkedő verseket engedett magára mondatni a harczosoktól, kik szekerét kísérték.

Hogy a rhythmikus beszédnek mind e termékeiből legalább egy rész, a szabályszerű alkalmaknál ismételt szövegek állandó alkata írásban is megvolt, kétségtelen, mert ama ritualis dolgokat írott lapokról olvasták le. A versek szerzőit írnokoknak (*scribæ*) nevezték, mivel különösen a kéregbe (*liber*), vagy fahéjba vagy viaszba való bevésésben (*scribere*) voltak gyakorlottak.

A latinoknak ősrégi időktől fogva ismeretségben kellett lenniök a *görögökkel*, mert ezeket a legrégebbi névvel illetik, melyet Thessalia lakói Dodona környékén hajdan viseltek: Græci (*Γραικοί*). A dór-siciliai betűírás behozatalát a monda Euandernek vagy Herkulesnek tulajdonítja. A görög kereskedő-telepek és gyarmatok Italia nyugati partján Nagy-Görögországban, valamint a közel Sicilia élénkebb forgalmat hoztak be, görög iparczikkék bevitelét neveik

kölcsönvételel együtt (porpora, ampora, cratera lanterna stb.) Hajósok hozták magokkal az első tudósítást a görög *mondákról*, különösen az Odysseáról, mely ama tájakon, a part különböző pontjain, a szigeteken és hegyfokokon részben helyhez volt kötve: a görög hősnevek barbár átalakuláson mentek át az itáliai szájon, pl. Melerpanta = Bellerophon, Catamitus = Ganymedes, Alumento = Laomedon.

A görög műveltség teljes özönével árasztá el a római életet az *etruskok* letelepedése, különösen a Tarquiniusok és dynastiájok bevándorlása. Bárhonnan jött légyen e rejtélyes nemzet, az Adria és a Középtenger partvidékein messze elterjedő uralma, számos gyarmat alapítása, vállalkozásokra és zsákmányoló hadjáratokra való kedvök minden esetre korán érintkezésbe hozta Itáliának e hollandjait a hellén világgal, különösen Kis-Ázsia tengerészeivel, a *lydiaiakkal*. Innen származik a keleti styl sok visszhangja művészetökben, mesteri ügyességök a bronz-munkában, babonás hitök egész rendszere, a belekből és madárrepülésből való jóslás tudománya, a halottsiratás komor szenvedélyessége, a buja érzékiségre és sivár szenteskedésre való hajlam, a koczkajáték, a phrygiai kettős fuvola és a lydiai érc-tuba, a himzett biborköntösök és a kothurnus királyi viselete, sőt a mimikai előadók neve is, kiknek etrusk nevök *istri* volt, de hazájuk után *ludii* vagy *ludiones* nevet nyertek, valamint játékuk neve is *ludus* (lædus) volt. Lydiaiak lehettek az etrusk gyermekek iskolamesterei, valamint a rómaiak annak idején az etruskokhoz jártak iskolába, és így a *ludus* szó az oktató intézet megjelölésére is szolgált, a minthogy még a plautusi vígjátékban is *Ludus* (Lydus) nevet visel a gyermekek felügyelője.

A második Tarquinius alatt kezdődött Rómában az isteni

tisztelet hellenizálása, a sibyllai könyvek vezetése mellett, melyeknek megfejtésében két nyelvismerő görög rabszolga nyújtott segítséget. Egy művésznél Vejiben megrendelték Juppiter agyagképét, mely első ábrázolása volt egy római istennek. A nyilvános játékokat, melyeket a három capitoliumi istenség, Juppiter, Juno és Minerva tiszteletére szeptember idusán szoktak ünnepelni (ludi Romani), görög módra nagyobb fényvel állították ki, kocsiversenyvel a circusban és ökölviadalokkal, melyeknek személyzetét Etruriából hívták be. Ez új alakban ettől fogva a nemzeti játékokat rendszeren évenként s lassanként két, három, négy napra kiterjesztve adták elő (387/367 óta).

A köztársaság első idejében (300/454.), kevéssel a tizenkét táblás törvény szerkesztése előtt, kezdődik három követ küldése által a diplomatai érintkezés Athennel, hol Perikles hatalmának virágában állt. Hatvannégy évvel később, kevéssel a galliai szerencsétlenség után, a fórumon előkelő görög idegenek, első sorban a Massalioták számára, emelvényt (græcostasis) állítottak fel. A dögvész alkalmából 321/433-ik évben Apollónak nyilvános templomot szenteltek s a következő évben felavatták. A nagy döghalál, mely már a második évben (390/364.) dühöngött, alkalmat adott a *drámai előadás* első kísérletére; eleinte minden művészi czél nélkül, kizárólag babonás czélból. A 35 évvel előbb hasonló esetben a sibyllai könyvek parancsára először, most harmadszor használt eszköz, melynél fogva az istenek megengesztelésére ezeket úgynevezett Lectisternium által nyilvánosan megvendégelték, már elkoptatta erejét. Azért most a görög ünnepi gyakorlatok legelőkelőbb vagy legalább legkedveltebb fájával, a színjátékkal (ludi scænici) tettek kísérletet, de egészen külső szertartás értelmében. Etruriából hozatták a játéko-

sokat (*ludiones*), — a mint ez időben Görögországban is voltak a dionysosi művészek vándorcsapatai, — s ezeknek etrusk fuvolás kísérete mellett, tisztos mimikai mozdulatokat kellett tenniök, szavak nélkül, melyeket úgy sem értettek volna. Ez előadás, bármily merev és hideg lehetett, a fentebb leírt paraszt álarczos tréfának mégis frissebb mozgást adott: szabad születésű fiatal emberek, kik mint az etrusk *istri* utánzói *istriones*-nek nevezték magokat, a saturával a zenei kíséret és orchestikus mimika új elemét kötötték össze, úgy hogy hosszabb gyakorlat után a rögtönzött versus fescenniniből lassanként gondosan előkészített előadások fejlődtek ki. De a köztársaság alapításától harmadfél századnál több időnek s amaz etrusiai vendégszereplés óta több mint 120 évnek kellett elmúlnia, mialatt a római hatalom folytonos harcok közt elterjedt Italiában, míg e névre méltó költői irodalom lépett napvilágra.

A diadalmas hadvezérek (mint T. Quinctius Cincinnatus dictator Præneste bevétele után 374/380-ban) diadalmuk emlékére éreztáblákat állítottak fel a capitoliumon: néhány saturnius vers, minden fantasztikus költői színezés nélkül, de emelkedett hangon és választékos nyelven, velős, nagyszerű rövidséggel sorolta fel a diadalmas vezér hőstetteit; és e szokás még sokáig fenmaradt. A Scipiók dicső családja, mely a finomabb szellemi műveltségben, a nemes formák iránti érzékben is a többiek előtt haladt, kezdhette meg a szokást, metrikus *sírfeliratokkal*, mint a görögök kedvelték, ékesíteni nagy halottjainak sarkophagjait. Az első a 495/259-ik évi consul, L. Cornelius Scipio, Barbatus fia volt, kinek emlékét hat saturnius vers egyszerűen és mérséklettel magasztalta: ez egyre nézve, úgymond, a legtöbb római megegyezik, hogy a jó emberek

legjobbika volt: szó van nevéről, hivatalairól, hódításairól és a templomról, melyet épített. Ugyane tiszteletben részesíté a család utólag az atyát is: ugyanoly számú saturnius vers, melyek már inkább személyi tartalmúak, behatóbban magasztalja az ősnék szellemi és testi előnyeit: «bátor férfiú és bölcs, kinek deli alakja erényének teljesen megfelelő volt». Nyilván e két emlék elsejének mintájára készült M. Atilius Colatinus, 496/258. és 500/254-ik évi consul emléke, s a ki a capenai kapu előtt a Serviliusok, Metellusok és más híres családok sírjait sorra vizsgálta, gazdag gyűjteményt szedhetett össze a régi emlékmondásokból, melyek a nagy elődök érdemét csendes méltósággal megvédték a feledéstől.

Régi tekintélyben álltak, mint láttuk, a látnokok *jóslatai*; messze el volt terjedve Italiában, a sabinoknál, umbriaiaknál a szerencse istennőjének tisztelete, emlékezetet haladó idők óta híres volt Fortuna temploma Antiumban és Praenestében, a két legrégibb Rómában, melyeket Servius Tullius alapításának tartottak. Hozzá fordult a nép csekély embere, ki fel akarta küzdeni magát: számos botocska közül kihúztak egyet számára (sors), mely valami jellel vagy mondással irányt adott cselekvésének. Idővel, miután a delphii Pythia jóslataival (kihez először Tarquinius Superbus küldött követséget), közelebbről megismerkedtek, a hazai jóslatok formájában is közeledtek a görögökhöz. *Daktylikus hexametereket*, természetesen még a görög törvények figyelembe vétele nélkül a szótagmérésben és rhythmusban, egyenként botocskákra vésve, Fortuna templomában sorshúzással játszottak a kérdező kezébe. Általános utasítások és intelmek voltak, ezekre alkalmazhatók, nagy tömeg tanácskeresőre számítva: «Bizonnyalan ellenségből bizonyos lesz, ha nem óvakodol.

A ló szép, de nem nyargalhatsz rajta. Nyúlj csak hozzá, a tiéd lesz tartós örömdre. Ne vedd meg, a mit eldobsz, ha neked adják. A mi görbe, azt nehéz ismét egyenessé tenni. Sok hazug van, ne higyj nekik». Ilyen és más chablon-mondásokat (ha szabad újabb példákra hivatkozni magyarázatúl) az illetőnek kellett saját külön esetére alkalmaznia.

A cumaei Sibylla példája lelkesítette többek közt a két előkelő Marcius testvért azokra a jóslatokra, melyek — állítólag — a második pún háború előtt (546/212.) jutottak a senatus tudomására. E carmina Marciana, melyeknek ritka maradványaiban (a mennyiben egyáltalában szó lehet hagyományról) a saturnius versek mellett hexametrikus hangok vehetők ki, itt-ott a sibyllai könyvek szellemét tüntetik fel, példáulú azon utasításban, hogy Apollo tisztelére játékokat alapítsanak, vagy amaz intézésben, hogy megalázó vereséget ne szenvedjenek a púnoktól.

Amaz általánosabb tartalmú jóslatszerű intéseken kívül a gyakorlati életre való technikai oktatásra mindenféle mondás-könyvek szolgáltak, melyek, hogy az emlékezetbe jobban bevésődjenek, versekben, még pedig túlnyomóan saturniusokban voltak fogalmazva, példáulú *parasztszabályok*, az atyától fiához intézve, a mezei munkákra kedvező időpontokról s egyebekről, a mit Hesiodus napjai óta hasznos volt tudni a földművesnek s a mi a latinra nézve különösen előnyösnek látszott. De magasabb jelentőséggel bírtak a valószínűleg szintén valamely hozzátartozójához intézett erkölcsi tanítások (sententiæ) *Appius Claudius Caecustól*, az első kézzelfogható személyiségtől, kivel a római irodalomban találkozunk. A jellemes államférfiú, ki még mint élemedett aggastyán Kineas ajánlatai ellen tartott hatalmas senatusi beszédével az első görög diplomatát

legyőzte, s azon családhoz tartozott, mely a Decemvir, a legrégebb római törvénykönyv egyik főszerzője óta, egész a császárok korszakáig mindig kitűnt irodalmi érdeklődése által, volt egyszersmind az első, a ki szónoki művet adott ki, épen ama híres megrovó beszédet a 447/280-ik évből. Nagyon hihető, hogy nem maradt érintetlen az Alsó-Itáliában virágzó pythagorasi iskola gyakorlati életszabályaitól, és görög forrás használatát tagadhatatlanul elárúlja a kevés saturnius egyike, mely megmaradt a nevezett mondás-könyvből. A tapasztalt világfi többek közt önuralmat ajánl, nehogy rossz következményeket szüljön a szenvedély. Tanácsot ad, mint kell a barát, az ellenség elé lépni. «Ha barátot látsz, feledd el bajodat; ha ellenséget, légy óvatos s ne légy hasonló módon előzékeny.» Efféle egyszerű életszabályok nyújthatták a legrégebb anyagot a serdülő ifjúságnak írásbeli, olvasási, emléző gyakorlatokra. Egyik mondás a másikhöz járult: idővel így nőtt ki az iskolák számára többféle forrásból egy kincstár, ha nem is voltak oly költők, mint Hesiod, Solon, Phokylides, Theognis és más görögök, kiknek bölcsesége tökéletes művészi formában táplálta az atheni fiút. Kötöttebbek, korlátoltabbak, hasonlíthatatlanul ügyetlenebbek voltak amaz ósrómai mondások, de ünnepélyes méltósággal övezték magokat, mintha a tanító látnok (vates) tanítása jóslat volna. Midőn a költői irodalom már magasabb lendületet vett, a becsületes öregebb Cato, e hamisítatlan typusa a tősgyökeres régi rómainak, saturnusi carmenben oktatta fiát a helyes életrendre (de moribus), midőn tömör velős vonásokban, büntető pillantást vetve a jelen korra, beszélt az elődök egyszerű erkölceiről és nézeteiről: «Paripákat drágábban vettek akkor, mint szakácsokat. A költő hivatását akkor nem tisztelték. A ki erre adta magát vagy

lakomáknál fellépett, azt csavargónak nevezték. Ne azt vedd meg, a mire szükséged van, hanem a mi nélkülözhetetlen: a mire nincs szükséged, az már egy garasért is drága. A jó embernek, Marcus fiam, hatalmában van a szó», (tehát nincs szüksége eltanúlt külföldi művészetre, milyen a görög retorika). Végre ez általános elmélkedés:

Az emberélet csaknem olyan, mint a vas
 Használva elkopik; és használatlanul
 A rozsdá veti végét. Épen így az ember.
 Elvássza a gyakorlat; míg e nélkül
 A restség és dermedtség még több kárt tesz benne.

Livius Andronicus.

Görög volt, ki a magasabb költészet kertjét megalapította Rómában, és görög növényzet volt, melyet az idegen talajba ültetett. Mint iskolamester lépett a barbár nemzet közé, mely lassanként, miután már az alsó-itáliai világra is kinyújtotta súlyos kezét, vágyat kezdett érezni, hogy lassan-lassan ama beszédre és dalra kész görögöskék szellemi kincseit is hatalmába kerítse. A kéjes Tarentet, hol kicsapongó Dionysos-kedv virágzott, 482/272-ben bevették a rómaiak s vakmerősége büntetésekül megfosztották önállóságától. A foglyok közt, kiket Rómába vittek s ott rab-szolgáknak eladtak, volt a mintegy hat éves fiú, Andronicus is. Azonnal, vagy később valami Livius Salinator házába került, kinek gyermekeit, miután maga is felnőtt, oktatásban részesítette. Jutalmul szabadságot nyert, ettől fogva Livius Andronicusnak nevezte magát és önállóan folytatta tevékenységét, mint a latin és görög nyelv tanítója otthon és a házon kívül. Mivel görög mód szerint a nyelvtani oktatás azt követelte, hogy az olvasás és magyarázat alap-

jául valami szöveget vegyenek föl, mindenekelőtt megfelelő iskolai könyvet kellett alkotni. Erre Andronicus szerencsés tapintattal az Odysseát választotta ki, melyet latinra fordított, még pedig a saturniusok nemzeti versmértékében. De micsoda szegényes napszámos munka lehetett ez Odysia (vagy akár mint hívták is eredetileg)! mintha fejszével faragtak volna ki egy fabálványt a nemes márvány istenkép mintájára. Majd inségesen száraz kifejezés, majd széles lapos körülírás, esetlen, száraz, lélek és kellem nélkül. Találónan hasonlította Cicero Dædalusnak valamely idomtalan faragványához, ki a lábszárakat és lábakat még nem választotta el, a szemeket vonással jelezte. Alig itt-ott szakította félbe a göröngyös sivatagot egy tetszetős szó, egy sikerült vers. A görög istennevek rómaiakkal voltak *kicszerűlve*: *mindjárt az elején a camenához fohászkodik a múzsa helyett, neve a Moneta (az emlékeztető) leánya, Moira helyére Morta lép, a Kronidából Saturnus fia, Hermesből Mercurius, Latona fia lett. Ez átvitelből, melyet a későbbiek mind átvettek, azt lehet következtetni, hogy a görög isteni világ összeolvadása a rómaival már megtörtént. Itt-ott, a vers kitöltésére s hasznos oktatás végett is, genealogia van befűzve. Ha e kezdetleges kísérlet mégis Horatius ifjú koráig föntartotta magát mint iskolai könyv, nem lehet csodálni, hogy egy Orbilius erélyes fegyelmi eszközeire volt szükség, hogy a makacs tanulóba beverjék e nehéz feladatot. Különben úgy látszik, hogy valamely időben kísérletet tettek a merev saturniusoknak folyékonyabb hexameterekké való átalakítására s így élvezhetőbbé tételére. Sok őskori szó és alak magyarázata foglalkoztatta a leg tudósabb nyelvészeket Varrótól Gellius idején túl is. Az utóbbi azt állítja, hogy a patraei könyvtárban a költeménynek egy tisztos korú példányába is belenézett.*

Andronicus érezte a hivatást, hogy a rómaiakat a helyén múzsa forrásából itassa meg, s a körülmények segítségére voltak. Az első pún háború 24 évi tartam után szerencsésen véget ért. A következő évben (514/240) a curulis aedilisek, mint ünneprendezők, helyén valónak tartják a rendes nemzeti játékokat, melyek már is négy napot (szeptember 16—19) vettek igénybe, egészen új, t. i. drámai előadásokkal emelni, a mint a görögöknél hagyományos, Nagy Sándor óta a diadalünnepeken is szokásos volt. A Pyrrhus és a karthagóiak elleni háborúban sok római tiszt Alsó-Italiában és Siciliában fogalmat nyerhetett a görög színpadról. Most adtak elő Rómában is először *tragediát* és *komédiát*, és pedig latin nyelven: szerző s egyzersmind a főszerep ábrázolója Andronicus volt, valószínűleg felelős vállalkozója is az egésznek és igazgatója a tőle összetoborzott színészcsapatnak, lényegileg ama vándor dionysosi művészcsapatok mintájára, melyek Demosthenes kora óta, természetesen sokkal gazdagabban és finomabban szervezve, majd itt, majd ott tartottak múzsai előadásokat. Az 514-ik évi színpadi játékoknak oly sikere volt, hogy fölvtették az ünnepi előadások rendes körébe s a tragédia és komédia ettől fogva századokon át, mint Athenben, a népmulatság nélkülözhetetlen kellékeihez tartozott. Egy későbbi fejezetben kimerítőbben fogjuk tárgyalni mindkét faj lényegét és fejlődését. Andronicus teremtette, a mennyire láthatjuk, egészben a módszert, melyhez ügyesebb utódai is csatlakoztak. A görögök tragikus műsorában voltak Aeschylus, Sophokles, Euripides régi klasszikus műveinek újabb átdolgozásai is, az élő nemzedék ízléséhez és felfogásához alkalmazva. Ezek alapján készítette Andronicus szabadon fordításait. Az anyag kiválasztásában a trójai mondakört kedvelte, mely közönségének részvételéről

legbiztosabb lehetett: Achilles haragja, a megbántott Ajax örültsége, Trója bevétele a fa-ló segítségével, Agamemnon meggyilkolása, hol (Aeschylustól eltérőleg) Aegisthus játszta a főszerepet, Teucer visszatérése, Hermione és Andromacha összeütközése ebbe a körbe tartoznak. Idejártak az általánosan ismert mesék Andromedáról és Danaéről, melyeknek mindkettejét Euripides tette híressé, Philomela bosszúja Tereuson. Az Odysziához hasonlítva, e tragédiák ritka maradványai jelentékeny haladásról tanúskodnak: a hang és nyelv sokkal élénkebb és változatosabb, habár nem is marad mindig a tragikus méltóság magaslatán; néhány csinos kép és rajz meglep, az adlitteratio majd erős, majd szelid hanghatásával itt-ott belesendül. A drámai rhythmusok, melyeket a szerző hazai irodalmából inkább megszokott, jobban folynak: a jambikus senarius, a trochæusi septenarius és octonarius, sőt anapæstusok és kretikusok is. Mert a beszéddel énekes jelenetek és monodiák váltakoztak, melyeknek előadási módjáról később lesz szó. Még kar is jött elő, Triviáról (Diana = Hekate) szóló hymnussal, az Inoban. Bizonyára Andronicus volt az, ki névszerint a jambusi és trochæusi versek alaptörvényeit megállapította, a mint azok a latin nyelv természetének, a művelt kortársak szájában szokásos kiejtésének, méretének és hangsúlyozásának megfelelték.

Ha Cicero már Andronicus tragédiáiról úgy ítél, hogy többé nem méltók az olvasásra, ugyanennek komédiáit bizonyára még korábban háttérbe szorították a jelentékenyebb utódok, de mindenesetre ő vitt először *miles gloriosus* a római színpadra és még Terentius is czélozhatott ennek egy esetlen szavára.

Természetes, hogy ily használható ember forma-képessé-

gét, kihez virágkorában alig volt valaki fogható, más nyilvános alkalmaknál is felhasználták. Így több alkalommal mint papi államköltőt látjuk működni. Egy prodigium engesztelésére carment készített, melyet háromszor kilencz szűznek kellett volna a városon keresztül ünnepélyes menetben énekelni. Épen ezt tanította be Juppiter Stator templomában (547/207), midőn villám sujtott Juno Regina aventini épületére. A haruspexek félték, hogy baj éri a matronákat. Védelmökre jelentékenyen megbővítették a szándékolt ünnepet, névszerint a körmenetet: elül két fehér tehén és Juno Regina két képe cyprus-fából, végül a decemvirek a biborszegélyes togában, borostyánnal koszorúzva Középen haladt hosszú öltönyben a 27 szűz, Andronicus dalát énekelve; a forumon pedig megállapodtak, megragadtak egy kötelet és éneköket táncmozdulatokkal kísérték. Hogy e Parthenion nyersnek és művésztelennek tűnt fel a későbbiek előtt, szívesen elhiszszük a történetíró Líviusnak, habár nehezen olvasta. *Hála- és diadaléneket* is, szintén szűzektől előadva, készített a költő a hannibáli háborúban nyert első szerencsés eredmény ünnepére. Nem csekélyebb ember, mint M. Livius Salinator, a senai győző (547/207) lehetett az, ki védenczének alkalmat nyújtott e pæanra. Ezalatt költői művek által nagyobb tekintélyre emelkedett az «irnokok» rendje. Még minden fajú költemény, a dráma is, carmina nevet viselt. Egy saturniusokban írt névtelen carmen Priami mintegy ellentétül szolgált az Odysziának; egy szintén igen régi carmen Nelei, hasonlókép ismeretlen szerzőtől, senariusokban drámailag tárgyalta Tyro meséjét, mely egy sophokleszi tragédiának anyagot szolgáltatott. Miután így az ősz költő-apa Andronicus körül hasonló törekvésű csapat gyűlt össze és vált be, bekövetkezett az ő tisztele-

tére e rend állami elismerése: «az irnokok és színészek» számára az Aventin hegyen a plebejus negyedben, Miner-vának, a kézművesek, művészek, tudósok pártfogójának templomát jelölték ki állandó gyülekező helyül és isteni tiszteletre. Ott szabad volt az elnyert érdemjeleket áldozati ajándékuul felajánlaniok, ott gyűltek össze a közös ügyek megbeszélésére. E kezdetből fejlődött a «költői testület» (collegium poetarum), mely nem sokkal később az iskola és bíráló hatóság egy nemévé lett a költői művészetre nézve.

Cato (szül. 520/234) fiatal korában még ismerte az ősz Liviust. Midőn ez (mintegy 550/204 körül) meghalt, a mag, melyet elhintett, már derekas fává erősödött, jelentékeny tehetségek élénk versenye gyűlt lángra és a színpadi játék tág teret nyert.

A második pún háború alatt, írja a rómaiak egyik legrégebbi irodalomtörténésze, a múzsa szárnyas léptekkel sietett Romulus vad hadi népe közé. Persze eleinte még kizárólag idegenek ápolták, és sokáig tartott, míg szabad születésű római szentelte neki magát.

Cn. Nævius.

Már kevés évvel Andronicus föllépése után fölmerült mellette egy földije, Cn. Nævius, szabadszülött polgára egy campaniai latin városnak, mint drámai költő (519/235). Miután az első pún háborúban a római seregben szolgált, ennek befejeztével, még fiatal korában (480/274 és 490 közt született) Rómába vonúlt és itt az évek meglehetősen hosszú során át független állásban, mint sokoldalú és termékeny költő működött, míg aggkorában az általa felingerelt Metellus-párt külföldre, Uticába üzte, hol kevés idő

múlva (552/202, Hieronymusnak természetesen nem kétségtelen adata szerint) meghalt.

Semmi gyakorlati szükséglet nem bírta őt költésre, hanem a genius, melynek teremtő ereje messze fölülmúlta Livius mesterségszerű munkáit. A *tragédiában* találkozott ennek néhány tárgyával, a trójai lóval, Andromachával, Danaéval. Az először nevezett darab, melyben Cassandrának Trója sorsát sirató megindító panasza és az ó-görög eposból híres találkozás Menelaus és a hűtlen Helena közt fordul elő, úgy látszik, egész a cicerói időkig megmaradt vonzó darab gyanánt a színpadon. — Különben a trójai mondakörből vette Hektor kivonulását és halálát (egyik főjelenete volt Hektor megható búcsúja az övéitől), továbbá egy taurisi Iphigeniát, melynek töredékei többszörsően emlékeztetnek az Euripidésére. Livius Andromedájának párja volt Aesiona, a trójai királyleány megmentése Herkules által. Időszerű lehetett a Lycurgus: a thrák király fellázadása a phrygiai isten lelkesült tisztelete ellen és tragikus vége. Könnyen lehetséges, hogy az úgynevezett Bacchus-ünnepeknek Etruriából behozott vad kicsapongásai, melyek csak jóval később idézték elő a híres pert (568/186), már akkor megindultak Rómában. Az idézésekből, melyeknek valamivel nagyobb számából a darab aránylagos jelentőségére lehet következtetni, azt is kiolvassuk még, hogy a darab kezdetén egy hírmondó hírt hoz a Mænadok betöréséről, kik, mint parancsolójok Liber, féktelenül tapossák el a mezőket; s ekkor a király felháborodva kiküldi őreit, hogy a «kétlábú madarakat» a hegyességbe csalják s ott megfogják. A thyrsosviselő, kígyóövezte bacchansok kara, elragadtatott táncz mellett, «édesen zengő dalt» énekelt. Aztán a királyi csatlósok egyike, még tele a meglesett magasztos orgiák benyomásával, leírta,

hogy találták végre a szilaj teremtményeket a Strymon partján pihelve és magokat üdítve, s hogyan lepték meg. Szeliden, ellenkezés nélkül, mint az áldozati állatok, vezetetik magokat kezöknél fogva, a durva uralkodó azonban gúnyolódva parancsolja, hogy a most elnémúlt dalos nőket halálra vigyék. Magát az istent is, kit Lyeurgus (mint Pentheus Euripidesnél) vakmerő szemfényvesztőnek tart, fogságba ejtik. Hiába inti ez a kihallgatás alatt az istenség heveskedő megvetőjét; végre beáll a katastropha: Semele fia felidézi apja, Juppiter villámát, a királyi palota lángokba borúl és a büntetés teljesül.

Nævius tragikus stylje már szabadabb és teljesebb, színes és erőteljes, de néha ez is a közönséges élet józanabb vagy durvább nyelvéhez süllyed alá. Jobban, mint e mindenestre ritka maradványokból, megítélhetjük alkotó tehetségét a szerencsés kísérletből, melynél fogva mind a mythikus ősidőből, mind a közvetetlen kor történetéből vett nemzeti tárgyakat dolgozott fel a heroikus drámák egy különös fajává. Ő az atyja az úgynevezett fabula prætextatának, mely kiválóan a diadalmas hadvezérek győzelmi játékaival római királyok és vezérek sorsát és tetteit ünneplé. A Romulus-dráma, mely az ikertestvéreknek jogukba való visszahelyezését, anyjok megszabadítását, Amulius bukását adta elő, a felismerés (*ἀναγνώρισις*) fontos motivumát vette át az euripidesi művészetből: a cselekvény, melyet Plutarch és Dionysius egybevetéséből némileg ismét össze lehet állítani, egész sor érdekesítő mozzanatot és mozgalmas jelenetet nyújtott, talán Romulus elfogásával, s ennek, valamint később Faustulusnak Amulius előtti kihallgatásával kezdődve, aztán jött a föl ismerési jelenet Numitorral, egy pásztor hirmondó jelentése, a cselszövény Amulius ellen, az összeesküdtek fölke-

lése, támadása és győzelme. Az egyes részekben, valamint az összes tervezetben egyetmást valamely görög dráma mintája szerint utánozhatott: de a költő sajátja volt az egész és a személyek jellemzése. Szerencsés fogással a legnépszerűbb mondát vitte a színpadra, azt, melyet a nőtény farkas és az ikrek híres érzékepe 458/296 óta minden rómainak naponként szeme elé állított: hogy kritikátlan vagy naiv írók később történetnek adták ki költeményét, nem az ő hibája volt.

A közelmúltban (532/222) játszott a «Clastidium», mely Claudius Marcellus győzelmét és dicsőséges hazatérését ünnepelte, ki a kelták elleni csatából az ellenséges főnököt, Virдумarustól, a királyi zsákmányt «temetetlen életnek örvendő hozta a hazába». A döntő harc a rómaiak és az insuber király közt gazdag színű hírmondó jelentésre nyújthatott anyagot. A hadi drámát Claudius Marcellus diadalmi vagy temetési játékaiban (532/222. vagy 546/208) vagy akkor adhatták elő, midőn fia felavatta a templomot, melyet atyja Virtus tiszteletére ajánlott fel (549/205).

Nem kevésbé érvényesült a költő önálló merész szelleme a *komédiában*, melyre bizonyára még nagyobb fokban volt tehetsége. Nem alkotott ugyan benne semmi új fajt, de a görög eredetiek átdolgozásait italiai és különösen római állapotokra és személyekre tett számos éles és tréfás célzással fűszerezte. Prænestieiek és lanuviumiak helyi kedvteléseikkel és kedvencz ételeikkel; Theodotus festő, ki ünnepélyesen elleplezett műteremben tánczoló Larokat fest «ökörsörte-seprűvel» a Compitalia számára; a már híres Scipio Africanus régi ifjúkori esinjei, ki egykor, mint valami vígjátéki ifjú, összeütközésbe jött atyjával valami szerelmi kaland miatt; az ifjú uracsok tapasztalatlan poli-

tikája, mely a közügyet veszélybe hozza, — efféle maró szeszélyű vonások Aristophanesre és társaira emlékeztetnek. Nævius is oly helynek tekinté a színpadot, hol a szabad szó souverain módon hangozhat a hatalmasok beleszólása nélkül, de gúnyos megjegyzései, melyeket az államférfiakra és az első családok tagjaira tett, a mint várni lehetett, nem maradtak fenytés nélkül a vakmerőre nézve. A rendőrség, a tizenkét táblás törvény alapján, mely a személyes gúnyverseket eltiltotta, börtönbe vetette, hol elég ideje volt, bűneit két új komédia elkészítésével jóvá tenni, melyekben a sértetteknek valamiképen elégtételt kellett adnia. Így sikerült a néptribunoknak, megszabadítani elvtársukat a bilincsektől. De megtérése nem volt tartós. Ha szeszélyét ezentúl a színpadon meg is fékezte, a régi pajkosság röpke mondásokban tört ki, így a híres versben a véleménye szerint érdemetlen Metellusokra: «sors teszi consulokká Rómában a Metellusokat», mely valószínűleg az 548/206. évi consula, Q. Cæcilius Metellusra czélezott. A felelet így hangzott: «Bajjal fenyegetik a Metellusok Nævium, a költőt». És e jóslatot igazzá tették az említett kiüzéssel, talán szelidebb alakban, a mennyiben Afrikába küldték, hogy más önkéntesekkel Scipio kíséretéhez csatlakozzék, ki eredménytelenül ostromolta Uticát (550/204).

Hogy visszatérjünk a költő komédiáira, már ezeknek jelentékeny száma (34) is a tragédiák csekélyebb (7) számához hasonlítva, mutatja a vidám műfajra való túlnyomó hajlamát és tehetségét. Mily szabadon bánt eredeti mintáival, még abból a tényből is kitünik, hogy ő volt az első, ki, hogy hallgatónak tarkább képet nyújtson, két darabot egybe olvasztott, a használható szerepeket és jeleneteket átvévén egy más darabból. A görög czímek, melyek az

összeségnek mintegy harmadrészét teszik, megengedik a következtetést, hogy a római színházi közönség előtt már meglehetősen ismeretesek voltak az atheniek nyelve, erkölcsi és erkölcstelenségei.

A czímszerepek közt előfordúl egy semita, egy Kybele-pap, egy jós, egy divatárusnő, egy szellemes nő; a hízelgő kísérő és élösi menanderi alakja (Colax), a hetvenkedő katonatiszt társaságában. Egy kaczer «tarenti leányt» a hasonló című darabban szemlélhetőleg rajzol. «Oda adja magát, mintha laptával játszanék: az egyiknek int, a másikkra kacsint; ezt csábítja, azt megfogja; itt a keze van elfoglalva, azt lábával lökdösi; egyiknek gyűrűjét mutatja, a másikat ajkaival hívja; ezzel énekel, annak ujjával ad jelt». Két könnyelmű ifjú, kik mint idegenek a buja Tarentumban tartózkodnak, két szépségnek hálójába kerül, de szigorú atyáik utánok utaznak s a bűnbánókat visszavezetik a tisztességes életre.

Még agg korában is oly munkába fogott Nævius, mely a római költészet fejlődésére nagy jelentőséggel volt. A mint már a praetextatában a nemzeti történet anyagát drámailag dolgozta fel, most a legközelebbi múltba nyúlt vissza: feladatául tűzte ki a púnokkal viselt hatalmas bajvívást, melyben mint fegyveres szemtanú maga is részt vett, saturnius versekben rajzolni, s ezzel nemcsak az első nemzeti *epos* teremtette, hanem a római történelem egy korszakának első művészi feltüntetését is latin nyelven. Két öntudatos népnek ama nagyszerű összeütközésében világtörténeti jelentőségű katastrophát ismert fel. Értette a rómaiak nagy küldetését s ennek kezdetét Aeneas ama gondviselészerű feladatához fűzte, hogy új Tróját állítson fel Latiumban. Ennek az égő Trójából való kivonulásával kezdődött a költemény. A bevezetésben a szerző talán az épen Alsó-

Italiában oly ismert munkára, Stesichoros Iliupersisére támaszkodott. Megragadólag volt rajzolja, mint áldozott az ősz Anchises a befejezett madárszemle után még egyszer a hazában a házi isteneknek, mint sietett éjjel a bajtársak hosszú csapata, elül Aeneas és Anchises nőikkel, kik eltakart fővel, bő könyveket hullatva lépdeltek, az egyetlen hajó felé, melyet Mercurius készített. Megindult szavakkal imádkozott az indulás előtt Anchises Neptunhoz, Aeneas pedig fölemelő beszédet tartott, melyben társait a latiumi új hazába útasítja. Az ellenséges Juno ama tengeri vihart támasztja, mely a menekülőket pusztulással fenyegeti, de Juppiter megvigasztalja a csüggedő Venust, ki megható panaszkodással könyörög kíméletért a szeretett fiú számára. Az italiai part hosszában történt hajózás is le volt írva. Epizódszerűleg érintett bizonyos helyeket, melyeknek neveit a régibb hajóslegendák Aeneas kíséretéből való bizonyos személyiségekkel hozták összeköttetésbe, például Prochyta szigetét, mint egy hasonló nevű rokonának temetési helyét. Aeneas megkérdezte a cumæi Sibyllát az Avernus tavánál, melyet ő a cimmerinek nevezett. Végre Latiumba ért, hol erdei lakók harcziatlan népét találta. Unokája, Romulus, Rhea Sylvia vestaszűz fia, Amuliustól végre elismerve, alapítója lesz az új városnak a Tiber mellett. Halmainak neveit naivul magyarázza és régi emlékeket idéz fel az ősidőből.

A költői pragmatika azt kívánta, hogy a Róma és Karthago közötti gyűlölet személyes okokból származzék. Mivel pedig tudjuk, hogy Nævius (mint Vergilius) felléptette a két nővért, Didot és Annát, semmi sem hihetőbb, mint hogy már ő is tárgyalta Aeneas betérését az újonnan alapított tyrusi gyarmat királynőjéhez és ama szerelmi katasztrófát. Erről azonban, a mint látszik, költőileg egészen

jogosúlt elrendezés szerint csak akkor volt szó, midőn az elkeseredett háború kitörését már előkészíteni és megmagyarázni kellett. Az egész munkának legalább két harmadát vette igénybe a kimerítő elbeszélés a huszonnégyszáz éves harc különböző viszonyosságairól a végleges békekötésig. A csataképek számára az ó-görög epos bizonyára sokszorosan kölcsönzött vonásokat és színeket, de a valódi események kidolgozott előadásai bizonyynyal nem álltak a költő rendelkezésére. Nevezetesen homerosi minta szerint az istenek is személyesen részt vettek a cselekvényben. Rendezett menetben vonódnak az olympusiak gyülekezőtöbke, különös tisztelettel nevezi meg a hatalmas nyílú magasztos íjászt, Delos szent szülöttét, a pythiai Apollót, kinek tiszteletére éppen Nævius életének utolsó évtizedében (542/212) alapítottak évi játékokat. Tanácskozásaikban az egyesek részrehajló rokon- és ellenszenvei kidolgozott beszédekben nyertek erélyes kifejezést. Mindjárt az elején segítségül hívta a költő Juppiter kilencz leányát, tehát a görög múzsákat. De ő még a nemzeti Casmena hangján énekelt. Igaz ugyan, hogy a saturnius vers általa elérte azt a tökéletességet, melyre a korabeli nyelvanyag szerint egyáltalán képes volt: de mégis mindig merev, egyhangú, rövid lélekzetű rhythmus maradt. Mégsem lehet félreismereni a nagy stílbéli haladást Livius Odysziájához képest. Cicero kedvét találta az előadás erős realismusában; a *Bellum Poenicum* úgy tűnt föl előtte, mint Myron valamely munkája, ki a formák nagy igazsága mellett, melylyel állatokat és embereket már szabadon mozgó helyzetben állított elő, a benső élet, a szellemi iblet hiányát mégis érezte. A nyilvános emlékek lapidaris stíljére emlékeztet, ha olvassuk:

Melitába megy a római: a szigetet, a partot
Feldúlja, elpusztítja, ellenét kifosztja.

Gyöngédebb érzelmekre, finomabb gondolatokra és kelle-
mesebb képekre nem volt alkotva e dobogó legió-ütem.

De a merész, eredeti munka nem téveszté el czélját.
Ennius, ki elődjének vállain áll s kicsinylőleg néz le reá,
nemcsak egyes dolgokat, valamint egész részeket, név-
szerint a kezdetből, vett át tőle és utánzott hallgatva:
hanem leginkább, ámbár kedve ellenére, azzal hódolt
neki, midőn terjedelmes Annalesiben az első pún
háború történetét mellőzte vagy legalább csak futólag
érintette, mivel már úgysis meg van írva. Vergilius is
felhasználta eposának első könyveiben Nævius költe-
ményének szerencsés leleményü jeleneteit és motivumait,
sőt egész helyeit is. Ez még 740/14 körül is, midőn Hora-
tius epistoláinak második könyvét írta, az ó-köztársasági
irodalom kedvelőinek és ismerőinek kezében forgott, s
lelkésülten olvasták mint valami új munkát. Két kiadás-
ban volt a közönség előtt: az egyik a költő saját kezétől,
fejezetek nélkül, a másik hét könyvre osztva C. Octavius
Lampadio grammatikustól, ki, talán mint a szerző barátja,
ennek halála után a hátrahagyott munkát nyilvános
felolvasások által ismertebbé és kritikai kiadás által
olvashatóbbá tette. Commentárok és glossariumok is
voltak Nævius összes műveihez már Varro idejében.

A nagy érdemet, melyet Nævius mint első valódi költő
(a szó teljes értelmében) a rómaiak költészete és nyelve
körüli szerzett, egy saturniusokban írt epigramma ünnepli:
«ha meg volna engedve, hogy halhatatlanok halandókat
sirassanak, akkor az isteni Camenák siratnák a költő Næ-
viust; és így miután átadták őt az Orcus öblének, elfelej-
tettek Rómában latin nyelven beszélni». Gellius, ki e

verseket Varrónak a költőkről szóló művében olvasta, jellemzőknek találja a gögös campaniaira. De nehezen van joga föltenni, hogy Nævius maga készítette síriratát. Sokkal valószínűbb, hogy Varrótól származik, ki híres arczképalbumában (Imagines) költők képéhez ezeket a sorokat csatolta, akár maga készítette, akár talán Lampadio kiadásából vette át. Hogy amaz ítélet megfelel a Kr. e. második század legjobb műbírói ízlésének, bizonyítja az a megjegyzés, melyet Cicero a szónokról írt dialogjában L. Licinius Crassus szájába ad, ki mint a valódi régi cizomátlan latinság mintáját Plautus mellett csak Næviuszt említi, nem Enniust vagy a későbbiek valamelyikét.

Q. Ennius.

Egy évvel Livius Andronicus első drámai előadása után (515/239) született Q. Ennius, mint szabad szülők fia Rudiában. E calabriai városkát, melyet eredetileg messapiusok laktak, s mely fölött a rómaiak 488/266-ban győzedelmeskedtek, azóta fölvtették az alattvaló községek közé. A gyermek a régi messapiusok hellenobarbár népnyelvén kívül három nyelvet hallott itt: a görögöt, az oscust, a latint, s annyira magáévá tette ezeket, hogy tréfásan dicsekedett, hogy három lelke van (tria corda). Ősidőktől fogva görög volt a hely, valamint az egész vidék műveltsége, görög a műveltek nyelve, Ennius tulajdonképeni anyanyelve. Tarentumban nyerhette magasabb irodalmi műveltségét.

A második pún háború a hadköteles ifjat a római szövetségesek táborába vitte és pedig Sardiniába, hol ennek vége felé (550/204) Cato, akkor Scipio Africanus proconsul quæstora, megismerkedett vele. Az ifjú római

kedvét találta a derék, tüzes és szellemes centurióban: rábirta, hogy vele együtt Rómába menjen s ott vegyen lakást. Hiszen a római sas már egész Italia fölött kiterjeszté szárnyait s a béke művészei is virágoztak a szövetségi fővárosban. Az aventini szerény plebejusnegyedben, hol a Minerva-templom rendes összejövetelekben egyesíté a költöket, vett lakást a kevésbé módos, de kevésbé megelégedő idegen, melyben egy czéhbeli társával, a komédiaköltő Cæciliussal osztozott. Egyetlen szolgálója volt, s ellátását, a mint a többi hozzá hasonlók, a latin nyelvben való magánoktatás által nyerte, melyet részint saját lakásán, részint azon kívül adott: görög költöket magyarázott s alkalmilag felolvasott egyet-mást saját költői munkáiból. Így lassanként bizalmasabb összekötetésbe lépett előkelő családokkal, névszerint a görög múzsa pártfogóival és barátjaival, az öregebb Scipio Africanussal, a derék Scipio Nasicával, kit kevésbé előbb, mint az egész község jó embereinek legjobbját, a phrygiai istenanya képének elhozatalával bíztak meg, s talán a későbbi években ifjú szomszédjával, Servius Galbával, ki tanítványa lehetett. Midőn M. Fulvius Nobilior consul, a görög költészet és művészet tisztelője és ismerője, a ki tudományos dolgozatokkal is foglalkozott, átvette a parancsnokságot az ætolusok ellen (565/189), a költőt, mint szívesen látott társalkodót meghívta, hogy törzskarához, a prætori cohors-hoz csatlakozzék és a táborba kövesse. Először történt, hogy költőt ily kitüntetés ért, és a régi erkölcsök öre, Cato, nem mulasztá el, a laza újítót mint Mobilior e miatt nyilvános beszédben kérdőre vonni. Így a most ötven éves hajdani katona részt vett Ambrakia ostromában és bevételében, de a gazdag zsákmányból nem nyert egyebet, mint egy bibor chlamyst. Midőn azonban

egy lustrummal később a diadalmas hős fia, Q. Fulvius Nobilior, ki az irodalmi érdeklődést atyjától örökölte, katonai gyarmatokat vitt Potentiába és Pisaurumba (Picenumban), a rudieai veterán is kapott ott egy kis jószágot s egyszersmind római polgárjogot nyert. Természetesen elengedték neki a gyarmatban való tartózkodást, s bizonyára élete végéig Rómában lakott, kellemes érintkezésben czéhbeli társaival és szellemes előkelő pártfogókkal. A köszvény daczára, mely időnként kínozta, jó sok serleget ürített ki, míg 586/168-ban mint fiatalos hetvenes egy köszvényrohamban meghalt.

Mint költő, Ennius fáradhatatlanul és töretlen erővel, haláláig működött. A sokoldalúság, melylyel a költészet egész birodalmát művelte, Róma köztársasági irodalmában példa nélkül áll. A drámai műfajban leginkább a *tragediára* volt tehetsége: a pathetikum kifejezése, a hősi jellemelek rajza, a megrázó szenvedélyek és érzelmek festése inkább megfelelt természetének, mint a komikum. Kétszer vett elő ismét oly tárgyakat, melyeket Livius már feldolgozott: Andromedában és Athamasban. Drámáinak csaknem fele a trójai mondakörből van merítve: Paris (Alexander) végzetes visszavezetése a szülői házba, Iphigenia feláldozása, Telephus gyógyulása, az Ilias lefolyása három összefüggő drámában Achilles haragjától Hektor haláláig és holttestének kiváltásáig, Ajax öngyilkossága és mostohatestvérének Teucernek fogadtatása a bosszús atya, Telamo által, az elfogott Andromacha és Hekuba sorsa, végre Orestes fölmentése az Areopág előtt. Így a trójai regék egész körét átkarolta, melyek közül csak keveset tárgyalt már Livius vagy Nævius; némelyeket összefüggő csoportokban egymáshoz csatolt. Alexanderben a királyfi

fölismerése után heves küzdelem támadt Cassandra ellenállása miatt. A balsors jósnője arra van hivatva, hogy a szülők és testvérek örömét megzavarja óvó jóslatával. Magasztos vizióban látja Trója gyújtó szövétnekét, melynek születéséről egykor Hekuba álmodott, s oltásra hívja fel a polgárokat; látja, mint készítik fel a hajóhadat, rámutat a három istennő közt mondott végzetes ítéletre, melynek következménye a lakoniai nő megérkezése lesz; látja a földön heverni Hektor széttépett holttestét és a harcosoktól terhes lovat, mely Pergama meredek várába felmászik s méhe gyümölesével megsemmisíti. Nagyszerű canticum tárta fel a jövőnek e véres képét, sőt úgy látszik, hogy a jósnő, elragadtatva a dühöngő rettegestől, maga is bárdot ragadott, hogy a vészes betolakodót, a balsors szerzőjét ártalmatlanná tegye, midőn isteni közbenjárás meggátolja szándékát, s így a város sorsát megpecsétli. Az «Iphigeniá»-nak a római feldolgozó mozgalmasabb eselekvényt adott egy katonai kar beavatkozásával, mely megúnva a hosszas nyugalmat, Menelaus pártját támogatta. Ellenben Achilles lovagiasan lépett fel a királyi szűz mellett és a sereg elleni küzdelme, melyben elbukott, jobban előtérbe került. Az Ilias-drámák fegyverzajtól harsogtak, kivált «Hektor kiváltása» (Hectoris Lutra) foglalt magában kimerítő harczi jelentéseket. Achilles sátorában sebesült hősök, a csatából jöve, segítséget és menedéket keresnek: először Ulixes, ki elsorolja, hányat tett vele együtt harczra képtelenné a phrygiai vas, aztán a bátor Eurypylos, ki az aléltsággal és fájdalokkal daczolva, híres beszédében elmondja a véres harczi nap eseményeit. Azután jött Patroclus kivonulása, a szomorú tudósítás hőstetteiről és haláláról, Achilles készülődése és visszatérése a harczba, Hektor halála s végül a fájdalmas talál-

kozás Achilles és Priamus közt, a hatalmas események és rajzok valódi tolongása, melynek kerek művészi munkává való egységes összefoglalását nehezen lehet elgondolni. A trójai dicsőség összeomlása és a győzők elbizakodottsága volt, mint Euripides trójai nőiben, a «fogoly Andromacha» (Andromacha æchmalotis) tárgya. Hektor nemes nejétől elveszik utolsó vigaszát, fiát, Astyanaxot, hiába küzd hősi erélylyel a kegyetlen ítélet ellen. Miután minden elveszett, a híres siralomban tört ki, melynek költői és zenei szerkezetét Cicero annyira csodálta, a csendes fájdalomtól a szívszaggató jajveszéklélig fokozatos emelkedéssel emlékezve a sorscsapásokról, melyek férje halála óta reá és családjára zúdultak. Az ősz Hekubának is oda kellett adnia gyermekét, Polyxenát, áldozatul Achilles árnyának. A Neoptolemus e követelése fölötti tárgyalás vizsgálódásokat idézett elő a görög vezérek közt, melyek a hazatérésüket fenyegető Nemesist előkészítették. Még a 700/54-ik évben is nagy hatással adták elő a híres darabot a római színpadon az apollói játékok alkalmával.

Az epikus cyclus e drámáihoz járult még más tárgyak tekintélyes sora. Ennius vezette először a rómaiak elé Medea dæmoni alakját és pedig két különböző darabban. A jól ismert Euripides-féle korinthetai Medeához (Medea exul) csatlakozott mintegy folytatásul (szintén euripidesi eredeti, az Aegæus után) az atheni. De az agg Aegæus nevének meghiusult merénylete a váratlanul hazatért mostohafiú, Theseus ellen, csak bonyodalomával gerjeszthetett drámai érdeket, azonban semmi esetre sem mérkőzhetett az elragadó tragikus erővel, melyet Jason eltaszított kedvese szenvedélyének hiányos átültetésben is gyakorolnia kellett. A csodákban való hit fölötti vallás-bölcsészeti fejtegetések serkentették a felvilágosult költőt, hogy Euri-

pides «böles Melanippé»-jét átdolgozza. Általánosabb hatású lehetett az «Erechtheus» hazafias tartalma: a királyi szülők magasztos beszédei, a szüz megható áldozatkész-sége, az egész darab erkölcsi komolysága, mind arra való volt, hogy a tősgyökeres rómaid föllelkesítse. A politikai pártok harcza volt egyik főmozzanat a «Cresphontes» cselekvényében. A népbarát király iránti rokonszenvet, ki a lázadó aristokraták kezei alatt elesik, még inkább fokozta szerencsétlen nejének, Meropénak hűsége, kit saját atyja hiába igyekezett az ellenséges pártra téríteni. A főjellem férfias derekasságával vonzott a «Phœnix», némileg párhuzamos darabja «Telamo»-nak: itt is ártatlanul szidalmazott fiú állt a gyanakodó ősz atyával szemben, bátran és nagylelkűen viselve az igaztalanságot. Orestes örütségéhez az Eumenidákban igen hasonló volt az anyagilkos Alcumeo örütsége. Lelkiismerete kínjaitól üldözve, mint segélyért könyörgő menekült, híres canticumban panaszolta el szenvedését az idegen királyleánynak, kitől gyógyulását várta. Mialatt félénk és akadozó hangon szenvedésének festésébe merül, lassanként fölemelkednek képzelme előtt a furiák rémalakjai, látja, mint rohannak rá égő fáklyákkal, látja, mint feszíti rá íját Apollo, és oltalomért könyörög a nemes szűzhöz. Még halála évében is (585) színpadra vitte a fáradhatatlanul alkotó költő az apollói játékokon tragikus műzsájának egy ünnepelt művét, a Thyestest. Még magunk elé állíthatjuk a jelenetet, melyben a boldogtalan atya a szörnyű lakoma és az átkos tévedés fölfedezése után megsemmisülve a szabadba lép, elhárítva magától minden érintkezést az emberi társadalommal. Mint Oedipus, nem akarja többé a nap világát látni. Végre gazdagon fokozott siralom után visszatér lelkébe a harag erélye és rettentő átkokban tör ki az ember-

telen testvér ellen : tőle is legyen majdan megtagadva a sir nyugalma, szenvedjen hajótörést, veszszen el a hullámokban, halak emésztésük fel beleit, durva szirteken rothadjanak el a szétrongyolt holttest undok tagjai.

A *praetextata* sem maradt parlagon. Szerencsés fogás volt a drámai momentumokban oly gazdag monda a sabin nők elrablásáról. Ha Livius és Plutarch elbeszéléseiből képet alkothatunk magunknak a cselekvény részleteiről, úgy ennek harcziás mozgalommal kellett tele lennie. Hersilia engesztelő közbelépése, ki férjét elvesztette a csatában s az ifjú római nők közös kivonulását kezdeményezte, meggyőző beszéde a sabin atyákhoz, egyik fénypontja lehetett a darabnak. Hasonlókép harcziás volt és személyes hódolat is Fulvius Nobilior számára, Ambracia bevételének drámai feldolgozása, melyet talán a diadalmas hadvezér votiv játékaiban, 568/186-ban adtak elő.

E drámai historiákhoz természetes átmenetben csatlakozik egy elbeszélő költemény egy másik, még élő pártfogója hadi hőstetteinek dicsőítésére. Ez Scipio Africanus győzelmes hadjárata a hannibáli háborúban, melyet Ennius a maga *Scipiojában* ünnepelt. Erre oly versmértéket választott, melyet a rómaiak nemcsak régen megszoktak már a színpadról s ő maga is saját drámáiban kiválóan szeretett rajzokra és elbeszélésekre használni, hanem a tulajdonképeni katonai dalokban a diadalmenetek alkalmával kedvelt volt, vidám katonai lépésű verset, mely a teljesebben hangzó, szélesebb beszédre alkalmas volt, a trochæusi septenariust. De az előkelő műforma görög műveltségű ismerőinek nem nyújthatta ama kényelmes rhythmusokat, melyeket a drámai előadás megengedett. Legalább úgy találjuk, hogy e költemény fennmaradt septenariusai sokkal gondosabban vannak felépítve, a

mindennapi beszéd prosodiai szabadságai, az esésekben való feloldások nélkül, csaknem a tiszta görög tetrameter szigorúságával. Különösen az összes természet ihlett csendjének csodaszép festése (valószínűleg a római hajóhad szerencsés átkelése alkalmából) nyújt magas fogalmat a nemes styrlől, melyben e költemény írva volt: «az ég tág világa csendesen állt hallgatásában, és a bösz Neptun pihenést engedett a durva haboknak, a napisten megfékezte paripáinak repülő patkóit, csendesen álltak az örök áramlatok, a fákat semmi szellő lehellete sem mozgatja». Csak Homeros lett volna képes, vallja meg bekezdésében a lelkesült költő, méltóan énekelni meg hőseit. Maga még nem mert a Mæonidával versenyezni; de e kísérlettel, mely középen állt Nævius saturnius költeménye és az Annales nagy eposa között, előkészült reá. A könyvet talán a diadal évében, 553/201-ben ajánlhatta fel magának a hősnak.

Ős idő óta a Pontifex maximus fehérített táblára jegyezte föl minden év főeseményeit; a consulok és más hatóságok neveit, a háború és béke eseményeit, a napok, hold- és napfogyatkozások, drágaság s más effélék megjelölésével. Ez volt az állami krónika, az annales maximi. A hosszabb időtartamú jelentékeny események pontosabb történeti rajzolására először a pún háborúk adtak serkentést. Így Ennius két kortársa, Q. Fabius Pictor és L. Cincius Alimentus, kísérletet tett összefüggő elbeszélésben, sommásan adni elő a régibb történetet Aeneas letelepedése óta, az egykorú történetnek, a hannibáli háborúnak körülményesebb belefoglalásával. De az atyák nyelve előttök még képtelennek tűnt fel arra, hogy ez anyagot méltó köntösbe öltöztesse. A mint Nagy Frigyes francziául írta emlékiratait, a mint a legrégebb német történetírók latinúl

írtak, úgy ama férfiak is inkább a görögöt, mint legelterjedtebb és legműveltebb nyelvet használták műveikben. Enniusnak már előre haladt korában az a merész gondolata jött, hogy népének egész történetét Aeneastól saját koráig nemcsak hazai nyelven, hanem versekben írja meg. A történeti időnek is egyes háborúit epikus alakban tárgyalni régen szokás volt a görögöknél. Choirilos Persikái Homer mellett az iskolákba is bejutottak. Enniusnak egy öregebb kortársa, a kretai Rhianos, terjedelmes eposokban adta elő a második messeniai háborút, az achajai, elisi, thessaliai eseményeket, harcokat, vándorlásokat, alapításokat stb. Ily példákhoz csatlakozott Nævius *Bellum Poenicum*ja. Sokkal nagyszerűbb és a maga nemében egyetlen volt Ennius terve, melyben természetesen a magasabb értelemben vett művészi egységről előre is le kellett mondani. E hiány azonban nem zárta ki sem az eszményi központ, az egész fölött uralkodó gondolat lehetőségét, sem az egyes fejezetek kikerekítését és a nagy csoportok tagolásában bizonyos egyenletesség felé való törekvést. A mire *Scipio*ban még csak messziről mutatott mint megközelíthetetlen eszményre, Homer művészete most határozott cél gyanánt lebegett előtte. Ha már ott is felhagyott a faunok és jóskok merev rhythmusával, úgy itt e hatalmas terjedelmű munkára, a mint tervezte, a még mindig meglehetősen egyhangú trochæusi septenarius nem lehetett elégséges. Ha a nyelvnek egyaránt hajlékonyságot, teljességet és nemes kinyomatot akart adni, ha a hősi epos szükséges nyugalmával, az elbeszélés hangjában és menetében a nélkülözhetetlen változatosságot és fokozást akarta összekötni, ha egyáltalában Homerrel akart versenyezni, úgy ennek versnemében kellett költenie és magáévá tennie ennek szigorú

műtörvényeit. Nem a jósmondások közönséges slendriánja, hanem a valódi daktylikus hexameter, feloldhatatlan kétidejű emelkedésével és a ruganyos szerkezettel, melyet a metszetek hoznak létre, volt alkalmas arra, hogy a nyelvet valódi fegyelembé szorítsa. Ez a kiejtés kényelmének következtében, mely a közélet és a mindennapi forgalom élénkebb mozgásával természetszerűleg növekedett, a formák elcsontításának meredek lejtőjére jutott, mely nemcsak a beszélgetésben és a színpadon, hanem még a monumentalis írásban is érvényesült, úgy hogy a latin nyelvet már akkor a flexio-végződés az elvesztése, ama közönséges eltompulások és elcsavarodások fenyegették, melyek később a barbarismus korában újra elfogadást nyertek és győztek. E veszély ellen erélylyel lépett föl a görög formatisztaság ismerője: neki köszönhető, hogy a kifejező római nyelv nem csak visszanyerte teljes hangzását, hanem költői szókinészet és továbbfejlesztésre való képességet is nyert. A kéttagú szavak és formák uralkodása véget ért a daktylusi rhythmus befolyása alatt, mely a többtagú szólábak gazdagabb hullámvázának kedvezett; a szigorú vagy-vagy a rövideg és hosszúság közt elűzte a középídméretű szótagok könnyelmű csöcselékét, minden hangzó és mássalhangzó elnyerte teljes jogát, és így fejlődött ki a római nyelv méltóságos redőzete, mely uralkodásra volt hívatva a világ fölött. De ily újításokat, bármily kíméletesen tartották fenn az általában elismertet és a szilárdul fennállót, s csak az ingadozásnak és határozatlanságnak vetettek véget, egyedül a hivatott költő merészelt, ki mint a magasabb hatalmak eszköze, léphetett föl. Mint egykor Kallimachos nagy költői legendakönyvét, úgy nyitotta meg Ennius hőskronikáját (annales) vízióval, melynek bizonyítania kellett ihlettségét. A Par-

nassuson, úgymond, megjelent előtte álmában Homer árnya, mely az Acheron mélyéből fölemelkedve, kinyilatkozta előtte a teremtés és a halál utáni élet titkait, közölte vele, hogy saját lelke, mely hajdan pávában tanyázott, később tőle a bölcs Pythagorasra s ennek kimúlta után ismeretlen középfokokon keresztül a rudiaei dalnokra ment át. Ezt megtudva, hozta ő le a Heliconról a költészet rábizott örökzöld koszorúját, hogy Italia népei közt ragyogtassa. E teljhatalommal ellátva, a görög múzsákhoz, az Olympus lakóihoz (nem a hazai Casmenákhoz) könyörög, hogy őt is segítsék és dalainak örök hírt szerezzenek. Messze népeken és országokon túl fog fényes dicsőségben ragyogni költői alkotása (a *poemata nostra* görög kifejezést használja), a mint bizalommal reményli. De tudja és hangsúlyozza, hogy tudáshoz és művészethez senki sem jut álmában, hanem meg kell tanulni, hogy gyakorolhassák, és ő büszke öntudatával bír e szorgalmának. Ehhez járul azonban a költői lelkesedés mánora, melynek hívéül vallja magát minden igaz Homerkövetővel, ellentétben az alexandriai víziókkal, és ha Horatius enyelegve arra hivatkozik, hogy a költők atyja soha máskép nem szökelt hősi énekekre, mint megittasulva, bizonyára soha sem feledték el, hogy ő, mint a görögök nagy költői, Bacchus adományait is szorgalmasan élvezte.

Mint Nævius, ő is Trója pusztulásához és Aeneas elvonulásához kötötte elbeszélését. Mint Homer és minden követője, az olympi istenek ölébe helyezi a halandók sorsát. Az ó-kornak egy nagy stílú epikusa sem vezette le más forrásból a népek sorsának örök összefüggését; és hogyan is lett volna máskép elgondolható? Így Ennius is mindjárt kezdetben isteni tanácskozást tartat, melyben Juppiter, daczára Juno ellenséges ellenmondásának, Mars-

nak a legfényesebb jövőt igéri a kivándorlók és ivadékaik számára. Az agg Anchisesnek azonban isteni barátnője, Venus, az ég hirnöknője által elárulja a vigasztaló jóslatot, hogy rávegye övéit a haza elhagyására. Ő maga is megjelent a távozók előtt. Hesperia az ország neve, mely a trójai jövevényeknek van szánva: lerajzolja ennek természetét és lakóit. Alba már meg van alapítva; Aeneas találkozik a királyllyal, kimutatja származását és rokonságát, és frigyet köt vele. Meghal, az istenek közé helyeztetik és két leányt hagy hátra, kik közül az ifjabb, Iliá, Vesta tiszteletére van szentelve. Kemény, de dicső sorsát az aggódó szűz először álomból ismeri meg, melyet még azon éjszakán szemléltető beszédben tudtára ad nővéreinek.

Hogy remegő kézzel behozá az öreg a világot,
Így szólt sírva a lány, álmából felriadott már:
«Édes anyánk Eurudica lánya, szerette atyánknak!
Életem és az erőm épen most elhagy egészen.
Mert azt álmodtam, hogy kellemes bokrokon által,
Partokon és idegen réten szép férfiú hurezolt:
Ám azután, testvér, sivatagban kelle bolyongnom;
Bódultan kutatám nyomodat s téged keresélek,
Ámde nem értelek el, nem irányzá lábamat ösvény.
Erre mikéntha atyám jól értett hangja kiáltna,
Mondva: leányom, a szív nagy bánata várakozik rád,
S aztán kel ki csupán a szerencse reád a folyóból.
Erre atyám eltűnt, oh testvér, rögtön elölem;
S nem jött színem elé, bármint vágyódtam utána,
Bár kezemet sokszor nyujtottam a távoli ég kék
Boltja felé könnyezve, s hizelgő visszahívám őt.
Végre magamra hagyott álmom gond dülta szívemmel.

Aztán jó a híres elbeszélés, hogyan dobják a Tiberbe a zarnok Amulius parancsára a Marsfiaknak, Romulusnak és Remusnak, Aeneas unokáinak anyját (a mint Nævius

is elfogadta), hogyan fohászkodik lebukása előtt atyjának isteni anyjához, Venushoz, ki megjelen és a gyermekek sorsát megjövendölve, szelíd szavakkal megnyugtatja a boldogtalant, úgy hogy ez hősi bátorsággal engedi át magát a szent folyamisten magasan dagadó hullámainak, kinek nejeül van rendelve. Nemsokára megtalálja és szoptatja a viselős nőtény farkas a rumináli fügefánál, magányos helyen, a víz által partra vetett fiúkat, azután fölfedezi Faustus, midőn a víz lefolyik s a pásztorok visszatérnek nyájaikkal a völgybe. A vad dajka, meglepetve a kíváncsi csapattól, visszafut az erdőbe. A pásztorok közt erős ifjakká nőnek a gyermekek és számos viadalban vesznek részt, mint merész útonállók, míg Amulius rájuk ismer. Ekkor a város alapítására kerül a sor. A madárszemle, mely az elnevezés fölötti vitát eldönti, élénken van elbeszélve. Éjfél elmúlt. Amott a hegyen (a Palatinuson) áll Remus, az Aventinuson Romulus. Mindnyájan feszülten várják, kinek fog jutni az uralom, mint a verseny pályán, midőn a consul jelt ad a sorompó felnyitására. Ekkor kisüt fényes sugaraival az arany nap, s egyszersmind dicső madár száll le az oromtól balra; és még más tizenkettő száll le kedvező helyekre. Ekkor megismeré Romulus, hogy a birodalom zsámolya és talaja sajátjául van megerősítve. Remus bűne a fal felállításánál, életébe kerül. Erre a sabin nők elrablása következik a Romulustól alapított ünnepi játékokon, az ebből támadt háború és szerencsés megoldása az ifjú hitvesek, névszerint a békét és egyetértést teremtő királyleány, Hersilia kérései által; az új szövetséges állam belső elrendezése a Titienses, Rammenses és Luceres három törzsére való felosztás által, Titus Tatius meggyilkolása, végre Romulus-Quirinus elragadása az istenekhez, kit mint atyát és

oltalmazót népének forró hálaimái kísérik az égbe. Itt végződött a legpompásabb anyagban dúsgazdag első könyv, melynek egyes részeit a képzelem fényesen kiszínezheti, különösen Liviusból és Vergiliusból.

A két következő könyv a királyok történetét foglalja magában, és pedig a második könyv Numa uralkodásától Ancus Martius végéig, a harmadik a Tarquiniusok korszakát. Numa regényes érintkezését a Camenáknak berkében Egerianymphával s ennek sugalmazásait kellemmel beszéli el, a király papi intézkedéseit ellenben röviden, száraz krónikai nyelven jegyzi fel. Beható előadásra nyújtott alkalmat az albai Metus Fufetus árulása, a Horatiusok és Curiatiusok harca, Alba elpusztítása. A negyedik könyvben következett a köztársaság alapítása, a Porsenával való háború, a capitolium megmászása a gallok által. A most sokszor vitatott napfogyatkozás is (Cicero szerint 350/404-ik évben), a régi annalesi styl módjára, főlemlítésben részeseül. Az ötödik könyvet főképp a samnit háborúknak kellett betölteni. A hatodikban drámai élénkséggel volt elbeszélve a háború Burrussal (Pyrrhus), Achilleusnak, Homer hőséneke ivadékával. A római gúnyolja az epirusi vasgyúró meg gondolatlan hevét, ki egy kétértelmű jóslat által (aio te, Aeacida, Romanos vincere posse) a végzetes háborúra ragadtatja magát: «balga az Aeacidák faja: hadban erősebbek, mint értelemben». De a görögnek lovagias érzéke szépen napfényre lép a római foglyoknak váltság nélküli elbocsátása alkalmával, e szép szavakban; «nem mint szatócsok, hanem mint harcosok küzdjünk egymás ellen vassal, nem aranynyal az életért. Akár neked rendeli a sors az uralmat, akár nekem, bátorsággal tegyünk próbát magunkról». Egyik fénypont, hol a római büszke öntudata magasztos kifejezést nyert, volt a tanácsülés, melyben

Cineas követ békejavaslatai fölött tanácskoztak, és az ősz Appius Claudius híres beszéde, melynek következménye a békeajánlat elvetése lett: «mely útra tévedt örülten elmétek, mely eddig egyenesen szokott állni?» Új lendülettel emelkedett föl a hetedik könyv kezdetén a pún háborúk bevezetésében, melyek három teljes éneket vettek igénybe. Mivel az elsőt már Nævius rajzolta, a költő itt a bevezetésben megragadta az alkalmat, hogy művészetének az elődéhez való viszonyáról nyilatkozzék, s hogy művének új, a görög múzsától kölcsönzött alakját büszkén szembe állítsa a múlt idő hazai faunjainak és bardjainak durva versalakzataival. A már feldolgozott anyag ismétlését elhárította magától s különben, inkább sommás jelentés mellett, meglegedett egyes részek élénkebb kifestésével, például a római hajóhad alakításánál és a matrózok evezőgyakorlatainál, és új epizódok beszövéseivel, milyen a derék bajtárs kedélyes jellemzése, melyben Aelius Stilo a költő saját arczképét akarta fölismerni. «Valaki, kivel igen gyakran szívesen osztozott evésben és beszélgetésben s abban, mi őt foglalkoztatta, ha a forumon és a senatusban végzett napi munkában elfáradt; ki előtt bátran kimondta a nagy és kis dolgokat, és a tréfát, a jó és rossz szavakat, a mint jöttek, kiöntötte és biztosan letette; kivel sok jelentékeny dolgot megfontolt titkon és nyíltan; a ki okosan tudott beszélni és hallgatni, nemes lelkű ember, kinek szívében nem volt gonoszság és hamisság, a ki művelt, hű, kedélyes, ügyes szavú volt, a magáéval elégedett, vidám, okos, tapintatos, kevés szavú, sok régi és eltemetett dolgot őrizvén emlékezetében az istenekről és emberekről.» Valóban, a mint e derék férfiú Serviliussal, úgy érintkezhetett Ennius előkelő barátaival. Még a második háborúban való előkészületek is, a spanyolországi események és Hannibal

tettei az Alpeseken való átmenetelig, előfordultak a hetedik könyvben. A nyolczadik és kilenczedik kizárólag a hatalmas döntő harcze volt. Pompás, mélyen érzett bevezetés rajzolta a háború borzadalmait és furiáit, melyek a megnyitott Janus-kapun kirohantak :

miután a vasborította
Ajtókat kitöré a vizsály s a harc kapuját is.

* * *

Messzire űzik a bölcs értelmet, uralg az erőszak.

«A jó szónokot megvetik, a durva harczost szeretik. Nem tudós szavakkal vitázva, hanem csúfondáros beszédekkel szitják kölcsönösen az ellenségeskedést. Nem jogi ítélet szerint, hanem vassal követelnek elégtételt, nyers erőszakkal rontanak neki.» Róma legmélyebb megalázásával, a cannæi vereséggel végződött e könyv, de nem vigasztaló kilátás nélkül a nemzet sorsának jobb fordulatára, hogy aztán a legközelebbi könyvben a lassú fölemelkedés, végre a megtorlás, győzelem és diadal következék. A bölcs Fabius érdemét, ki *cunctando restituit rem*, magasztalni kellett. De e fejezet legfényesebb alakja Scipio volt, ki Afrikába vitte át a római fegyvereket. Még egyszer visszatért a költő a hősré, kit virágzó férfi korában ünnepelt s ki azalatt (567/187) az árnyak közé tért. A nevezetes beszélgetés közte és Hannibal közt alkalmat adott, nemzetüknek e két, akkor legnagyobb férfiát és természetök ellentétét plastikailag világosságba állítani. A Fülöp és Antiochus elleni harczok is világosan emelkednek ki a következő könyvek maradványaiból; a tizenötödik Fulvius Nobilior dicsősítésének és Ambrakia bevételének volt szentelve, melynél a költő maga is jelen volt.

Csaknem magától érthető, lehetne mondani, a föltevés,

hogy Ennius munkája kezdetén még nem tekintette át annak egész lefolyását és terjedelmét, de elejétől fogva az volt a terve, hogy Róma növekedő nagyságát alapításától a jelenkorig kísérje és népének a világalalomra való gondviselésszerű hivatását kifejtse. E gondolattól lelkesítve, bátran neki ment az írásnak. Ha nagyobb fejezetekkel elkészült, bizonyára felolvasta czéhbeli társainak körében, más barátjaival is közölte : így kísérte és emelte a legjobbak örvendetes részvéte az előhaladó költeményben. Növekedő terjedelme tájékozásúl és pihenésúl itt-ott határkövet, nyugvó pontot kívánt a jelentékeny helyeken, minő volt például a pún háborúk kezdete. Itt a dalmok mintegy új lélekzetet vett, midőn bevezető versekben művészetének céljáról és eszközeiről elmélkedett. A könnyebb áttekintés kedvéért és az ó-kornak a symmetriára való hajlamát követve, úgy látszik, anyagát könyvek triasaira tagolta fel. 1. Kezdet és a királyok kora. 2. Italia meghódítása. 3. Karthago legyőzése. 4. A Fülöp-féle háború és Görögország szabaddá nyilvánítása. 5. A római uralom kiterjesztése Ázsiáig, — ez öt nagy fejezet mindegyike három könyvbe volt foglalva ; sőt úgy látszik, hogy az első és második, valamint a harmadik és negyedik triasnak mindegyike egy-egy hexast képezett: innen van az új bevezetés a hetedik könyv elején (a tizediknek és tizenhatodiknak is volt proemiumja, a mint ki lehet mutatni), és vannak némely, bár bizonytalan természetű támaszpontok, melyek megengedik, hogy a tizenkettedik könyv végén visszatekintő epilógot vegyünk fel. Mialatt a költő, korban előrehaladva, csaknem lépést tartva korának nagy világeseményeivel, mindig örömmel rajzolva mérte végig pályáját, saját életének benyomásai mindig közelebb értek hozzá ; mindig szabadabban ereszkedett egyes kalandok és

benyomások kiszínezésébe, míg a tömeges cselekvényeket röviden intézte el. Hány dicsvágyó hős kérte a szíves dalnokot, hogy halhatatlanságot és egy kis babért nyújtson neki! Különösen a tizenhatodik könyvet csatolhatta művéhez Ennius egy bátor testvérpár kedvéért. Ez adatot úgy kell érteni, hogy kedvökért tágította ki az 576/178-ki istriai háború elődását, mely ama könyv tartalmát teszi. Ez, ámbár nem volt valami nagyobb jelentősége, gazdag anyagot nyújtott epizódokra a régi hősi epos stíljében. Fájdalom, épen itt nehezíti meg rendkívülien a töredékek magyarázatát és elrendezését a történeti hagyomány szegényessége és a bizonyítékok megbízhatatlansága. Egy derék katonai tribun, talán a fentebb említett testvérek egyike, a túlnyomó ellenség ellen védte legiójának hadi jelvényeit. Ajasnak a Patrokleiában olvasható példájára van leírva szívós ellenállása. «Minden felől lövések zápora hull a tribunra, átfúrják pajzsát, kopjáktól cseng a páncél, érez-zúgástól a sisak; de daczára minden tolongásnak, senki sem volt képes sebet ejteni testén. A reá özönlő dárdaikat eltöri és szétzúzza. Egész testét izzadság fedi, liheg és nincs ideje lélekzetet venni: oly erősen szorongatják az istriaiak éles lövegeikkel.» Két istriai, az Ilias két Lapitha fia után alkotva (M. 127. kk.), kirohanást tesz egy ostromolt város kapujából és vérfürdőt idéz elő az ostromlók között: ezeknek mintájára alkotta Vergil Pandarusát és Bitiasát az Aeneis kilenczedik könyvében.

Így lett a rudiai dalnok a római családok és római nép Homerosává: ezzel erősítette meg polgárjogát, melyre oly büszke volt. A munka végén, a hol alkalmas helyet talált saját személyéről beszélni, így dicsekszik az akkor 67 éves költő:

Rómaiak lettünk immár az előbbi rudinok.

Joggal hasonlíthatta magát a nemes paripához, mely miután gyakran győzött az olympiai versenyen, most kortól bágyadtan a jól megérdemlett nyugalmat élvezi. Hiszen fő költői művének terjedelmét, a 18 könyv mindegyikét mintegy 1500—1800 verssel számítva, 27 vagy 32 ezer versre lehet tenni, mely összeg jelentékenyen fölülmúlja az Ilias versszámát. Mintegy húsz évig dolgozhatott rajta. A reánk jutott forgácsok és romok tömege, köztök csak kevés valamivel nagyobb rész, mintegy 600 versre megy. Mily mérhetetlen teljességet a dolgok és személyek legkülönbélebb rajzaiban, a színek és hangulatok mily változatosságát követelte az óriási anyag, mely csaknem hat századot ölelt föl, hogy az iránta való érdeklődés meg ne bénuljon! A történeti forrásokon kívül, milyenek voltak talán egy Timæus, egy Fabius Pictor munkái, a régibb időt illetőleg hivatalos följegyzések, egyes családok házi krónikái, a fentebb rajzolt Carmenek, a későbbi időre nézve szemtanúk szóbeli közlései is állhattak az olvasott szerző előtt, oly kincs, melyet szabad választása és ihlete szerint használt fel. Livius finomabb érzékű olvasója nem ritkán felismerni véli az enniusi költészet lehet, oly színeket és vonásokat, melyek reá emlékeztetnek, s e benyomásokból körülbelül képet alkothat magának a munka meleg plasztikájáról. A külföldről bevándorolt cliens helyzetének, valamint hazafias költői céljának megfelelő volt, hogy aranyalapra festett, s nemzetének minden balesetét és vereségét lehetőleg elsimította. A kidolgozásnak, valamint az anyag kiválasztásának természetesen egyenetlennek kellett lennie, melyet inkább művészi és költői szempontok vezettek, mint a tökéletességre való törekvés. A könyvek történeti kerete is nagyon egyenlőtlen volt: míg az első hét könyv a hannibáli háború kezdetéig 535 évet foglalt magában, az

utolsó tizenegy csak 42 évre terjedt. A mennyire látni lehet, a lankadatlanul dolgozó mesternek nem fogyott ki a lélekzete. Lelkesedéséhez, mely emelte, járúlt tehetségének hajlékonysága, költői erének bősége. Természetesen sokszor kellett Homer apónak kiségitni: nem csak az istenapparattal, hanem a csataleírások részleteivel, hasonlatainak pompájával és szemlélhetőségével is, és sok mindennel, a mi leleményben és hangban a hősi éposz stíljét teszi. Elődjétől, Næviustól is, a mint már említettük, több sikerült jelenetet, több szerencsés leleményt vett át minden gondolkozás nélkül. De már a nagy mintaképnek átültetése is oly formába, mely hozzáfogható akart lenni, az epikus szókinés készítése, habár részben idegen érzezből is, oly teremtő tény volt, mely első rangú nyelvgeniust tételezett föl. Ha el kell ismerni, hogy a római nyelv a dráma által is jelentékeny hajlékonyságot, teljességet és szónoklati fényt nyert, itt is Enniusnak kell tulajdonítani az érdem egyik főrésztét, mindenesetre a tragédia komoly stíljére nézve. Ha az Annalesek egészben ódonszerű jelleget tüntetnek föl, kevésbbé a hajlítás formáiban, mint inkább a szavak képzésében és megválasztásában, úgy ez részben a költő azon érzéséből származik, hogy a római hőstetteknek a múzsától ihletett dalnokához ünnepélyesebb beszéd illik, mint a színpadi személyekhez, még a hősökhez is, kik mégis csak saját ügyöket képviselik. Továbbá azonban a homeri stíl utánzása és a hexameter rhythmusa teljeshangú, összetett szavak alkotására vezetett, mely téren a saturniusi költészet, Livius Odysseájának daczára, keveset vagy semmit sem tett megelőzőleg. A mondatképzést és a körmondatalkotást is csak az Annales meleg elbeszélése és költői képek kidolgozása hozta némileg folyamatba: megtörtént a kezdet arra, hogy a merev lapidaris stílt, a

vékony tagok rövid lélekzetű összeállítását teljes hússal és bőséges hanggal pótolják. A vers, ámbár a görög művészet alaptörvényei szerint épült, nagyon messze volt még a klasszikus kor összhangzatos zengzetességétől és tanult finomságaitól. Halmozott spondeusok, hiányos metszetek, dúrva sikamlások sértik az elkényeztetett fület, de néhány erős és hangzatos vers meg is örvendezteti. Különféle nemű hangfestések által igyekszik a költő a görög kellemet és szépséget pótolni. A szótagmérésben szigorúan fentartotta a törvényt, melynélfogva a rövid magánhangzó két mássalhangzó előtt a szó belsejében kettős időtartammal bír. A hol az eredetileg hosszú végszótagoknak szokás által már behozott rövidítését nem lehetett többé megszüntetni, míg az eredeti hosszúság még fenmaradt az öntudatban, alkalmilag még ez is érvényesülhetett, a nehéz ütemrész ereje, a rhythmikus szünet vagy a mondat tagolása által támogatva.

A nagyszerű munka, még találóbban jellemezve a bizonyára későbbi *Romais*, mint az egyszerű *Annales* cím által, századokon át költői nemzeti könyvük volt a rómaiaknak és sokak előtt még az előhaladott és tökéletes művészet korszakában is tiszteletreméltó maradt. Nemsokára a költő halála után, Q. Vargunteius, talán egyik barátja, meghatározott napokon rendszeren felolvasott belőle nagyszámú gyülekezet előtt, s ugyanazon módszer szerint, a mint az alexandriai tudósok Homerossal elbántak, a szöveg kritikai megállapítására és javítására szentelte szorgalmát és éleselműségét, a mivel a már említett Lampadio is foglalkozott. Julius Cæsar tanítója, M. Antonius Gniphó, kommentárt készített hozzá. Ugyanazon időben M. Pompilius Andronicus igen becses elenchusokat írt az Annaleshez, talán történelmi utalásokat és kutatásokat a forrá-

sokról és kölcsönzésekről; Orbilius azzal dicsekedett, hogy e munkát ő vonta elő rejtekéből s adta ki szerzője neve alatt, ki pénzsükségből kénytelen volt eladni könyvét. Egy pompejii falon az Annalesből egy fél vers van felkarcolva. Csak lassanként szorította háttérbe az Aeneis, mely sokat köszön neki. Quintilian úgy akarja tiszteltetni Ennius költeményét, mint a kortól megszentelt berket, melynek hatalmas ősi tölgyei inkább áhitatot gerjesztenek, mint a szépség benyomását. Ovid természetesen parasztonak és fésületlennek találja, ellenben Hadrian, nem kevésbé elfogultan, Enniust magának Vergiliusnak, valamint Catot Ciceronak elébe tette. Nem esoda hát, hogy Gellius korában rhapsodok voltak, kik még kisebb helyeken is, péld. Puteoliban, részeket adtak elő az Annalesből a színházban lelkesült közönség előtt (Ennianistæ), és hogy a könyvkereskedésben még akkor is drágán megfizették a költemény régi jó, különösen hiteles kézíratait.

Természetes, hogy az euripidesi tragédiák buzgó átdolgozója philosophiai dolgozatok iránt is hajlammal bírt, és Melanippa átdolgozása, valamint példák a Telamóból bizonyítják, hogy a teremtés és világkormányzás problémáit épen oly kevésé tartotta távol a színpadtól, mint görög elődje. Epikur értelmében való skeptikus megjegyzésektől sem idegenkedett, és a jósok elleni bizalmatlanságának kemény kifejezést adott:

Mindig mondtam s mondom is még, vannak az égben istenek,
 Ám ugy vélem, az emberi nimmal nem sokat törődnek ők;
 Ugy jól menne a jó dolga, rosszé rosszul: ez tévedés!
 E babonás jósok és e szemtelen szemfényvesztők,
 Ostobák avagy bolondok, vagy nyomorult koldusok,
 Útjokat sem ismerik, de másnak útát mutatók;
 A kinek kincset ígérnek, drachmát koldulnak tőle magok.

A sicíliai komédia-költőt, Epicharmost is hatalmasan serkentette Pythagoras és Anaxagoras philosophiája; szívesen fűszerezte darabjainak dialogját, bizonyára sokszor gúnyosan ingerkedő értelemben, efféle kérdések dialektikus fejtegetéseivel, sőt volt neve alatt egy philosophiai tan-költemény is a természetről, melyet Nagy-Görögországban bizonyára sokat olvastak s mely ez úton a mi félgörög költőnknek is tudomására juthatott. Trochæusi tetrameterekben, Epicharmos kedvencz mértékében, talán leginkább az ide vonatkozó helyek szemelvényeit nyújtá ama költemény a költő komédiáiból. Az Italiában elterjedt tisztelet a pythagorasi bölcsesség iránt már a samnit háborúk idejében kézzelfogható kifejezésre talált Rómában, midőn a delphii Apollo azon parancsára, hogy a legbölcsőbb görögnek oszlopot szenteljenek, a római Comitiumon oszlopot emeltek a samosi bölcsnek. Körülbelül erre az időre tesz Cicero (nem tudjuk, mily forrásból) egy philosophiai beszélgetést, melyet Tarentumban tartott a samnit C. Pontius és a pythagoreus Archytas. A legendszerű hagyomány, mely szerint Pythagoras már Numa király alatt elnyerte volna a római polgárjogot, szintén mutatja, mily réginek képzelték a pythagorasi tan- és gondolkozásmód befolyását a rómaiakra. Nem volna meglepő, ha az ifjú Cato is tarentumi tartózkodása alkalmával (545/209) érdeklődéssel vett volna tudomást róla, különösen az iskola erkölcsi alapelveiről. Így előkészítették a talajt, hogy a magasabb törekvésű római olvasót, talán amaz ál-epicharmosi költemény szabad fordítása által, a görög philosophiába, a mint azt Siciliában és Nagy Görögországban ismerték, bevezessék. Ennius *Epicharmus*nak nevezte költeményét s megtartotta az eredeti versmértéket, melyet a római fül is megszokott a színpadról, de itt is

szigorúbban és tisztábban kezelte, mint a drámában. Ha a bevezetésben elbeszélte, hogy azt álmodta, mintha meghalt volna, ezzel bizonyára azt akarta megmagyarázni, mint jutott böleségéhez talán az elhúnyt Epicharmus szájából nyerve oktatást az Orcusban, a mint Pythagorasról is mondták, hogy alászállt a Hadesbe. Így a siciliai philosophus maga viszi a szót Ennius költeményében. Az ég és föld összeköttetése teremti a földet, a mennyiben meleg hideggel, nedves szárazzal vegyül. A világ négy eleme víz, föld, lehellet (anima), nap. Az anyaföld mindennek táplálója: ő szül és a szülöttet ismét magába fogadja. A szellem tűz, a naphól véve, a test föld. Jupitert, mint mindennek fentartóját, azonosítja a görög Aërrel, a mozgó nedves levegővel.

Azon törekvésből, hogy a római szabad szellemeknek mulattató anyaggal is szolgáljon a görög divatos irodalomból, származott az agrigentumi *Euhemerus* «szent okiratának» fordítása, azon hirhedt regényé, mely 300. körül Kr. e. az elhúnyt fejedelmeknek apotheosisait, melyek Nagy Sándor halála után kedveltekké lettek, az isteni és hős-mythost egy ősrégi dynastia egészen emberi történetében olvasztva fel, a hívő lelkek megbotránkozására parodizálta. Volt egykor egy Cælus nevű király, ki Oceaniában halt meg, és Aulacia városában temették el. (Fazekváros, az eltemetettek hamvfazekairól.) Fiai Saturnus és Titan voltak: az utóbbi rút legény, nővérei: Ceres és Ops, valamint anyja, Vesta cselszövényei által kizárva az uralkodásból, testvérével kicsinálja, hogy ez ne hagyja életben fiutódait, s így kárpótlásul Titan fiai örököljék egykor a birodalmat. De Jupiter, Neptun, Pluto mégis életben maradnak, s Titan ezért haragra lobbanva, fiaival, a Titanokkal, fivérét s nővérét, Opsot, a három testvér anyját

elfogja és fallal zárja körül. Juppiter felnövén, a krétaiak segítségével kiszabadítja szüleit s ismét trónra ülteti atyját. De ez áskálódik megmentője ellen, életére tör, s ezzel maga idézi elő a jóslat teljesültét, melynél fogva saját fia üzi el országából. A menekült és üldözött atya addig bolyong, míg nagy nehezen menedékhelyet talál Italiában. Juppiter azonban az Olympus hegyén székel, s oda mennek hozzá az emberek, ha ítéletet kérnek tőle vagy valami új fölfedezést akarnak vele közölni. Rendelettel megtiltja az emberhús evését; beutazza a világot, mindenütt barátságot köt a fejedelmekkel s kicsinálja velök, hogy ennek megerősítésére épületet (fanum) szentelnek neki, — mely ravasz eszközzel mindenhová beviszi tiszteletét. Miután ötször beutazta a földet, minden barátját és rokonát trónnal látta el, az embereknek törvényeket, erkölcsöket, élelmi szereket és sok más jótéteményt adott, végre meghal Krétában, hol síremléke ó-görög felirattal látható, és az istenekhez tér. Hogy Ennius elég jámbor lett volna, készpénznek venni a «vén szédelgő»-nek, mint őt Kallimachus nevezte, frivol leleményét, nehéz elhinni, ámbár Cicero azt bizonyítja. Munkája eredeti fogalmazásából semmi sem maradt fenn. Mily szívesen olvasták e könyvet, kiténik abból a tényből, hogy még a Kr. u. negyedik században is nagy részleteket közöl belőle Lactantius, de teljesen modernizált alakban, mely semmi fogalmat sem nyújt az enniusi stílről, és épen nem kedvez a be nem bizonyított föltevésnek, hogy a római átdolgozó versekbe öntötte volna prózai mintáját.

A görögök népies-philosophiai irodalmából egy intő irat sokszor használt czíme, *Protrepticus* van átvéve, mely alatt egyetlen egy szó maradt fenn. Mindenesetre rokontartalmú, ha nem azonos volt a *Præcepta*, mely az erkölcsi

mondások könyvének régtől fogva művelt fajtát új alakban (trochæusi tetrameterekben) elevenítette fel. A néhány vers, mely még megvan, a mezei gazda gondosságát írja le, ki a vetés közt burjánzó konkolyt kigyomlálja, — talán a nevelő mintaképe.

A tarentumit árulja el a gastronomiai költemény, *Heduphagetica*, hasonlókép (a mint a természetesen meglehetősen barbár módon elidomtalánított cím mutatja) görög eredetinek fordítása, és pedig, a mint a töredékek összehasonlításából következik, Arcestratos Ἡδοπάθεια-jának. Körülbelül azon időtájt, midőn Menander született és az attikai komédiában az asztal örömei nagy szerepet játszottak, e Gelából való sicíliai a világ körül tett gastronomiai fölfedező utat írt le hexameterekben, melyek a hősi és tanító éposz pathosát parodizálták. Ez ironikus élnék semmi nyomát sem mutatja az enniusi utánzás meglevő száraz maradványa (tizenegy vers a helyekről, a hol a legjobb halakat és más tengeri termékeket lehet találni). A legérdekesebb bennök a hexameter kezelése, mely a hagyomány szerint ítélve, észrevehetőleg eltért az Annales prosodiai-versmértéki szigorúságától, és a megengedett szabadságokban (az első láb nehéz ütemrészének kétszeri feloldásában) egyrészt a színpadi vershez, másrészt a régi jósmondások közönséges hexameteireihez közeledett. Semmi sem akadályozza azon föltevést, hogy itt a görög versmértékben tett első kísérletet látjuk, melyet mint a kifejlett művészet első lépcsőjét kellene tekinteni, mely biztos tudatú alapelvek szerint szabályozva csak az Annalesben lép fel. A jóslatokra nézve hagyományossá vált hexameteri alaknak talán a tankölteményben is, mely mindig bizonyos papi méltóságot igényelt, legalább meg kellett csendülnie.

A könnyelmű görög divatirodalomhoz, melyet Ennius

Tarentumból ismert, tartoztak névszerint azok a Joniából származó «Mulatságok» is (λόγοι ἰωνικοί), melyeket Ptolemæus korában a thrák Maroneából való Philadelphus Sotades úgyszólván irodalomképesekké tett: tarka egyveleg, sikamlós, pajkos, néha tanulságos történetekből (mesékből, tréfákból, anekdotákból), a közönséges emberi ész elmélkedéseiből, az életről és sorsról példákkal és megjegyzésekkel, a kortársakra tett ingerkedő támadásokból, magas állásúakat sem véve ki; közepén állt ez a költészet és prózai beszéd közt, azaz, mely nem tartozott az énekelt vagy a zenei kíséret legvékonyabb mértékével fölszerelt költészethez, és még sem nélkülözte a rhythmust. De ez a joniai versmérték (hatidejű ütemben és ereszkedő rhythmussal) a csoszogó, csámpás járás benyomását teszi, mintha a cipő csak lazán lóggna a lábon, rendetlenül váltakozva az akadályozott és tipegő járás közt, látszólag kiesve az ütemből, és mégis határozott törvények szerint művészileg rendezve és elosztva a mozgásnak e hanyagságát és bénaságát: mint a népies elbeszélő és tréfálkozó a minden állású hallgatóknak véletlenül összeverődött körében, vagy a házi és udvari bolond ebéd után, jóllakott vendégek előtt, lustán a párnán heverve, inkább csak ajkairól hullatja, mint előadja tréfáit. Ily kétes értékű csevegéseket is meghonosított Ennius Rómában latin fordítás által, a görög szerző megrövidített neve, *Sota* alatt: a metrikus formának, mely a görög művészet szigorú prosodiáját föltételezi, utánzása serkenthette. Még Marcus Aurelius és tanítója Fronto is kicserélték egymással e könyv egy példányát, melyből csak kevés mutatvány maradt fenn számunkra régibb grammatikusoknál.

Mily könnyű volt az átmenet a fásúlt szeszély ily fesztelen nyilvánulásaitól s más komolyabb vagy lazább fajú

apróságoktól, minőket a görög kis irodalom, kivált Nagy Sándor kora óta, gazdagon termelt, ama műfajra, melyet a rómaiak később oly szívesen vettek igénybe, mint saját találmányukat, — a satirára. A mint a különféle gyümölcsökkel megrakott tálat vagy a több alkatrészből összeállított pástétomot saturának nevezték, úgy Ennius satirája is quodlibet volt, egyveleg hangban, tartalomban és alakban. A versmérték-alakokból biztosan ki lehet mutatni jambusi senariusokat (az első, harmadik és hatodik könyvből), trochæusi septenariusokat (a második könyvből), daktylusi hexametereket (a második és harmadik könyvből), végre sotadeusokat: így az egyes könyvek több különféle versmértékű önálló darabból álltak. Mintegy röpülő lapok voltak, melyekben a szerző azt, a mi épen eszét és szívét megindítá, honfitársainak mulattatására, serkentésére, felvilágosítására, földérintésére, okulására előadta. A dialogusi elemnek, mely a régi satura népies ünnepi játékára emlékeztet és minden időben sajátos vonása is maradt ez irodalmi csevegéseknek, már ő helyet adott a «Halál és élet vitájá»-ban (mint egykor a sophista Prodikos vitatkozásban mutatta be a Kéjvágyat és Erényt). A harmadik könyvben olvasható volt a költő beszélgetése egy vagy több barátjával költői munkáiról, a mint látszik, feleletül leginkább az Annales rosszakaratú bírálóinak: a hatodikban egy élösdi (egészen mint a komédiában), valószínűleg egy becsületes koplaló előtt hivatásának kényelmes örömeit oly drasztikus rajzzal magasztalja, hogy Terentius is fölhasználta Phormiojában. Mindkét párbeszéd, mint a színpadon, jambusi senariusokban folyt. Regék és mesék sem hiányoztak: az Arimaspokról daktylikus hexameterrek szóltak, a fuvolásról és a békákról szóló herodoti történet, s a pacsirtáról és az aratókról szóló æsopusi mese

trochæusi septenariusokban volt elmondva ezzel a befejező tanulással:

Azt ne várd barátaidtól, a mit megtehetsz magad.

Egy ingerkedő játék a *frustrari* és *frustra esse* különböző jelentéseivel a *sotadeus* mértékébe van foglalva; ismét daktylikus hexameterek grammatikai-metrikai dolgokat fejtegettek, mint a *tmesist*, apokopét, egytagú versvégződést és humorisztikusan magyarázták latin utánzásokkal. Voltak továbbá etymologiai és helyesírási kérdések is, — mind oly tárgyak és anyagok, melyek az ó-korban soha sem voltak kizárva a művelt körök társalgásából s melyeket az utódok is elfogadtak. E tarka vegyülékű apróságok közé voltak befűzve talán a tizenkétsoros költemények is, melyeknek sorban vett kezdőbetűi a művészfeliratokra emlékeztető akrostichont «*Q. Ennius fecit*» adták ki. E titkos beszéd eredetileg jóslatszerű szentségét már a görög költészetben tréfából valódi fogós játékká profanálták és bizonyos technikai iskolai gyakorlatnál többet a latin utánzás sem vett célba.

Mindehhez járul végre még az is, hogy Ennius volt az első római, ki az *elegiai distichon*-ban kísérletet tett. Istenített hőse, Scipio Africanus emlékére két síriratot készített (az egyiket két sorban, a másikat négyben). Alakra sikerültebb, tartalomra jelentékenyebb a második. Görög módra az ünnepelt maga beszél, igen lendületesen és öntudatosan, végül homeri viszhanggal: «napkeltétől fogva nincs senki, ki tetteiben hozzám mérheti magát: ha valakinek meg van engedve az égiek mezejére felszállni, úgy egyedül előttem áll tágra nyíltan a menny kapuja». Az ily epigrammok *elogium* neve is, mely a szokott hangzótól az *ἐλεγεῖον*-nak felel meg, magától Enniustól szár-

mazhat, annál inkább, mert nem tekintve a versmértéki alakot, a név alkalmazása egészen a síriratok fajára maradt szorítva.

A nagy mestert a város hetedik századának elején a Scipio-család egy későbbi házi költője utánozni akarta, ki Barbatius fiának ősunokája számára kettős distichont kísérelt meg; de a szabadságok, melyeket még megenged magának, mutatják, mennyire megelőzte korát Ennius művészete. A stíl és tartalom is, ámbár egyszerű nagysága és világossága megnyerő, árnyékával sem bír a költői hangnak. Még esetlenebb a hat hexameter, melylyel Korinth meghódítója (608), L. Mummius, Herculesnek ajánlotta fel zsákmánya tizedét. Rómán kívül, a sabinok földén is kísérleteket tettek hexametrikus síriratokkal. Egy görög, a mimus Protogenes részesült e tiszteletben, de a két sor mutatja, mily kevéssé tudták még az uralkodó kiejtés szokásait az új törvénnyel összeegyeztetni. Magok e kísérletek is a versművészetben még kivételek voltak. Ugyan e Mummius a Hercules Victor szentélyében, melyet diadala után emelt, saturniusokban emlékezett meg dicsőségéről, melyek részben természetesen nem igen jól sikerültek, és még e század végéig megmaradt e versmérték a hivatalos és ünnepélyes feliratokban.

Mert nem általában és azonnal győzött Ennius iránya. Két párt állt életében egymással szemben: az egyik (élén Catoval) erkölcsökben, nyelvben és irodalomban szorosán ragaszkodott a honihoz; a másik a görög művészetet, tudományt, műveltséget ápolta. De bármily tiszteletreméltónak tűnt fel mindenki előtt az ősz Ennius, mint e kör szellemi feje, bármennyire imponálhatott a Scipiók és méltó társaik előkelő műveltsége, nem volt hiány hivatlan szóvivőkben sem, kik hozzájárultak, hogy soknak elvegyék

kedvét az új iránytól. Egyike e hetykén rajongó követőknek volt *A. Postumius Albinus* (később praetor 599/155-ben, consul 603/151-ben), ki fiatal korában Athenben tanult, és azoknak minden görög, névszerint görög philosophia és ékesszólás iránti előszeretetét tolaodólag fitogtatta. Sőt Enniusnak ajánlott történeti költeményt is írt görög nyelven, melynek bevezetésében bocsánatot kér az olvasótól, ha nyelvhibák találtak becsúszni. Jól megérdemelte Cato gúnyos kérdését, vajjon az amphiktyonok kényszerítették görögül írni? Az ilyen bocsánatkérés épen úgy tűnik föl előtte, mintha valaki az olympiai játékokra jelentkezik s belépve a stadiumba, elnézésért könyörög azon esetre, ha felsülne.

Jogos önérzettel tehetta a római műköltészet teremtője, kinek szelleme és példája még sokáig uralkodott követőin s lelkesítette őket, hogy egyik satirájában, mint oly költőt üdvözölteti magát egy tisztelője által, ki a halandóknak lángoló verseket talál fel lelke mélyéből; és ellentétben Solonnal, ki nem óhajtott siratatlanul meghalni, egy magára írt elogiumban halhatatlanságával vigasztalhatta magát. «Senki ne nézze, úgymond, könyezve temetésemet, se ne sírjon utánam. Miért? hiszen élve szállok végig az emberek ajkain.» Örökkévalóknak nevezi még Lucretius is a férfiú verseit, ki először hozta le a Helikonról az örökzöld koszorút, mely az itáliai törzseknél nagy tiszteletben volt állandó. Igaz csodálattal nevezi őt Cicero első rangú költőnek, legnagyobb epikusnak. A calabriai múzsákról, mint a Scipiok erényének legnagyobb dicsőítőiről maga Horatius is tisztelettel beszél, habár más helyen, hol az új iskola jogát védi, túlzásnak találja, hogy a köztársasági irodalom egyoldalú tisztelői Enniust, a ki pedig többet ígért, mint adott, második Homérnak nyilvánítják. Mégis

el kell ismernie alkotó erejét és a nyelv gazdagítását, mint a régi dalmok érdemét. Vergilius saját munkáját szívesen ékesíté, bizonyára nagyobb mértékben, mint kimutathatók, az enniusi költészet aranyzemeivel; hiszen még az oly elfajult ízlésű megvető is, mint Seneca, kedvét találta néhány nagyszerű vonású versében. Többet jelent az, hogy oly valódi költő, mint Ovidius, dicsőíti a régi mester lángeszét, ámbár másokkal, például Propertiussal együtt, lenézőleg vélekedett művészetéről. Hogy azonban mit akar jelenteni amaz elismerés, mutatja az összehasonlítás Kallimachussal, kitől viszont megtagadja a lángészt s csak a művészet dicsőségét hagyja meg neki. A költői és irodalmi czél zárt körén kívül, mely féltékeny volt saját babéraitra, a költő, ki a világon uralkodó nép ifjúkorát oly pompásan és hű szívvel beszélte el, bizonyos áhíthatos tiszteletben részesült. Így a derék Vitruvius azt mondja, hogy minden művelt embernek, a mint az istenek szentelt képét, úgy a költő Enniusét is keblében kell viselnie; szintígy hangzik Quintilianusnak már említett mondása. Mint Martialis bizonyítja, Vergilius mellett még mindig olvasta Róma az ő Enniusát.

MÁSODIK FEJEZET.

A DRÁMA.

ÁLTALÁNOS RÉSZ.

A város hatodik századában, Ennius életében lényegileg meg volt állapítva az ünnep-naptár, melynek keretében kifejlődött a római dráma. Évenként négyszer voltak rendes drámai előadások: szeptemberben az ős nemzeti római játékokon, novemberben az osztályok kibékülésének ünnepére szintén régi időben alapított plebejus játékokon, júliusban (542/212 óta) az apollói, áprilisban (560 óta) a megalei játékokon a phryg istenanya tiszteletére. A látványok iránti kedv növekedésével ez ünnepek tartamát lassanként mindegyre hosszabbra, több napra nyújtották. Azonkívül ama kegyes szokás, hogy minden legcsekélyebb zavart, kedvezőtlen időt, valami ügyetlenséget, valami alkalmatlanul közbejött eseményt a játékok részletes vagy teljes, még háromszoros vagy négyszeres ismétlésével is engeszteltek ki, bőséges ürügyet nyújtott, az élvezetet, ha az ünnepadónak tetszett, kedvök szerint elnyújtani. Továbbá minden év alkalmat adott rendkívüli játékokra, akár ha valamely hadvezér a csata előtt, vagy

a csata után a győzelem esetére, akár ha valamely tisztviselő az állam virágzására és fenntartására fogadást tett, hogy a segítő istenséget ünneppel örvendezteti meg, akár ha a hazatérő győztes vezér diadalát akarta dicsőíteni, vagy új templomot szenteltek föl, vagy valamely előkelő úr temetését akarta megtisztelni valami rokona. Így számos színházi nap jött létre az éven át, sokkal több, mint Athenben, és e tömeg mindenesetre nem csekély termelést tételezett föl komoly és víg drámákban. Habár a rendes játékok költségeit az állami pénztár fizette, mindazáltal a tisztviselők, kik e játékokat rendezték (a curulisi ædilek a római és megalei, a plebejusiak a saját osztályuk játékaikra, a városi prætor az apolloi játékokra nézve), már jó korán becsületbeli dolognak tekintették saját zsebből is jelentékeny összeggel járulni hozzá, hogy az ünnepet lehetőleg gazdagon állítsák ki.

Az ünnepadó, akár tisztviselő vagy hadvezér, akár magánember volt, szerződést kötött valamely színészcsapat előljárójával a szükséges darabok megszerzése, betanulása és előadása iránt. Eredetileg a vállalkozó, mint azelőtt Athenben is, egy személyben költője és első szereplője volt saját művének, például Livius Andronicus. De nemsokára visszalépett a költő a gyakorlati tevékenységtől. Eladta darabját az ünnepadónak, valamely czéhbeli-jének közvetítésével, a ki a színigazgató üzletét vitte. E darabnak szabály szerint újnak, legalább még ismeretlennek vagy valamely régi darab alapos átdolgozásának kellett lennie. Ha nem tetszett, a vállalkozó felelős volt a megrendelőnek és köteles a vételár megtérítésére, ellenben az egyszer betanult dráma minden esetben az ő tulajdona maradt és rendelkezésére állt, hogy tetszése szerint használhassa. Az igazgató bizalmától, ízlésétől, jó akara-

tától és erélyétől függött nagyrészt akkor is a drámai költő pályája.

Nagyon egyszerű volt még az egész hatodik századon át a színház fölszerelése. Meg kellett elégedni könnyű faépülettel, melyet mindig újból állítottak fel s ismét lebontottak, elül a szükséges hosszúkás térrel a színészek előadása számára (proscenium), hátul deszkafallal elzárva (scæna). Az osztatlan, fakorlátokkal körülvett nézőtér (cavea) az amphitheatrumszerűleg emelkedő dombblejtőre és az általa bezárt félkörre terjedt a síkon, mely a görög orchestrának felelt meg. Itt foglaltak helyet a hatóságok, papok, senatorok, utánok vitt hivatali székeken, emeltebb ülésen az illető ünnepadó. A többiek a gyepre heverték vagy álltak, tarka tömegben, szabadon választott helyeken. Sokáig tartott, míg elhatározták, hogy valamit tegyenek a közönség kényelmére, és az ebbeli első törekvések erős ellenállásra találtak. A régi erkölcsi szigorúság hívei nem szívesen látták, hogy a polgárok, a helyett, hogy dolgukat végeznék, egész napokat töltenek el izgató vagy léha tartalmú költött mesék nézésével, és vonakodtak az ernyesztő színházi kedvet még könnyítő intézkedésekkel is támogatni. Még 600/154-ben is kivitte Scipio Nasica, a múlt évi consul, egy épen megkezdett kö-theatrum lebontását és a senatus szigorú rendeletét, melynélfogva ezentúl senkinek sincs megengedve, a városban vagy ezer lépésnyi kerületben a játékoknál székeket állítani fel kibérlésre, vagy egyáltalában ülve nézni a játékokat. Férfias kitartást tanúsítva az állásban, tartsa fenn a római nemzetének erényét. Mindenesetre, úgy látszik, legalább a nőket akarták a színházba járástól elriasztani. Csak Mummius, Korinth meghódítója, állított fel 609/145-ben görög mintára, kiváló fényvel rendezett diadalmi játékaik amphi-

theatrum-szerűleg emelkedő ülőlépcsőket (gradus), melyeket azonban a többi fa-épülettel együtt ismét eltávolítottak az ünnep bevégezte után. Már az is nyereség volt, hogy azóta állandóan fölvevették az ünnepi programmba ily néző emelvény felállítását. De még az egész hetedik századon át csak ennél maradtak, úgy hogy a dráma tulajdonképeni virágkora a köztársasági Rómában egyáltalában nem látott állandó színházépületet.

A színpad is és minden, mi az előadáshoz tartozik, rendkívül egyszerű volt e korszakban, egész a hetedik század közepéig: a legnagyobb részt a képzelemnek engedték át. Csak annyiban segíthettek rajta már jó korán, hogy három különböző festett háttérrel tartottak készletben; az egyik királyi palotát ábrázolt s a tragédiában használták, a másik a komédiára való volt s egy magánház képével volt ellátva, mind a kettőn fölül ablakok voltak és előrenyúló erkélyek, alul a görög színpadról ismert három ajtó, melyek közül a középső volt a főbejárás, míg a másik kettő a mellékhelyiségekbe, vendégszobákba stb. vezetett. Ha a cselekmény nem a városban játszott, falusi tájképpel ellátott színpalat toltak előre. A színváltozás úgy történt, hogy a színpalat kétfelé húzták s mögötte az új szín tűnt elő. Művészileg és természetihven készült díszletet először a Claudius Pulcher, ædilis curulis, játékaiban láttak 655/99-ben. Az előfüggöny is (aulæum) csak Attalus pergamumi király hagyatékából került ki, melylyel szövött szőnyegek jutottak Rómába. (621/133.) Nem kevésbé szerénynek kell gondolni a jelmezt és a többi színpadi képeket is. A ruhatármester (choragus) kölcsönözte a szükséges kellékeket az ünnepadónak. A tragédiában egy otromba fa- vagy bőrtalp (crepida a κρηπίδος) képviselte a kothurnust (innen fabula crepidata); a

komédia megelégedett az egyszerű sarúval (soccus). A ketős tóga, melyet a flamenek az áldozásnál viseltek, pótolta a királyi uszályos köntöst, míg a fabula praetextatában római királyok és vezérek a bíborprémes tógát viselték. A komédiában is a bíbor chlamyssal voltak kitüntetve a harczosok. A görög eredetiből készült komédiának fő jelmeze a pallium volt, az ifjaknál tarka, az aggastyánoknál fehér színnel; a hetérák sáfránszínű rövid felöltővel (ricinium) voltak ellátva. Különben, a kimerítő személyleírásokból ítélve, melyek a darabok szövegében néha előfordúlnak, a test kitömése (has, lábikrák, lábak) legalább a komédiában némelykor nagyon drasztikus lehetett. Az arcz is erősen ki volt festve; a női szerepekben a kezet gipszszel fehérre festették; a különböző színű (fehér, fekete, vörös) parókák (galeri) a kort és jellemet jelezték; a tragédiában még egy magas fejdísz (a görög ὄγκος-nak megfelelően) járult hozzá. Babszemek helyettesítették alkalmilag a pénzdarabokat, és így általában elég lehetett a valóság naiv jelzése.

Ha e szerint a római drámai játékok már külső megjelenésökben is messze voltak az attikai Dionysos-ünnep nemes szépségétől és ihlett hangulatától: az előadott darabok is, egészben véve csak igen eldurvított másolatot nyújtottak az eredeti költeményekről, de mégis oly képet, mely ezekről való ismeretünket hasonlíthatatlanul kibővíti és kiegészíti, s egyszersmind oly erősen belekeveri a római szellemet, hogy e fordítások részben ismét eredeti művek jellegét viselik, mintha az attikai szőlőnedv második forráson ment volna keresztül az italiai talajon: a hazai zamatot elvesztette, de sajátságos erő, különös tűz fejlődött ki e második forrásból.

A legrégebb költők, kik a rómaiak költői irodalmát meg-

teremtették, egyéb műfajokon kívül, a mint láttuk, a drámát is, mind komoly, mind vidám oldaláról, ha nem is egyformán, de egymás mellett művelték. Még Ennius is írt, a tragédián kívül, melynek egész lelkéből átadta magát, néhány komédiát, de ebben a nemben valószínűleg csekély, minden esetre nem tartós volt a sikere. Csak két címet ismerünk: *Caupuncula* (a korcsmárosné) és *Pancratiastes*, s kevés jelentéktelen maradványt. Sokkal több képessége volt a vígjátékra Næviusnak, hetykén kihívó szellemével: de fájdalom, ereje elesenevészett az aristokratikus uralom elnyomó súlya alatt. A munka görög felosztása először a komédiánál, és pedig a *fabula palliata*nál lép föl.

I.

Az attikai-római vígjáték.

(Fabula palliata.)

T. Maccius Plautus.

A város hatodik századának elején a nemrég (488/266) meghódított umbriai városkából, Sarsinából, egy fiú került Rómába, ki hazájából a Maccius Plotus (lúdtalpú) nevet hozta magával. Kora ifjúságától a színházi napszámosok és munkások közt foglalkozva, némi pénzt szerzett, melylyel kereskedői üzletekbe fogott és utazásokat tett. De nem volt szerencséje, úgy hogy egészen szegényen és eladósodva tért vissza Rómába s kénytelen volt szolgál szegődni egy molnárhoz a kézi malom forgatására. E nehéz szolgálat mégis hagyott a fiatal embernek annyi időt és kedvet, hogy visszaemlékezve a színpadhoz való előbbi viszonyára, a komédiairásra adja magát. Elhagyott mű-

helyében valóban három darabot hozott létre, melyeknek ketteje *Saturio* (élősdí neve) és *Addictus* címet viselt. Az utóbbi a szerző saját helyzetére emlékeztet. Sikerült e munkákat eladnia egy színházi vállalkozónak és árukkal ismét önállóvá lennie. Ez első kísérletek szerencsés sikere bizalmat öntött beléje tehetsége iránt, úgy hogy most, mintegy harmincz éves korában, a komédiairásra, még pedig kizárólag erre szentelte magát. Negyven éven át egész haláláig (570/184) ápolta művészetét kiapadhatatlan alkotó erővel és szellemi üdeséggel T. Maccius Plautus, a mint most a tekintélyre emelkedett polgár nevezte magát. A fenmaradt 20 (vagy 21) plautusi darabból csak a legkevesebbnek előadási idejét lehet okmányilag bizonyítani. Egy régi színpadi jegyzetből tudjuk, hogy a *Pseudolus*, egyik legkitünőbb darabját, 562/192-ben M. Junius Brutus, városi praetor előlülése alatt adták elő, és joggal sejtik, hogy a nagy istenanya templomának fölszentelése adott rá alkalmat, melyet ez évben hajtott végre a nevezett tisztviselő és különös felajánlási játékokkal ünnepelt. Éleselméjű combinatióval kisütötték, hogy a *Trinummus* is a megalei játékokon, tehát mindenesetre 560/194 után, valószínűleg a syriai Antiochus legyőzése után (563/191) került színre. Ugyanezen évtizedbe esik agg korának híres terméke, a *Truculentus*. A középső korszakból származik a *Stichus*, melyet hivatalos bizonyíték szerint 554/200-ban adtak elő a plebejusi játékokon. Ellenben a régiebbek közé kell számítani a *Miles gloriosus*, ha a római költő fogságára tett részvevő czélzás alatt Næviust érti, ki 550/204 körül Rómát mindenkorra elhagyta. Nem valószínű, hogy a *Bacchides* 562 és 566 közé esik; bizonynyal fiatalabb, de csak kevéssel, mint az *Epidicus*.

A fenmaradt plautusi darabok hatalmas tömege képessé

tesz, hogy teljesen kidolgozott képet alkossunk az általa tipikus tökéletességre emelt műfajról, a fabula palliatá-ról: mert ennek lángeszű mestere gyanánt tisztelte őt Róma a köztársasági korszakon túl is.

Midőn Livius Andronicus Rómában föllépett, Sophokles és Euripides 166, Menander 52, Philemon 21 év óta halott volt. Az üde alkotó korszak az attikai színpadra nézve elmúlt, de a nagy mesterek régi klasszikus darabjait nem csak Athenben a szokásos ünnepeken, hanem szorosán szervezett vándor színészcsapatok az egész görög világban előadták. Aristophanes és kora lángeszű phantastikus komédiája, az az ősdionysosi ünnepi játék természetesen eltűnt, miután föltételét, Athennek mint vezérlő szövetséges államnak központi állását, politikájának nagy stíljét, és a szellemek lángeszű föllendülését a történet menete megszüntette. De ama nagyszerű költeményeken kívül, Siciliában Epicharmos és innen már a vígjáték első fejlődési korszakában, talán valamely átmenő visszahatás következtében Attikába jutván, névszerint Krates és Pherekrates szelídebb műfaj magvait ültették el, melyeknek teljes virággá kellett kifejlődniök, midőn megjött idejük. Ha a személyes gúny szabadságát vagy megszorították vagy száműzték, legközelebbi kárpótlásul a Dionysziák hetýke szeszélye helyett valamely általános, akár erkölcsi, akár társadalmi, vidéki, irodalmi typusnak vidám ábrázolása kínálkozott, és így keletkezett a *jellemszínmű*, melyet Attikában Antíphanes és Alexis előszeretettel műveltek, Menander és társai legfőbb virágzására emeltek. Ide tartoznak oly darabok és szerepek, mint a pórias ember, a szédelgő, a babonás, a mogorva, a hízelkedő, a sürgő-forgó, a fősvény, a kolduló pap, a katona, a kézműves, az orvos, a gyógyszerész (kuruzsló), a kerítő, az

uzsorás, a szakács, a philosophusok stb. A halhatatlanok is értették még a tréfát, és így fenmaradt a régi *mythologiai komédia*, melyben az istenek és hősök vidám eseményei és kalandjai ártatlanul mulattató módon voltak feltüntetve. De mióta a komoly drámának Euripides gazdagabb, bonyodalmasabb cselekvényt adott és a realismus uralomra jutott, a vígjátéki költők is zárt mesére törekedtek, melyben szoros csomót kötöttek és oldottak fel. Csak abban tartják meg a régi vígjáték phantastikus jellegének némi maradványát, hogy az idő és tér külső föltételeit, leleményeik valószínűségét könnyen veszik. A véletlen önkényes játékának tág teret engednek: a tulajdonképeni és egyetlen világkormányzó istenség Tyche. A talaj, melyen ez új dráma játszott, a polgári család volt, és a cselekvény főtényezője természetszerűleg az a hatalom lett, melyen amaz nyugszik, a nemi *szerelem*. Mivel azonban a szabadszülött szülők fiai és leányai közt nem volt megengedett társadalmi érintkezés, mely törvényes szerelmi házasságra vezethetett volna, és a házi élet philisterszerű szűk volta semmi alkalmat sem adott érdekes összeütközésekre, azért a szerelmi viszonyokon alapuló mese költőjére nézve nélkülözhetetlen volt a heterák könnyelmű népecskéje. De a fiatal emberek érintkezését a heterákkal sem a szigorú atyák nem nézték szívesen, sem nem volt lehetséges tetemes pénzáldozatok nélkül, s azonfölül nagyon is gyakran léptek közbe kényelmetlen vetélytársak. Következőleg ez akadályok legyőzése képezte a drámai lelemény főtárgyát. A rászédett atyáknak végül nincs egyéb tennivalójok, mint megbocsátani. Szerencsés esetben kisül a leányról, hogy szabadszülött, ki saját bűne nélkül, rablás, szöktetés, csalárd vásár útján, néha már kora fiatalságában egy kerítő vagy kerítőné kezébe került

és még tisztán megóvta magát, úgy hogy meny gyanánt föl lehet venni a családba. Más esetben az ifjú szerelmesnek javulást kell fogadnia és tisztos házasság igájába hajolnia, melyet számára rendelnek. A változatok és összeállítások sokféleségét, melyet az adott elemekkel nyerni lehetett, a termelés rendkívüli tömege bizonyítja, de épen oly bizonyos a műfaj egyhangúsága is összeségében. Különben más tárgyak sem hiányoztak, a mint a polgári családi élet viszontagságaiban előfordultak. Némely darabban (csak nem Menanderében) egészen hiányzott a szerelmi, általában a női elem, és nagy tömeg cím (részben rokoni és házi viszonyokból kölcsönözve) sajátos motívumok és történetek kincsére mutat, mint a görög képzeletől várható is volt.

Alsó-Italia görög városaiban az attikai komédia régóta meghonosult, midőn a tarentumi Lívius és a campaniai Nævius először ültettek át Rómába darabokat, melyeket szívesen néztek az ottani színpadokon. A közönség nem találta volna inyére valónak a könnyelmű, hitetlen életfelfogás e szellemes termékeit, ha maga a szigorú római erkölcs is nem lazult volna meg jelentékenyen a görög műveltség másnemű befolyásai következtében. Hiszen már is lehetett panaszokat hallani a terjedő nőtelenység miatt. Az erkölcsbíró Cato híres senatusi beszédében (559/195) pro lege Oppia (az 539/215-dik évből) épen úgy korholta a nők hiúságát, mint valami aggastyán a komédiában, és censorsága alatt (570/184) éles sóprúval takarított ki minden szemetet, mely a társadalmi élet zugai-ban összegyűlt. Így megértették és érdeklődéssel vették az attikai komédia erkölcsrajzait, de a közvélemény még sokkal tisztességesebb volt, hogysen oly elveket és szokásokat valljon, melyeket amaz feltételezett. Gyönyörköd-

tek a könnyelmű görögök léhaságában, de még senki sem merté volna Rómába helyezni ama vidám történetek színterét, római atyákat és fiúkat vinni ily helyzetekben a színpadra. Fabula palliatának, görög jelmezes drámának nevezték a római irodalom-történetírók ezt az idegen földről való játékot. Ha a fordító a részletekben nem ritkán kiesett szerepéből, honi helyiségeket és intézményeket, italiai istenek neveit, az összes nemzeti államélet, vallás, jog, háború stb. kifejezéseit és fölteveéseit tette többé-kevésbé ügyesen a görögök helyére, ez nagyrészt a magyarázat kedvéért történt, mert a tömegről nem lehetett föltenni, hogy ismerős a külföldi intézményekkel. De nem egészen hiányzanak oly vonatkozások sem, melyek finomabb műveltséget tételeznek föl. Alkalmilag említ híres neveket, mint Thales és Solon, Apelles és Zeuxis, Agathokles és más fejedelmek; érinti a legismertebb mythusokat, melyek már Livius és Nævius tragédiái, képek és iskolai hagyományok által elterjedtek, névszerint a trójai és thebai; sőt előfordúlnak egyes idézetek a görög tragédiából és pedig Euripideséből is. A mi ellenben bizalmas érintkezést tételezett föl az atheni kortársak szellemi áramlatával az irodalmi, művészi, politikai körökben, azt legnagyobb részt föl kellett áldozni. Alkalmi tévedéseket bizonyos történeti, földrajzi és más valódi tényekre nézve, Plautus épen oly kevéssé vett magától rossz néven, mint Shakespeare. Thebæ neki az Amphitruoban tengerparti város kikötővel. A hol pedig épen komikai czélból hazugságra és szédelgésre kerül a sor, királyi neveket költ és kedve szerint ajándékoz országokat, például Spartát Attalus királynak. A római átdolgozó szabad leleménynyel néhány honi helyi vonást kevert bele, s megengedett magának egy-egy csintalan vagy bün-

tető oldalpillantást általános római és itáliai állapotokra és erkölcsökre, habár a személyes jellegű támadásokra, melyek különben csaknem eltűntek az új komédiából, csak Nævius vett bátorságot, ki elég súlyosan bűnhődött merészségeért. Egészben véve a hatodik századbéli rómainak az eredeti minták előkelő kelleméből és finomságából sokat föl kellett áldoznia hallgatóinak műveltségi állapota és ízlése miatt: hiszen Dél-Italia lakói is már hazulról a burleszk komikumra voltak hangolva s ahhoz szoktak. A mit a színigazgató a Faust-prológban a költő lelkére köt, azt kellett a római dramatikusnak is szeme előtt tartania:

Kivált történjék benne sok,
Hisz nézni jönnek, látni földolog.

Hogy több cselekvényt és tarkább személyzetet nyerjen, először Nævius, kit mások, mint Plautus, Ennius, Terentius követtek, két hasonló meséjű görög eredetit egygyé dolgozott fel, ezt vagy azt a hatásos jelenetet vagy szerepet az egyikből a másikba vette át, a miben nem sokat tett, ha a varrások és választékok nem mindig illettek pontosan össze. Különben mozgalmas vagy nyugalmas cselekvényű darabokat különböztettek meg (*fabulæ motoriae* és *statariae*) és olyanokat, melyek mind a két elemből álltak (*mixtæ*). Amazok főkép szenvedélyes, élénk, megeröltető szerepekkel bírtak s kedveltebbek voltak, de a többiek sem nélkülözték a sikert. Mindinkább hozzászokott a közönség a görög műformához. Természetes volt, hogy legelőször a darabok czímeit is, a mennyiben nem tulajdonnevek voltak, könnyebb megérthetés végett, a hol lehetett, vagy latinra fordították vagy átalakították. A mint látszik, Nævius kezdte a melléknévi alakokat, melyeket

Plautus annyira kedvelt, a többiek azonban elhagytak: Corollaria, Tunicularia, Aulularia, a Koszorúkomédia, az Ingkomédia, a Fazékkomédia stb. Ritkán, talán soha sem fordul elő Plautusnál, a hol a cím valamely szerepről vagy dologról van véve, a görög forma: Captivi, Mercator, Calceolus, Hortulus stb. címeket használ. Ha Næviusnál e mellett nem kevés görög cím is fordul elő, mint Acontizomenos, Agrypnuntes, Commotria stb., vagy mint a plautusi darabok ritka kivételeinél, későbbi ismételt előadásokra gondolhatunk, melyekben az eredeti címet ismét helyreállították, vagy talán fölvehetjük, hogy az átdolgozó nem talált megfelelő helyettesítő szót. Még Cæciliusnál is látható az ingadozás a görög és latin elnevezések közt, míg legelőször Terentiusnál az előhaladt görög műveltség és a mintához való szorosabb csatlakozás a görög nevek következetes megtartásában is nyilvánul.

Mivel a Palliatának és mintáinak fő érdeme bizonyos *szerepek* éles kidomborításában áll, melyek az újabb vígjáték fejlődésére legnagyobb részt mintákká lettek, ezeknek vizsgálata egyszersmind szemlélhetővé teszi a visszatérő típusok állandóságát, melyeket a tárgy előzetes fölvetései önként magokkal hoznak, valamint a sokféleséget előadási módjuk finomabb kidolgozásában. A jellemzés Plautusnál még kevéssé egyéni. Az általános faji jellem, mintegy álarca mindegyik szerepnek, éles vonásokkal, hatásosan és találóan van kifejezve; ellenben a kidolgozás következetessége a részletekben, az egyéninek lélektani keresztülvitele néha sok kívánni valót hagy hátra: az ellenállhatatlan komikum pillanatnyi hatásának itt sok áldozatot hoznak a finomabb művészet rovására. A komédia szereti ugyanazon fajon belül megkettőztetni a szerepeket, hogy a különböző természeteket ellentétökkel vagy

legalább valami árnyalással még élesebben megvilágítsa. Így a Bacchidesben párosával lépnek fel az atyák, fiúk, hetærák, rabszolgák, mi által az egymást keresztező szálak és megfelelő bonyodalmak érdekfeszítő összejátszása keletkezik. A Trinummus is szigorúan keresztül viszi e schematismust: két baráti szomszéd, két atya, két baráti fiú, két tréfálkozó. Különbözik a néző felfogását eleitől fogva két dolog támogatja: gyakran, bár nem mindig, jellemző név választása mindegyik személy számára, és mindig a külső megjelenés, alak, arc- és hajszín, a szemöldök vonalai és a többi arcvonás. Mindjárt az *ifjak* különböznek egymástól vérmérsékletöknél és erkölcsöiknél fogva, és gyakran párosan vannak csoportosítva. A könnyelmű, de nemes érzésű Lesbonicus mellett a Trinummusban a derék, jólelkű és finom érzésű Lysiteles áll, mintegy engesztelő és mentő ügyvivő gyanánt; a búskomoly és megfélemlített Charinus mellett a Mercatorban, az életvidám, részvevő Eutyclus (Jószerecske); a gyámoltalan Calidorus mellett a Pseudolusban a segítségre kész, ügyes Charinus; a türelmetlen, katonásan nyers és hetykén parancsolgató Stratippocles mellett az Epidicusban, a könnyűvérű, segélyre kész, de fájdalom, tanácstalan Chæribulus (tanácsadó barát); a nehézvérű Philolaches mellett, ki atyja haragja elől elbújik, a hetyke Callidamates (szerelmi király) a Mostellariában, a ki nem szégyenkezik bűnei miatt s le tudja csillapítani az öreget; az előkelő városi fiú Diniarchus mellett a Truculentusban, a gazdag, ostoba parasztfiú Strabax (kancsal), kinek alkalmá jut arra is, hogy az idegen tiszttel szemben goromba szavai-
val és öklével bizonyosságot tegyen öserejéről; az érzelmesen epedő Argyrippus (ezüstcsödör) mellett az Asinariában, az együgyű, gonoszlelkű pénzes zsák, Diabolus, ki

elősdiye által nevetséges szerződést készített kedvesével. Csaknem mindnyájan szerelmesek, égis ujjongva, halálra búsulva: mindenféle hangnemben bizonyítják és festik a szerelem hatalmát. Amor az emberiség első bakója, mondja Alcesimarchus a Cistellariában: semmi kintől sem kíméli meg a szerelmezt. Álmatlan éjeket hoz, feldúlja a testet és lelket (Merc. 17. kk.), elrontja az erkölcsöket és kiüríti az erszényt. Az érzelő Calidorus a Pseudolusban könnyeivel fűroszti kedvesének levelét; olyan, mint a fűszál, mely a nap hevétől hirtelen elhervad. Éjszakának és nappalnak, napnak és holdnak panaszolják a boldogtalanok szenvedéseiket. (Merc. 13.) Halmi akarnak, ha nélkülözniök kell kedvesöket (Asin. 607.), vagy legalább elhagyni hazájokat, idegen királyok katonái közé állni vagy kalmárokul a tengerre szállni. Tragikus kétségbeeséstől megragadtatva Alcesimarchus, ki forró szerelmi esküktől és dühös fenyegetésektől áradoz, kardjába akar dőlni, mint Ajax. Túlságos esküdözésekben és gonosz kívánságokban tetszik magának a heves Philolaches: a mit leánykájáért fizetett, jobban van felhasználva, mint ha a legfőbb Zeusnak áldozta volna (243. k.); inkább eladná saját apját, mint hogy nyomorogni hagyja kedvesét; holtnak szeretné látni atyját, hogy örökségét neki ajándékozhatta (233.: v. ö. Nævius 95); szeretne kigyóvá változni, hogy átfonhassa az átkozott kerítőné nyakát (218. k.). «Isten vagyok!» kiált az ábrándos, még nagyon ifjú Phædromus a Curculioban (167), midőn kedvese kilép hozzá; «tartsák meg a királyok országukat, a gazdagok kincseiket, ha csak boldogságomat meghagyják nekem». Venus nem Venus, erősíti Agrostocles a Poenulusban (275. kk.), hanem a leány maga Venus neki; szerelme kedvesebb előtte, mint az isteneké. Váltakozó hangulataikban és szeszélyeikben ez ifjú urak

gyakran nehezen viselhetők el, ámbár tanácstalan és gyámoltalan voltukban nagyon gyakran szorúlnak valamely szíves barátira vagy ravasz és áldozatkész szolgára, ki az utat egyengeti előttök, felnyítja a szeretett leány ajtaját, hátukat fedezi és mindenekelőtt a szükséges pénzhez segíti őket. A kérések, hízelgések, hálálkodások és ígéretek mellett gyakran hallhatók szidalmazó és gúnyos szavak a segítő bénasága és együgyűsége miatt, ki szavakkal fizeti ki a kétségbeesettet, a helyett, hogy mentő tettel jönne segítségére; kegyetlen büntetésekkel fenyegetik a fáradhatatlan, hű szolgát, ha nem segít haladék nélkül, és hátának kell ura fájdalmaiért és gyöngeségeiért bűnhődnie. Csaknem hysterikus természete van a gyermekeken parancsoló ficzkónak, Agorastoclesnek, ki még rosszabb, mint a vele rokon Stratippocles. Azt kívánja, hogy mindent jó néven vegyenek tétlen szerelmes voltától. Ügyes szavú rabszolgájának meghagyja, hogy csillapítsa le kedvesének jogos haragját, kit csupasz ígéretekkel fizet ki, de a szolga bohócszerű hódolata féltékeny dühbe hozza, majd ismét megbánja ezt, gyámoltalanul karjaiba veti magát jólelkű segítőjének s végre bizonyos öntudatlan elragadtatásba esik, úgy hogy már csak össze nem függő mondásokat tud dadogni. Az ifjú szerelmesek osztályában külön helyet foglal el a *dicsekvő katonatiszt*. A hol fellép, czéltáblája a gúnynak és aljas eselszövény áldozata. Ez a legkidomborítottabb alakja az ó-attikai komédia kora óta sokféle szerepben megjelenő uracsnak és uracsoskodó szedelgőnek, melyet csak Nagy Sándor hadjáratai és serege nagy és kis vitézeinek mesés tudósítások által táplált elbizakodottsága emeltek teljes virágzásra. Klasszikus példányait (mindig jellemző nevekkal) Menander teremtette meg több leghíresebb darabjában (Thrasonides a Μισούμει-

νος-ban, Bias a Kolaxban, Polemon a Περικλειομένη-ben, Stratophanes a Sikyoniosban, Thrasyleon, Thraso az Eunuchosban), és a római átdolgozók kedvtelve állították nézőik elé e külföldi növényt, mely a jelenkorban sem veszett ki és még a Philippos ellen viselt háborúban élő példákban volt észlelhető. És így a hosszú Űsdagyon, ki az orozlánt játssza és nyúlszívet hord keblében, a madár-ijesztő, ki Adonisnak tartja magát, egyike lett a Palliata legnépszerűbb alakjainak. Ismertető jele mindenekelőtt hangzatos kard- és szótagesörgető neve, melynek furcsa összeállításában Plautus különös kedvét leli, aztán pompázó maszkja. A ragyogó bíborchlamys, a hatalmas tollbokrétával koronázott sisak, a tükörfényes paizs és a hatalmas harezi pallos rögtön elárúlja a hőst, sötét hullámos fürtjei és tagbaszakadt alakja, mint meg van győződve, ellenállhatatlanná teszik a nők előtt. Messzire terjeszkedő léptekkel, csatlósoktól kísérve halad át a színpadon. Csatákkal és elejtett ellenségek halmazaival henczeg, meghódított női szívekkel, mérhetetlen kincsekkel, isteni származással dicsekszik, megvet minden más halandót, ha csak nem királyok, falábakon jár beszédeiben, fenyegetései mennydörögnek, de a valódi veszély elől óvatosan visszavonul. Szentelen kéjvágyával és hazudozásával egyenlő fokon áll ostobasága és könnyenhívősége, bőre vastag, mint az elefánté, s mivel e használható tulajdonságok közé egy szemernyi közönséges jólelkűség is vegyül, pompás céltáblául szolgál a pajkos bohózatnak és lóvátételnek: csalhatatlanul lépre megy. Legtökéletesebben és legvidámabban van kidolgozva az alak a plautusi Miles gloriosusban, ismeretlen eredeti után; mérsékelt és finomabb színekkel, de ugyanazon festékes fazékból van festve Terentius Eunuchusában, ki leghívebben tartotta

fenn számunkra a menanderi képet. Futólagosabb a rajz a Poenulusban, Curculioban, Epidicusban és a Bacchidesben; a Truculentusban felhagy a katona még a szokásos hetvenkedésekkel is, melyekkel valószínűleg már jóllaktak, de a katonai büszkeség, a hírvágy és a könnyenhívőség megmaradtak benne.

A polgári házasság és föltételei a komédiára nézve a józan, prózai köznapi élet területéhez tartoznak. Jó családból való tisztességes leányok nem lépnek föl, hanem a szín mögött maradnak, s nem sok vonzót hallunk rólok. A költészet varázsától csak a *hetaerák* titkos, szabad viszonyai voltak ihletve. A női bájt, s a szellemi ügyességet, kellemet, szeretetreméltóságot is kizárólag Venus emez eladó papnői képviselik. Ezért neveik a Palaestrától, a Gymnasiumtól, a kecses vagy édes dolgoktól, virágoktól vagy állatkáktól vannak kölcsönözve, ékszerre, örömrre, szerelemre, szellemre emlékeztetnek. A jobbak, kik hívek maradnak egyetlen szeretőhöz, szabadságot remélnék, szerencsés véletlen által fel is találják szüleiket, hogy aztán kedvesökkel tisztességes háztartást alapítsanak. A rabnók mellett áll a felszabadult hölgyek előkelőbb osztálya, kik saját számlájokra viszik laza életmódjokat. Épen ez előkelő és szellemes papnői az örömnök és fesztelen társulásnak, Aspasia utódjai, a mint Antiphanes, Eubulos, Alexis, Menander rajzolták, épen ezek voltak Nævius és Plautus idejében még ismeretlen, alig értett alakok Rómában. Az apró műfogásokat, melyekben e csábító, ragadozó állatok mesterek, szemlélhetőkké teszi Phronesium példája a Truculentusban. Klasszikus mintaképe a menanderi Thais, kit a költő darabja prologjában rajzolt:

Zengj, múzsa, olyan nőcskéről nekem, a ki
 Merész, mégis bizalmat keltő, csinos is,
 Méltánytalan, ajtót zár, és kívánatos,
 Ki senkit sem szeret, de mindig színleli.

Bájos, de szívtelen Phronesium is, ki mindig csak tisztelőinek kizsákmányolására gondol, és tanulékony tanítványa, a nyelves szobalány Astaphium (mazsola) mindig segítségére van, hogy új halakat csaljon hálójába. Ha az áldozat ki van szíva, halottnak tekintik; az ingadozót lebilincseli egy édes szó, egy csók. Mézbe van mártva e hízelgő nők nyelve, epébe a szívök. Keserű tapasztalatokat tesz a kizsebelt Diniarchus. Egy magánbeszédben, melynek ríktó plautusi színezése van, lerajzolja a kísértéseket, melyeknek a fiatal ember ki van téve a forumon, az igényeket, melyeket ki kell elégítenie, ha egyszer horogra került. Mint a legyek nyár derekán, annyian vannak a kerítők és az örömeleányok, kik gazdagon kicziczomázva, kikenve és kifestve ülnek itt naponként, kivált az uzsorások boltjainál. Egy időben három szeretővel üz játékot Phronesium(a megfontolt), egy jó családból való fiatal athenivel, egy falusi pénzes zsákkal és egy együgyű babyloni katonatiszttel. A fő áldozati bárány, melyet megnyír, ez az utóbbi. Hogy biztosítsa magának tartós bőkezűségét, kölesön vett fiúcskával ajándékozza meg, valódi hősivadékkal, ki, mint a szobalány dicsekszik, mindjárt születése után ma-ma-machærárt dadogott és pajzsot kívánt. A boldog papát a külön számára készített gyermekágyas szobába bocsátják a még mindig szenvedőnek látszó gyermekágyas nőhöz, ki a miatta állítólagkiállt szenvedéseket elég kegyetlenül érezteti vele, gazdag ajándékait, mivel már úgysis biztos róla, dőlyfős kicsinyléssel fogadja, és egyelőre a gazdag falusi ifjúnak ad előnyt, ki nek tele erszénye csábítja, a nélkül, hogy a másikat fel-

világosítná a vele üzött játékról. Valódi lacerták és művésznők az örömleányok hízelgő mesterségében a Bacchis nővérek: beszédjeik sikamlósan síma fordulataihoz csodálatosan illik a trochæusi septenarius folyékony rhythmusa. Az idősebb függetlenül, jómódú külső viszonyokban él. Elragadó pajzánsággal játsszák szerepöket Acroteleutium és Milphidippa a hetvenkedő katona előtt, de előkelőbb és nemesebb Philocomasium lénye, ki az ifjú Pleusiclest igazán szereti. A meglepő biztosság, melylyel közvetlenül, egymásután saját és állítólagos ikertestvére személyét ábrázolja, mutatja, hogy a tettetésnek jó iskoláját járta ki. Az odaadó természetekhez tartozik Philænium (kedveske) is az Asinariában: «bár így együtt vinnének sírunkba!» ezt kívánja kedvese karjai közt (615), és nem zavarják meg kerítő anyjának abbeli szemrehányásai, hogy e szegény ifjúhoz ragaszkodik. Nem kevesebb bensőség van a Cistellaria Sileniumjában: anyja megengedte neki, hogy kizárólag az egy Alcesimarchussal foglalkozzék, ki megesküdött, hogy nőül veszi. Kellemes viszonyok közt él, melyek megengedik, hogy vendégeket fogadjon. Ellenben barátnöje, Gymnasium, töprengés nélkül követi tágszívű hivatását. Virágzó nagy városhoz hasonlítja magát, mely nem állhat fenn számos polgár nélkül, és érdemes anyja a mindennapi lakodalmazást mint a boldog élet eszményét magasztalja előtte. A kerítő kezéből felismerés által kiszabadulnak: a nemes Palæstra kívánatos kísérelőjével, Ampeliscával (venyigécske) a Rudensben, a kellemes testvérpár a Pœnulusban (az ifjú választottja finomabbul van tartva, a másik cziczoma és tetszés után eped), és a legvonzóbb e nemben Planesium a Curculioban, ki szabadszülött létére lelki nemességét nemcsak az őt istenítő Phædromushoz való viszonyának tisztaságával, hanem nagylelkű közben-

járásával is bizonyítja, melylyel végül eddigi piszkos gazdájáért könyörög, mivel illendően tartotta el őt.

A kerítő a Mammonnak bódoló személyek sorában, kik a komédiában arra vannak hivatva, hogy rászedjék őket, legfőkéül áll, mint a szennyes kapzsiság legmegvetendőbb alakja (*αἰσχροκερδεῖς*). A vásárokon és ünnepeken körüljáró jellemábrázolóknak (*μαρωδοί*) megszokott szerepök volt a leánykalmár (*μαστροπός*) alakja. Epicharmos komédiájában nehezen hiányozhatott. A bordélyi kocsmárost (*πορνοβοσκός*) Eubulos vitte a színpadra; nála és a későbbieknél, mint Poseidipposnál czímszerepül jelen meg. Diphilos, Menandros és az újabb komédia más költői gyakran hozhatták színpadra, mert a rómaiak Palliatájában egészen otthon van, s a nemzeti vígjáték többi fajaiba is átment. Mindenek fölött klasszikus Ballio a plautusi Pseudolusban, továbbá kerítő lép fel a plautusi Curelióban, Persában, Pœnulusban, Rudensben és Vidulariában, a terentiusi Phormióban és a Testvérekben; «Kerítőpár» volt a címe egy Plautusra fogott darabnak.

A kerítő maszkja kifejezi jellemének visszataszító aljaságát. Valódi akasztófárávaló ábrázat: vigyorgó ajkak, lapos orr, hamis zöld szemek, ránczolt homlok, összevont, hajlott szemöldök, kopasz fej, vagy csak kevés gyapjas haj, mely hatalmas kopaszszágnak enged helyet, bozontos kecskeszakáll. Termete zömök, hasa nagy, ruhája piszkos és kopott, de rikitó; tarka chiton fölött virághímes felöltöt visel, kezében egyenes botot tart, otthon bőrkorbácsot. Mint a rák, nem jár egyenesen, hanem oldalt, falhoz lapúlva sompolyog.

Jellemzők az emberek nevei: Lycus (farkas), Labrax (Tengeri farkas), Dorio (*δῶρον*-ból), Batrachos (béka), Sannio (a vigyorgó kifejezéstől, sanna), Cappadox (ama leghirhed-

tebb néptől, a *τρια κάππα κάκιστα* egyikétől); Ballio, az ünnepi kocsmáros. Gyermekek- és leányrablás, orgazdaság vagy undok csábítás által áldozataik bírásához jutva, zavartalan nyilvánossággal úzik e gazemberek gyalázatos mesterségöket: fürdő- vagy borbélyüzlet, többé vagy kevésbé előkelő kocsmá gondoskodik alkalomról és változatosságról. A legalacsonyabb szerzési ösztönből, mely szerepök alapmotívuma, nőnek ki a többi vonások, mint virágok a közös törzsből. A haszonnal szemben nem szent előtte semmi ígért, semmi szerződés, semmi eskü, semmi kötelesség: szemtelen, kérlelhetetlen kíméletlenséggel, czudar szívtelenséggel zárja el fülét a legjogosabb igények, a legmeghatóbb könyörgések elől. Jog és méltányosság üres szavak rá nézve. Csak az adás-vevést ismeri el, csak a készpénzt tiszteli, nem ad hitelt, és elveszi, a mit megkaphat. Ha valakinél pénzt szimatol, arra kivetí horgát, ott csúszó-mászó, alázatos és simulékony; mint valami *ζόλαξ* türelmesen hallgatja a hetvenkedőtől hőstetteinek elbeszélését. Önismeretben nincs hiánya: vashomlokkal vallja be a legalábbvaló elveket, az abszolút aljas érzületet. A mint alárendeltjeivel, eselédjeivel és az árúba bocsátott teremtményekkel szemben szóban és tettben a legkeményebb durvaságot tanúsítja, épen úgy bizonyos elégtétellel és jó érzéssel fogadja a felbosszankodott szeretőtől vagy szolgájától a leggyalázóbb gúnyneveket: menél sűrűbben és durvábban, ha lehet, keresztűzben zúdúlnak fejére a megtisztelő czímek, annál jobban látzik érezni magát. A verést sem veszi nagyon komolyan, ha valamit jövedelmez. Habár czudar és szemtelen, a hol biztosnak véli magát, rossz lelkiismerete mellett mégis könnyen rá lehet ijeszteni, és ha nyakon csípi vagy a hol mesterére talál, megszeppen és meghunyászkodik. Egy-

szerre gyanakodó és könnyenhívő lévén, álom- és jelfejtőket kérdez, lelkiismeretesen áldoz és imádkozik, de össze is szidja Venust, ha jámbor fáradozásai nem érik el az igazi sikert. Minden furfangja mellett hihetetlenül ostoba, hol a nyereség csábítja, és magától érthetőleg az a szabály, hogy e közveszélyes féreg, e megrontója az ifjúságnak, saját hálójába kerül és nyomorúltan elbukik.

Szerényebb szerepet játszik a *keritőnő*. Felszabadult rabszolganő, fiatal korában hetæra volt. Üzlete inkább magántermészetű, portékája rendszerint egyetlen egy személy, leánya vagy a kit annak ad ki, s a kit rávesz vagy kényszerít, hogy a keresetet, melyet fiatal korában maga is követett, közös számadásra tovább folytassa. Érzületében és tevékenységében tökéletesen a férfi typushoz hasonlít s épen oly szemtelenül vallja ezt be, de a fiatal emberek szívügyeiben személyesebb részt vesz, mint amaz, ki a dolgot inkább kereskedelmi szempontból viszi. A szegénységgel igazolja keresetét. Nem akar éhezni, még kevésbé szomjazni, mert szenvedélyesen kedveli a bort, mint minden vén asszony a komédiában. Ő az, ki a hízlegés minden műfogását sokkal ügyesebben és szorgosabban hozza működésbe, hogy hálóba csalja az aranyhalat; ő az, a ki elkeserítve feslett fiatalságának tapasztalataitól, szemérmetlen elveit prédikálja a leánynak, s az igaz hű szerelemnek semmi indulatát sem akarja elismerni, ha nem fizetnek csengő pénzzel a portékáért, mint a péknél vagy a csaplárosnál. Ha a bárány meg van nyírva, a vevő ki van zsákmányolva, kíméletlenül kiteszik a szűrét s az előbbi csalogató szavak helyére gúnyos elútasítás lép. Az anya helyét néha valami meghitt *szolgáló* foglalja el, a ki vagy öreg, s fiatalkori tapasztalásain okútt és elkeseredett, mint Scapha a Mostellariában, vagy ifjú, kellemes, ügyes

nyelvű, ki maga is zsákmányra les, mint Astaphium szobalány a Truculentusban. Egészen véve ez elvetemült vén asszonyok csak epizódikus czélokra szolgálnak, néha háttérül, hogy a hatalmokban levő leány tisztaságát és ártatlanságát megvilágítsák. A cselekvénybe ritkán nyúl a kerítőnő (a Cistellariában szüleihez vezeti a leányt), azért nem is támadják meg.

A kerítővel szövetséges és vele rokonérzületű, nyereségvágyó ellensége és csábítója az ifjúságnak az *uzsorás* (danista) és a *pénzváltó* (trapezita), száraz, görbe alakok, rongyos külsejű piszkos legények, mint valami vén börtömlők. Ránézolt homlokukkal, gyanakodó pislogásukkal, csoszogó járásukkal is elárulják ragadozó jellemöket. Egyetlen élvezetök tőkét és kamatot számlálni újjaikon, számadási könyveikben lapozgatni. Követelésre mindig készek, de nem adásra, törvénycsavarással és pörlekedéssel térve ki kötelezettségeik elől. Már Aristophanes Felhőiben föllépett az előbbi osztály két képviselője, a közép-vígjáték ezt a szerepet is kifejlesztette (ismeretes Nikostratos és Alexis egy *Τοκιστής*-e), egy *Ὁβολοστάτης*-t Cæcilius dolgozott fel, sőt egy *Fæneratrix*-ot is említettek, mint plautusi darabot. A *Curelió*ban epizódszerűleg lép fel a pénzváltó *Lycó*, az *Epidicus* és a *Mostellaria* az *uzsorás* példányait tüntetik fel. *Misargyrides* (ironikus elnevezéssel) az utóbbi darabban tolakodó kiabálással inti nyílt útezőn adósának szolgáját s alkalmat ad neki arra, hogy az apa számára készített hazugság-szövetbe még egy bogot vegyen föl.

A fiatal emberek e született ellenségeivel szemben a komédiában mint barátjaik és segítők a *házi rabszolgák* állnak, kiknek szerepe a legnélkülözhetetlenebbek közé tartozik a *Palliatában*. Míg a régi attikai komédiában sza-

bály szerint mint egészen alárendelt mellékszemélyek lépnek föl, néha a bevezető jelenetben az expositiót végzik: először Xanthias Aristophanes Békáiban, s még inkább Karion a Plutosban, mint vidám személy (βωμολόχος), tágasabb tért foglal el gazdája mellett, a mint a tragédiában is Euripides óta a szolgák és szolganők mint meghittek nagyobb szerepet játszanak, nyilván a dráma realiztikusabb vonásának és a rabszolgák társadalmi helyzete emberesebb felfogásának megfelelően. Pherekrates, az újabb irány egyik fő előhírnöke, Δουλοδιδάσκαλος-ában már előbb tarthatott a valóság elé rabszolgatükröt az eszmény vidám visszájával. De mint a vígjátéki személyzet lényeges tagja, a szolga csak Antiphanes óta nyúl bele önállóan a cselekvénybe. A komikus rabszolgák különböző jellemmaszkjainak lajstroma Polluxnál nem igen bőséges, és nem látszik elegendőnek még mindamaz alakok kifejezésére sem, melyeket a plautusi példák nyújtanak. Ama lajstrom élén áll a πάππος, kit minden szolga, mint korosat, szürke hajjal ábrázol, s ki a felszabadult habitusát viseli magán. Így kell képzelnünk az ifjú urak *paedagogus*-át, kinek alakja legélesebben van kidomborítva a Bacchides Lydusában, a régi fegyelem és erkölcsi szigorúság képviselőjében. Erkölcsi felháborodása elfajult növendéke ellen, ki a szigorú iskolamester iránt minden köteles tiszteletről megfeledkezik és minden erényt a szélbe szór, pathetikus, tragikus színezetű felkiáltásokban és hyperbolákban tör magának utat. Magánkívül van ama káromlás miatt, hogy a gonosz fiú a csók istenét, a Suavisaviatiót tiszteli, a jelenkori nevelési rendszer lágy engedékenységet, a mint az atya gyakorolja, teszi felelőssé az ifjú nemzedék elfajulásáért és epedve gondol a régi jó időkre, midőn még a vessző uralkodott és a nevelő biztos volt a

hallgatag engedelmességről. E mellett nem sejti, hogy a kit mintául állít elfajúlt növendéke elé, még sokkal romlottabb ennél. Iskolamesteri hangon, csak kevesebb nyomatékkal és önérzettel, beszél a Curculióban Palinurus is, ez a kissé száraz philister, szerelmes ifjú urának, kit vonakodva követ, lyrai lendületét gúnyosan parodizálva, kedvese iránt goromba, s a tilos titkos gyönyöröktől óva inti gazdáját, midőn a piacon olcsóbb portékák kaphatók. Öreges és Palinurussal egyenlő érzületű Messenio a Menæchmiben, urának úti társa, szívéből megúnva a nyugtalan bolyongást, rosszkedvű, sokat képzel élettapasztalásáról és bölcseségéről, melyet szívesen feltálat, aztán korlátai közé visszaútasítva, mogorván enged, különben becsületes hű jószág, kötelességtudó és önelégülten gondol erényére. Veszélyben forgó vélt urának bátran siet segítségére még izmos karjaival.

Különben a rabszolgák egész osztálya két főnemre szakad, a *becsületesekre* és a *ravaszokra*. Az előbbieket, a menyenyiben nem a már leírt fajhoz tartoznak, rendesen vagy durva, marczona parasztlegények, vagy ostoba ficzkók, kiknek rendeltetése az, hogy ravaszabb társaik lóvá tegyék és megcsalják. Ilyen a jó Sceledrus a Milesben, ki ura kedvesének erényét őrzi s kit az ellene egyesült trifolium az álmélkodás valódi forogtagába ragad, úgy hogy végre saját személyére nézve is megzavarodik. Így jár Sosia is az Amphitruóban; még a beszéd egyes fordulataiban is egymásra emlékeztetnek. A *rustici* közt elől áll Stratulax alakja, a hasonnevű darab *truculentus*-a (δύσκολος). Mint ugató lánczos kutya üzi el nyers szavakkal ura házatól mindazt, mi nincs tetszésére, istállóságú hasonlatokkal fejezi ki megvetését a hetæra-szobalány iránt, oly érdes és maró erkölcsi prédikátor, mintha csupa mustárral táp-

lálkoznék. De a városi érintkezés idővel szépszavú udvarlónvá alakítja át. Így az otromba, de jólelkű Sceparnio a Rudensben szintén nem hozzáférhetetlen a szelidítő női bájnak. Szerelmes öreg gazdájának köpenyegül adja oda magát a jámbor sáfár a Casinában. Becsületes, tetőtől talpig egyenes és durva, s a városi csáboktól érintetlen Grumio, ki a Mostellaria bevezetésében az ellentétet képviseli az egész darabban uralkodó léha gazdálkodással szemben. Míg azonban a legtöbb szolga hűsége és derekassága alapján a büntetéstől való félelmen nyugszik, egyikök valóban nemes, önfeláldozó érzületet tanusít, értelemmel és ügyességgel összekötve, névszerint Tyndarus a Captiviban, ki szerepet cserél urával, hogy ez kiszabaduljon és honába térhessen, és hősi higgadtsággal tűri a fölfedezés súlyos következményeit. De azért ki is tűnik, hogy szabadszülött, kit gyermekkorában elraboltak s kis korától ifjú urával együtt neveltek föl, kivél műveltségre és származásra nézve teljesen egyenlő. Nem is sejtí, hogy igazat mond, midőn földije ráismer mint rabszolgára s ő mégis merészen erősíti, hogy azelőtt szabad volt. (628. kk.)

Egyenes ellentétben áll e derék emberekkel a *cselszövő*, kit a görög szereplajstrom mint «vezetőt» jelöl meg. Két díszpéldánya e fajnak a hányiveti Chrysalus (aranyember) a Bacchidesben, és Pseudolus (hazug). Az utóbbit így írják le: vöröshajú, köpezős, vastag lábikrájú, nagy fejtű, éles tekintetű, vörhenyes sugárzó arcú és roppant lábú. Erősen és öntudatosan áll rajtok, «királyi helyzetben», az öreggel szemben. Mind a ketten szellemes természetek, lángeszű feltalálók, hideg vérökkel és ügyes szellemökkel messze fölülhaladják a fiatal embereket, kiket a bajból kisegítnek és szerencséjükhöz juttatnak, valamint az atyákat, kipróbált tanácsadók és közvetítők szerelmi dolgok-

ban. Csalhatatlan emberismereten alapuló számításuk uralkodó biztossága a merészségben érvényesül, melylyel mint kötéltánczosok hidegvérűen lebegve az örvény fölött, szembe néznek ellenségekkel, egyenesen kihívják s a legártatlanabb arczczal orránál fogva vezetik. Ügyességök akkor ül legnagyobb diadalt, ha valamely elfogadott, megkísérlett tervöket, a hatalmokban nem álló körülmények megbuktatják vagy keresztezik, s most az egész hadi tervet meg kell bontani. Villám gyanánt jönnek ötleteik. Pseudolus költőhöz hasonlítja magát, ki midőn írotábláit kezébe veszi, még nem tudja, mit fog neki a múzsa sugallni. A veszélylyel nő bizalmok és jó kedvök. Művészek a hazugságban és színlelésben. Rendelkezésökre áll a becsületesség, a megbántott ártatlanság kifejezése és nem téveszti el meggyőző hatását. E kettőhöz csatlakozik a ravasz Palæstrio a Milesben, de kevesebbet tesz kockára és nem kell nehézségeken győznie, mert a két legbutább oktondival van dolga s azonfölül az összeesküdtek egész köre, kiket természetesen ő tanít be, a leghatásosabban támogatja; továbbá Epidicus, kinek stilje erősen emlékeztet Palæstrióra, különben egyike a legmerészebbeknek és legravaszabbaknak. Szerény, becsületes hangjával mesterileg lépre tudja csalni a két öreg tökfilkót, kiket zsinóron vezet, s oly jól ki tudja zsákmányolni a szerencsés véletlent, hogy érdemül róhatja fel magának és az öregtől, kinek dühével arczátlanúl daczol, büntetés helyett gazdag jutalmat nyer. Csüggedetlen, esetről esetre egy pillanat alatt a legvakmerőbb szédelgést rögtönző szolga Tranio is a Mostellariában. Önérzetesen Nagy Sándorral és Agathoklessel hasonlítja össze magát. Kevésbé parancsoló állást foglal el Milphio a Poenulusban. Tőle is kér ugyan tanácsot és segítséget ifjú ura szerelmi bajaiban,

de szeszélyeitől sokat kell szenvednie a jólelkű furcsa fickónak, ki afféle Leporello, s tervei nem tartoznak a legfinomabbak közé. Inkább szolgálatra kész, mint segítségre képes Acanthio is a Mercatorban, a figyelő és értesítő *servus currens* példája. A közönségesebb csínyek egyikét, idegen pénz beszédését a jogos átvevő álarca alatt, játsza Leonida az Asinariában: mint házmester alaposan rá tudja szedni az idegen kalmárt. Kivételesen, szerelmes társán is segít egyszer az egyik a szokott fogásokkal, tudniillik Sagaristio a Persában. Reá nézve mindent fölülmúl az a hivatás, hogy urát, a kapzsi öreget, megcsalja; ennek kivitelében minden veszélynek fittyet hány, mert edzve van a büntetések ellen. Inkább pajtás és élősd, mint szolga a gaz és torkos Stasimus a Trinumusban: igaz, hogy nem tűz eléje más feladatot a nemes Lesbonicus, mint pénzt verni el társaságában, a miben, közönséges természetű lévén, nem feledkezik meg saját előnyéről. Hogy az öreg úr visszatérésének szívéből örül, nem érdem, mert több reményt helyez ennek tele erszényébe, mint a fiatal úr üres zsebébe.

Különösen kedvelt e szakban a jellemek páros csoportosítása. Legpikánsabb az ellentét az Amphitruóban a bamba Sosia és isteni mása, Mercurius közt. Amaz inaslélek, ki inkább egy Xanthiasra és hasonló alakokra emlékeztet, rabszolgai aljasság, félelemből megszokott buzgalom és bamba pajkosság vegyüléke. Midőn két szem közt betanúlja hazug harci jelentését, a miles gloriosushoz közelít. Képmásával is, ki az előkelő úri szolgák önértét és gögjét tünteti fel, hetykén szembe száll eleinte, de lassanként úgy karó közé jut, hogy saját személyiségében is kételkedik. A mint mondtuk, hasonlóképp teszi lóvá a furfangos Palæstrio az együgyű Sceledrust. Az otromba

falusi szolga és a kitanúlt városi inas a Mostellariában van szembe állítva egymással; szintígy a Truculentusban a szigorú Stratulax a tolvaj Cuamussal. A két inas (advorsitores) közül a Mostellariában az egyik kötelességtudó, a másik léha: az öntetsző philistert derekasan kicsúfolja a könnyelmű ficzkó. Továbbá szemközt állnak egymással: a katonás Thesprio, ki egyenesen neki vág és az álnok Epidicus; a pedáns iskolamester Lydus és a lángeszű Chrysalus a Bacchidesben; a két lakodalmas vetélytárs, Chalinus és Olympio a Casinában; a nemes Tyndarus és a pessimista semmirekellő Stalagmus a Foglyokban; a csintalan gazkópé Trachalio és az álmodozó szerencsefi Gripus a Rudensben, ki azonban mégis elég gyakorlati, hogy megtartsa, a mit talált. Két egyforma szép lélek ingerkedik egymással s közös célra tör, mint Libanus és Leonida az Asinariában, Toxilus és Sagaristio a Persában, a szerető és a kerítő szolgája a Poenulusban, a kocsmai pajtások Stichus és Sagarinus a Stichusban, kik végül klasszikus bacchanált ünnepelnek.

A rabszolgáknak több szólási szabadságot engedtek Athenben, mint másutt. A mint Euripides gyakrabban teszi őket elmélkedéseinek közvetítőivé, úgy az újabb komédia is kiváló fokban tulajdonítja az elmésebbnek a találó *élcz* adományát. Olvasottságot és ismereteket mutatnak, görög morzsákat kevernek a dialogba, szívesen bölcselkednek, s tréfásan és komolyan erkölcsi aranymondásokat hullatnak ajkaikról. Amœbeusi gúnyolódó és ingerkedő jelenetek, terjedelmes solok néha művészileg szerkesztett canticumokban, alkalmat adnak nekik, hogy működésbe hozzák egyes nyelvöket, s izgatott és változó hangulatuknak útát nyissanak, a mint félelemből és gondból öröme és büszke diadalra megy át.

A szerelmesek ifjú népe, a mily könnyelmű és vakmerő, többnyire titkos hadi lábon áll a szigorú *családatyával*. A komédia aggastyánai szabály szerint jómódú földbirtokosok, kik ifjúságukban tengerentúli kereskedést űztek s szerzeményökkel nyugalomba vonultak. Vannak köztök szeretetreméltó, finom, szabadelvű és előkelő természetek, kiknek még van szívök az ifjúság iránt, a nélkül, hogy emellett megfélekednének méltóságukról. Valódi mintája a szigorú érzületű s egyszersmind jólelkű atyának Philto a Trinumusban. Egész kincse van az életbölcsestől s felvilágosult emberiséggel kedélyes, ironikus színezetű humort köt össze, valódi attikai jellem. Érdeme szerint kitűnő fia is van. Jókedvű és kedélyes a könnyelmű Lesbonicus atyja is, sokat utazott kereskedő, ki ismeri a világot és az embereket. Calliclesben a megbízható, józan és önzetlen barát eszményével bír, kit az emberek gyűlöletes pletykája sem zavar meg kötelességének nyugodt, diskkrét teljesítésében. Könnyebben ingerelhető, felfortyanó, de épen oly helyes elvű, egyenes és őszinte Megaronides. Gyorsabb vérének köszöni a vén ficzkó a könnyebb leleményességet is, mely a sykophantával való ártatlan cselre vezeti. Nagy előszeretettel rajzolta Plautus a Milesben a jókedvű agglegényt, Periplectomenest, ki még a tulajdonképeni agg-kor küszöbe előtt állva, ifjú értelemmel és titkolatlan gyönyörrel mozdítja elő a szerelmes pár titkait. Tudja, mint kell élni s másokat élni hagyni, szatirikus megfigyelője a társadalmi illetlenségeknek, nyílt és őszinte, gondok és előítéletek nélkül, de persze eszmények nélkül is. Meleg szíve és szabadelvű érzülete van az érdeemes Hegiónak is a Captiviban; valódi előkelő alak. Daczára két fia elvesztése miatt érzett bánatának, alkalmilag tréfálni is tud, a két fogoly kölcsönös

szeretete könnyekre indítja. Persze, midőn bizalmában csalódik, nem ismer irgalmat, mert a végzet sem volt hozzá irgalmas. Midőn látszólag oda van reménye, hogy legalább egyik fiát visszanyerheti, ebbeli fájdalom kimenti kegyetlenségét a csaló iránt, kinek nemességét nem ismeri félre. Így végül szívesen látjuk atyai szívének örömét. Az érdeemes aggastyánok sorába tartozik továbbá az atheni Dæmones a Rudensben, ki külső viszonyaiban kissé hanyatlott, de segítséget nyújt és erélyes. Mily szépen beszél a jó lelkiismeret áldásairól és a kapzsiságra való csábításokról! (1235. kk.)

A tulajdonképeni szerelmi és eselvígjátékban azonban a papa rendesen botránykő és a furfangos tervek fő cél-táblája. Az aggkor hajlamához képest szívesen együtt tartja szerzeményét, életvidor fiát pedig lehetőleg szorosra fogja. Bár a legtöbben magok is könnyelmű életet vittek fiatal korukban s példát mutattak a fölserdülő nemzedéknek a bűnökre, de a legkevesebben engedik meg ennek azt, a mit magok élveztek, s nem bocsátják meg neki azt, a mit magoknak megengedtek. Kedvök ellenére eveztek be a házasság révébe, melyet szükséges rossznak, nem életök boldogságának tekintenek. A komédiában már hagyományos, hogy a család alapját nyomasztó bilincsnek, a tisztas háziasszonyt házi keresztnek veszik. A férfi leginkább a gazdag hozomány kedvéért vette el. A viszony így tisztán külső: a férfi köteles megadni nejének azt, a mire szüksége van, hogy állásához képest élhessen; szívéhez nincs semmi joga. Nemsokára elvirágzik a nő, s mentől csekélyebbek lesznek bájai, annál élesebben érzi a szeretetlen férj gyöngeségeit, annál savanyúabb lesz saját hangulata. Vagyonára hivatkozva nemesak a legmesszebb menő igényeket emeli a piperére és háztartásra nézve, hanem úr-

női jogait is érvényesíti és semmi féket sem vet szeszélyeire. Házastársának fecsegése, veszekedése és makacssága, bizalmatlansága és féltékenysége miatt is panaszkodik a férj, s az utóbbira, fájdalom, nem ritkán a legalaposabb alkalmat is adja, midőn a házon kívül keresi élvezetét s még fehér hajjal is eltalálják őt Amor nyilai. Jaj a bűnösnek, ha a szigorú feleség rajtakapja titkos útain: erényes felháborodásának egész súlyát érezteti vele. A hol tehát a férfiak magok között vannak, a legjobbak sem átallják a legmegvetőbb módon beszélni a magok házi tisztességéről s cserét kínálnak egymásnak: mennél előbb hal meg az asszony, annál jobb; a kinek rosszat akarnak, azt kívánják neki, hogy jó sokáig éljen felesége. Az özvegy is úgy gondol vissza elmúlt házasi életére, mint a legnehezebb Hercules-munkák egyikére. A rossz hír, melyet a női nemnek Euripides óta a tragédiában is tőrnie kellett, oly általánosan elfogadott dogmává lett, hogy még magok a jó és szeretetreméltó nők is elismerik azt alkalmilag, legalább tréfából. Természetes következménye ennek, hogy ily talajon nem tenyészhetigazi családélet, hogy a fiúkban csak igen csekély mértékben lehet meg a szülők, kivált az atya iránt való tisztelet és szeretet.

Az adott föltételek és elemek különböző összeállításából e vígjátéki aggastyánok sokféle alakja keletkezik, kiknek közös vonása könnyenhívés és ostobaság, gyakran összekötve nagy öntetszéssel és éleslátásukban való méltóságos bizalommal. A kik megcsalják és kigúnyolják őket, találóan nyirni való birkákkal, vagy a körülmények szerint, ürökkel és vén bakokkal hasonlítják össze e hosszú fehér parókás és szakállas kiszáradt alakokat. Nagyon furfangosnak tartja magát például az öreg Simo a Pseudolusban. Hiszen már rég hallotta és észrevette, hogy fiának pénz

kell egy fuvolásnőnek a kerítőtől való kiváltására ; hiszen átlát a ravasz rabszolga szándékán, hogy e pénzt tőle csalja ki : kimondja hát, hogy egy garast sem fog kisajtolni belőle, fogad rá a hetyke ficzkóval, s természetesen elveszti a fogadást is, pénzét is. Értelmes ember, ki az ügyes játékot növekedő érdeklődéssel, bár nem teljes értelemmel nézi s végre nem teheti, hogy ne csodálja a gazkópé hatalmas lángeszét, ki minden várakozását fölmúlta. A *comicus stultus senex* valódi mintája a Mostelariában Theopropides, kinek már neve is gúnyosan elárulja a prófétai adományban való hiányát. Gondolkozás nélkül engedi, hogy az ügyes Tranio mindent elhitessen vele, a mi a pillanat szorultságában eszébe jut : a gyilkosságot és a kísértetet, a házvételt, sőt az ellenkező látszat daczára a ház építészeti kitünőségét is. A kereskedő öröme, hogy oly derék fia van, ki atyjára ütött s oly jól helyezte el pénzét, vidám ellentétben áll a valódi kárral, mely nemsokára nyilvánvalóvá lesz előtte. Ott óvatos és számító, a hol nincs helyén : utoljára is, midőn ég a vágtyól, hogy bosszúját hűtse a csalón, támadásának késlekedő lassúságával időt ad neki, hogy az oltárhoz meneküljön. Elvei különben léhák : fia könnyelmű életmódja ellen nincs kifogása, ha semmibe sem kerül neki. Mihelyt ennek gazdag barátja kijelenti, hogy mindenért jót áll, kiengesztelődik és szívesen kész résztvenni a társaságban. Az érdeemes Periphanest az Epidicusban, valamint barátját és tanácsadóját, Apœcidest, a senatus oszlopainak tartják, az utóbbit azonfölül alapos jogtudósnak is : mind a két derék ember föltétlenül, bizonyítékok nélkül hisz a furfangos eselszövőnek. Tanács és ötlet nélkül lévén, különös ravaszágnak tartják a magok részéről, ha a ficzkó család tanácsait követik és így lépre mennek. Periphanes fiatal

korában vig katona volt, ha állításának hinni lehet, igazi *gloriosus*, később papucshős. Tudós barátját, ki csak igent mond vagy semmitmondó orákulumokat ad ki magából, megszokta ugyan nagy bölcseknek tartani, de saját kárán okulva, rájön, hogy a nyéltelen kalapácsnak több esze van, mint e hálósipkának.

Az aggastyánok szerepeit is szeretik megkettőztetni: a hideg Simo mellett Pseudolusban áll a jólelkű Callipho; a Mostellaria még egy léha inyenczet mutat be, ki szívesen főzet ugyan nevével valami jót, de kitér a gyöngédségek elől, melyeket ezért megkíván. A Bacchidesben két társ lép fel, kik ugyanazon sorsban osztoznak: hogy a rimatestvérek lóvá tegyék és elesábjítsák. Mind a kettő mögött laza ifjúkor fekszik, csak hogy az egyik több erényt kíván fiától, mint a másik. Mentől jobban meg volt győződve Nicobulus a maga bölcseségéről és óvatosságáról, annál inkább szégyenli utólag ostobaságát. Ártatlan bajtársa inkább kész a Bacchisok csillapító hízelgő szavainak engedni és megbocsátani. Ő megy először lépre, mialatt a másik még pattog, míg ennek szíve is felolvad, annál inkább, mert pénze felét vissza fogja kapni. És így elfogadja a két kéjvágó bolond a meghívást, hogy közös symposiont tartsanak fiaikkal és ezek kedveseivel. Ellenben Demipho a Mercatorban, kit fiatal korában keményen és szigorúan neveltek, legszebb éveit száraz kötelességteljesítéssel és vagyonszerzéssel töltötte el. Csak később követeli jogát a természet: az öreg pótolni akarja, a mit ifjúságában elmúlasztott, élvezni akar, szerelembe esik és saját fiának vetélytársa lesz. Rossz lelkiismerete, midőn egyik kortársának bevallja bolondságát, bárgúnak tűnneti föl, és ez nem múlasztja el, keményen oda mondani az igazságot az Acheronra érett vén bűnösnek. Szabadelvű

gyöngeséget és érzékiséget köt össze a nyomorúlt Demænetus az Asinariában. Papucsá alatt van szigorú feleségének, kitől fél s a kit gyűlöl. Atyjától elkényeztetve, ki egykor a keritőnél sykophanta szolgálatot tett neki, ugyanazt a szabadságot engedi most fiának. Azt akarja, hogy szeresse, nem hogy féljen tőle, meghittje szerelmi ügyeiben, szívesen kész volna ellátni őt a szükséges pénzzel, ha csak volna neki. De a gazdag feleség csukva tartja az erszényt, (a házmesternek, kit magával hozott házasságába, több beleszólása van, mint az úrnak), és így csak az marad hátra számára, hogy bármily gazságra teljhatalmat adjon segíteni képes rabszolgájának. De midőn a pénz megvan, nem feledkezik meg saját vágyairól sem, mert kiköti magának, hogy első legyen a leánynál és lakomát kapjon, a hol undorító kéjvágyának mámorában haragos neje rajtakapja, és a megalázott léhűtő megérdemlett büntetésben részesül. Az ismételt, bizonyára megfelelő cselekvéssel kísért intéssel: «fel, szerelmes, lódulj haza!» viszi őt neje a házba.

Minden megbántott hitves között a legegészségesebb humort tanúsítja Cleostrata a Casinában, ez érdes, de okos és határozott természet, minden érzélgés nélkül. Kezdetről fogva keresztül lát férje hűtlenségén és tervén, ki képmutatólag túlságos nyájaskodásokkal hízeleg neki s éles vallatására nyomorúságos kitérésekkel felel. A megszegyenítés, melyet számára készít, kemény, de hatásos eszköz, hogy észre térítse, mire sok teketória nélkül megbocsátja a megalázottnak durva bűnét. Melléje is van adva egy szomszédasszony, mint bizalmas barátinő. Miután ez előbb, a nélkül, hogy mélyebben be volna avatva, a férj akarata iránt való alázatos engedelmességet prédikált, aggodalom nélkül s megelégedetten vesz részt azután a

vidám tréfa kivitelében. Ebben hasonlít hozzá az élődsi szeretetreméltó leánya a Persában. Mily komolyan állítja ez eleinte atya szeme elé tervének méltatlanságát és illetlenségét! De mivel nem sikerül öt más szándékra bírnia, megadja magát s a legjobb humorral játssza aztán szerepét. Ezzel bebizonyítja, hogy igazi gyermeke atyjának.

Egészen azonban a boldog házasság sem hiányzik a komédiában. Ennek példáját nyújtja a Cistellaria, de a frigyét szokatlan módon maga Amor kötötte a Dionysiákon, és csak a törvényes nő temetése után tér vissza az özvegy első szerelméhez. A hitvesi hűség mintáját nyújtja a Stichusban a szeretetreméltó fiatal testvérpár, kik megérdemlett módon a Philumena és Pamphila gyöngéd neveivel vannak kitüntetve. A rendületlen hűség elvei, melyeket az idősebb hangoztat, teljes elismerést érdemelnek, és a magvas válaszok, melyeket mindketten atyjoknak adnak, mutatják, mily egészségesen s egyszerűen szerényen gondolkoznak nemökről. E mellett mind a ketten bájosak és ügyes nyelvűek, az egyik kissé szenvedélyesebb, a másik hajlékonyabb, vidámabb is és jártas a nyájas hízelgés művészetében, melylyel megnyeri atyját. Egy ízben, a Menæchmiben, *após* is lép fel, ki már reszket az öregségtől, s kit boldogtalan leánya segítségül hívott a vélt férj ellen. Tudja, mint megy a dolog a házasságban, semmit sem akar hallani az örökös panaszokról és féltékenykedésekről, engedékenységet kíván leányától, és hajlandó a férj részére állni, ha ez nem rúg ki nagyon erősen. Az anyóssal, ki az ellene uralkodó elfogultság alatt szenved, csak Terentiusnál találkozunk.

Kedélyesen kellemes hatást tesz, jótékony ellentétben Euclio lázas nyugtalanságával és vigasztalan háztartásával, az öregek *testvérpár* az Aululariában. A derék ember-

kék kissé ódivatú, merev kifejezésmódja jól illik a lassú baccheusokhoz, melyekben beszélgetések folyik. Mind a ketten, fivér és nővér, házasulatlanok, bizalmasan enyelgő lábon állnak egymással. Az asszony özvegy és anyja egy felnőtt fiúnak. Bármily kevéssé vak nemének gyöngeségei iránt, mégis arra inti az öregedő agglegényt, hogy házasodjék meg: egy középkorú, gazdag örökösnyt szemelt ki számára. De bátyja megmutatja, hogy van esze és szíve, midőn határozottan elútasítja ez intézkedést és a szegény szomszéd leányát választja, s az okos nővér áldását adja rá. Hogy eleinte tréfás felháborodással vonakodik s erős kifejezést ad a házasság elleni hagyományos irtózatnak, aztán váratlanul gyorsan enged, ezt a komédia rovására kell írni, mely a lélektani folyamatok ütemét és tartamát ép oly kevéssé szorosan méri ki a valóság szerint, mint egyéb mozgásokat az időben és térben.

A családhoz, melyet egyes tagjaiban megvizsgáltunk, legközelebb áll a házi barát vagy *élősdí*. Az alak eredetileg a keleti fejedelmi udvarok kamarásaitól van kölesön véve. Czimök Κόλαξ (kísérő, comes) volt. A ki hát Athenben az uralkodó *demos*nak udvarolt, azt Aristophanes gúnyosan a *demos kolax*-jának nevezte. Eupolis azonban Κόλακας czimű komédiájában a vendégszerető gazdag Kallias házáat királyi palotáául tüntette föl, melyben udvaronezok kara lépett fel, hüllők, groteszk démonok alakjában, kik egészen hasnak vagy bélnek látszottak. Epicharmos már előbb kiragadta a syrakusai társas életből a magánházak állandó asztali vendégének alakját s a παράσιτος tisztos papi czime alatt az ottani színpadra vitte, honnan először Alexis ültette át az athenire. Ő és Antiphanes versenyeztek a szerep kifejlesztésében, melyre a mindennapi élet klasszikus mintákat nyújtott; Menander

és társai is nagy szeretettel művelték. Jellemökre nézve mindketten, a kolax és a parasita, egy személylyé olvadtak össze, csakhogy a makedoniai udvari stilnek megfelelőleg a dicsekvő katona elválhatatlan kísérője az előkelőbb czímet viseli, míg a másik a polgári állásnak marad fentartva. Láttuk, hogy már Nævius Kolaxában, Menander után, épen azt a katona-kísérőt vitte színpadra; őt követte Plautus, hasonló című darabjában, talán ugyanazon eredeti után. Legjobban megismerjük a Miles első jelenetéből és Terentius Eunuchusából, míg ellenben a Bacchidesben nagyon elhalványúl. Sokkal gyakoribb a Palliatában a parasita, mint az ifjú úr házi barátja, és pedig különböző alakokban, mint furfangos csaló és a szerelmes segítője a Curculióban és Phormióban, mint a cselszövény áldozatkész eszköze a Persában; elárvulva és elhagyatva áll ura távolléte miatt a Captiviban, azonfölül lecsapják a Stichusban, epés és bosszúálló az Asinariában és a Menæchmiben. Lustát és orvosi parasitát, azaz nyeglet is költött Plautus. Lehet, hogy a szerepet bohózatosan eldurvította, mert gazdag anyagot nyújtott a vastag komikumra való hajlamának, úgy hogy az alakot alkalmilag ott is beszötte, a hol eredetileg hiányzott. A parasita (mint a kolax) szabadszülött, de saját vagy apja bűne miatt tönkre jutott, szegény és chronicus éhségben szenved, mely arra kényszeríti, hogy ingyen asztalokra vadászson. Mivel még ifjú, foglalkozás nélküli és rendesen nőtelen (csak a Persában atya), a legszabadabban rendelkezik idejével és személyével, úgy hogy teljes odaadással követheti hivatását, mely a kövér lakoma megkaparításában áll. Ha nincs mint állandó vendégnek biztos ellátása, vagy még nincs meghíva, ebéd előtt a piacon keresi zsákmányát, ismeretséget köt, simulékony modora és

mulattatása által kellemessé tudja magát tenni, úgy hogy végre lakomára hívják. De ha lakodalom van, vagy a konyhakémény vastag füstje lakoma készítését árúlja el, hivatlanul is megjelen. Meg van elégedve a legelső helylyel is, de telhetetlen étvágyat fejt ki. A jó ellátásért élezzekkel és tréfákkal fizet, melyekre Apophthegma-könyvekből készül, és jó kedvvel elvisel minden csintalanságot, melyet a többieknek vele művelni tetszik. Különösen eltartójától, kit udvari mintájának stíljében «király»-nak nevez, mindent eltűr. A finomabbak állandó eltartást biztosítanak magoknak a durva és finom hizelgés legkifejtettebb művészete által: külsőleg alázatosak, simulékonyak, tele vannak tetszéssel és csodálattal, de bensőleg úgy érzik, hogy messzire fölötte állnak annak, a kit tisztelnek. Ügyessége és ravaszsága által a kolax minden gonosz vágyát támogatja urának, és ebben a legfurfangosabb rabszolgával versenyez. De ha valami sikerül neki, jól ki is tudja emelni érdemét és gyomra legfokozottabb igényeire kizsákmányolni. Mily messzire áll egymástól az önérzetes szerencsehírnök és a sóhajtozó, elhagyott koplaló föllépése! De ezt sem hagyja el soha a humor. A szellem teljességével van e valódi attikai alak fölszerelve, s egyik leghálásabb feladatot nyújtá a lángeszű komédiajátészónak. A külső megjelenés fővonásai voltak: ebszerű mozdulatok, vigyorgó és vágyódó arczkifejezés, benyomott fülek (a sok pofon következtében), hajlott orr, síma homlok és élénk tekintet. A név is mindig jellemző, az evéstől vagy a konyhai bevásárlástól (a parasita kedvencz foglalkozásától) van kölcsön véve, vagy nevetést, sürgölődést s többféfélélt jelent. Ha a parasita és rabszolga alkalmilag az ügy érdekében csínyeket követnek el, idegen maszkot vesznek fel és hazugságokat rögtönöznek, az úgynevezett

sykophanta veszi át az efféle betanított szerepeket, megrendelésre, csekély díjért, a nélkül különben, hogy érdeklődnek a siker iránt, ha csak helyesen oldja meg szerepét. Ilyen bérelt gazember a három garasos ember a Trinumusban; a Poenulusban és a Pseudolusban is föllép ilyen. Ügyes ficzkóknak kell lenniök, vakmerő pofával, kik tudnak magukon segíteni. De a drámai inger emelésére könnyen történik velök valami apró baleset, mi által zavarba jönnek vagy épen leálarcoztatnak; elfeledik például a nevet, melytől függ minden.

Megrendelt segédek a tanúk is (*advocati*), kiknek hivatása valamely polgártársnak segítségére lenni jogi esetekben vagy jogi furfangokban is. Így a Poenulusban a két öreg plebejus, kiknek csigaszerű járása felingerli gavalléros kísérőjük türelmetlenségét, furfangos rabulistának bizonyul, kikben azonban az önérzet és ügyes nyelv sem hiányzik, míg kollégáik a Phormióban csak arra valók, hogy nehézkességökkel és együgyűségökkel vidámságot gerjeszsenek.

Különben a Palliata csak még kevés typutst vesz az élethivatásokból. Legfőkép, sőt csaknem kizárólag az *Alazon* jelleme az, mely legillatosabb virágán, a dicsekvő katonán kívül, még néhány más, persze alárendelt alakot szolgálhat. A *jósról* (*ariolus*) nevezte Nævius egyik komédiáját. Kezdettil fogva túrnie kell az *orvosnak*, hogy a komédiában mint tudatlan és dicsekvő nyeglét csúfolják. Egészen ily stílú, de mellékalak, a gyógyművész, kit a Menæchmiben a vélt örülthöz hívnak. Csaknem fárasztó kitartással vitte színpadra a közép és újabb komédia az előkelőt játszó, elbizakodott, böbeszédű és *doctrinarius szakácsot*. A Palliatában az asztal örömei nem játszanak oly nagy szerepet, ámbár éhes parasiták vagy falánk rabszolgák

szívesen készítnek phantastikus étlapokat s az élvezet elképzelésében gyönyörködnek. Így a konyhaművész és konyhaphilosophus magasztos alakja, rangjában is lealacsonyítva, a rómaiaknál nagyon összezsugorodott és elhalványult. Gyakran föllép ugyan, de csak futólag: az egyetlen, ki néhány vonásában még emlékeztet az Antiphanes alkotta nagy mintára, a szakács a Pseudolusban.

E hosszú személy-lajstrom befejezéséül álljon két ellentétes csoport, melyek mellékes mulattatásra szolgálnak: a *nagyon öreg emberek* és a *gyermek*ek. Euripides óta mind a két életkor arra szolgál, hogy az emberi gyöngeség és semmiség benyomása által majd megindulást és fájdalmat, majd humoros hangulatot ébresztszen. Így a 84 éves szomjas szolgáló a Mercatorban nem más, mint futólagos tréfa. Hasonló fajta más alakokat már érintettünk. Nem ritkán fordulnak elő apró legénykék, kik a cselédszemélyzet legalsó fokán állnak, mint kukta és pincesz fiúk, mindennemű apródok és piccolók. Némelyek csak a helyzet feltüntetésére szolgálnak: így a kukta a Captiviban, hogy a pusztításokról tudósítson, melyeket az élödsdi a fazekak közt mivelt; és a szegény fiú a Pseudolusban, ki Ballio durvaságától remeg. Mások azonban furfangos, arczátlan kópék, mint a phlegmatikus Lurcio a Milesben, vagy Pagnium a Persában, ki művész a szitkozódásban. Furcsa önérzetet tüntet fel Pinacium a Stichusban, egészen mint valami felnőtt *servus currens*. Küldetésének fontossága, hogy úrnőjének örömhírt vigyen férje hazatértéről, erősen fejébe szállt a kölyöknek: Talthybiushoz hasonlítja magát, az olympiai kengyelfutóhoz. De gyalog járni méltóságán alúlnak tartja: quadrigával kellene őt elvinni. A parasitával és a szobalánynyal szemben mint igazi *ὑπερήφανος* veri a mellét, kegyetlen ritardandóval kínpadra feszíti

várákozásukat és midőn végre előáll jelentésével, költői lendületig emelkedik, hogy legvégül még egy gonosz oldalbaütést adjon az éhes parasitának és lerántsa őt mennyországból.

A mi az anyagot illeti, a régiak komédiája magasabb igényeket támasztott a költő leleményessége iránt, mint a tragédia. Ennek számára a gazdag mythosi kincsben, melyet az epos és a lyra annyiféleképp kidomborított, általában ismert mesék és alakok álltak rendelkezésére, s a nagy mesterek lángesze abban versenyzett, hogy ezekbe bemélyedjen és újjá alakítsa. A görög komikusok csak akkor részesülhettek hasonló előnyben, ha szintén, mint a satyrjáték mindig megengedte magának, az istenek és hősök történetéből választották az anyagot s burleszkké alakították át. Athenben, valamint Siciliában és Nagy-Görögországban nemcsak a régiak, hanem az újak is szorgalmasan művelték e területet. Kevésbé tették ezt a Palliata művelői, akár mivel nem tételezhették föl nézőiknél a megfelelő érzéket, akár mivel a felsőség nem látott szívesen ily tárgyalást, vagy talán mind a két ok is egyesült. Miután a keretet, melyen belül a cselekvény mozgott, már előbb körülírtuk, tartsunk először szemlét Plautus fenmaradt darabjai fölött, fő motívumaik szerint rendezve azokat. A személyek fölcserélése, rászedés és csalás, véletlen bonyodalmak és leleplezések, a szerelem összeüt-közései, egyes jellemelek ábrázolása, ezek körülbelül az elemek, melyeknek különböző vegyítéséből e drámák össze vannak állítva. Fölcserelési darabok, melyekben két vagy több személy összetévesztő hasonlatossága tévedéseket idéz elő, már a középvígjátékban előfordúlnak. Antiphanes és Alexis óta oly drámai címeket találunk, mint «Ikrek», «Kétalakúak», «Képmások», melyek erre a moti-

vumra útalnak. Két pár képmás föltevésén alapúl az *Amphitruo*, egyszersmind egyetlen példája a mythologiai vígjátéknak. Ezt a darabot a maga nemében legtökéletesebbnek lehet nevezni, nemcsak azért, mivel istenek azok, kik a képmásukkal való hasonlatosságot a legtökéletesebben létre hozzák, hanem azért is, mivel a halhatatlanoknak a földiekkal való játéka valami magasztos vonást ad a magában ízetlen tréfának, és mivel a fölcserelés által lehetséges bonyodalmak schemáját, az ikerpár megkettőztetéséből származó tévedés dialektikáját a legesekélyebb eszközökkel legtökéletesebben keresztül lehet vinni. Amphitruo diadalmasan tér vissza a háborúból Thebæbe és szolgáját, Sosiát, előre küldi, hogy megérkezését jelentse hű nejének, Alcumenának. De ugyanazon éjjel megelőzte már őt Juppiter és a férj képében gyakorolta jogait. Sosia saját képmásaként Mercuriust találja, őrt állva az úrnő ajtaja előtt, s meg kell érnie, hogy saját személyiségét hetyke szavakkal és súlyos püffölésekkel elvitatják tőle; mert az isten ellenállhatatlan felsőbbsege csakhamar nyilvánúl a félelemben, mely a gyáva ficzko előtt óriási nagyságban és erőben tünteti fel második énjét. Csak az a kérdés, hogy az őt személy, ki a csere-játékban részt vesz, minden lehető egybeállításban kerüljön össze. Először a két pár mindegyike helyes összetételben: Juppiter Mercur segédlete mellett elbúcsúzik Alkmenétől; Amphitruo a révből jő, heves szóváltásban Sosiával, kinek jelentését a második Sosiáról bosszúsán elveti mint hazugságot, hogy azonban Alkmene viselete és közlései rögtön a legkínosabb zavarba hozzák. Mélyen megbántva férjének meg nem érdemelt gyanújától, Alkmene el akar válni tőle, de a kitől búcsút akar venni, az Juppiter, kinek csakhamar sikerül a történeteket mint tréfát menteni ki és Alkmenét

megengesztelni, Sosia bámulatára, ki épen az előbb volt tanúja a házasok viszályának. Most azonban (a mint az itt hézagos szöveg czélzásaiból és töredékeiből következtetni lehet) Mercur Amphitruot, a mint házába akar lépni, fölülről szemtelen gúnyszavakkal, sőt egy dézsza vízzel árasztja el. Alig vonúlt vissza a bűnös, föllép az első Sosia a hajó kormányosával, kit Juppiter parancsára áldozati lakomára hívott. Dühösen rohan az úr gyanútlan szolgájára, a legborzasztóbb büntetésekkel fenyegeti, semmit sem akar tudni a vendégről. Alkmenét is, ki ide siet, szemrehányásokkal halmozza el, hiába emlékezteti ez becsületének elismerésére, melyet Juppitertől nyert, hiába erősíti újra ártatlanságát. Hogy a zavar teljes legyen és az egész társaság összegyűljön, Juppiter végre kilép a házból. A képmások egymásra rohannak: Amphitruo Juppitert mint becsületrablót, ez amazt mint betörőt akarja elfogni, Sosia nem tudja többé, melyik az ura a kettő közül, a semleges kormányos megtagadja a bizonyítást, mert nem tudja kiismerni magát. E zűrzavarban felhangzik Alkmene fájdalmas kiáltása, kinek vajúdása kezdődik; Juppiter, hogy segítségére legyen, besiet, Amphitruo utána indul, de a villám saját küszöbe előtt földre sújtja. De nemsokára beteljesül az isteni csoda, melyről az öreg szolgáló, még félig kábultan a látottaktól, egy tragikus pathosú *canticum*-ban tesz jelentést. A lesújtott férj megtudja, mily kegyelem érte nejét Herkules és ikertestvére születése által, és végül az olympi atya is, az isteni gépről (mint a tragédiában) méltósággal megad minden kívánatos felvilágosítást és megnyugtatót. A tréfa újdonságával lehet menteni a kissé elnyújtott kidolgozást, kivált az első felvonás jeleneteiben, s talán az ismételt oktatásokat is, melyekkel Mercur és Juppiter a prólagon kívül több monológban

megmagyarázzák a közönségnek szándékaikat. Némely dolgot későbbi átdolgozásnak lehet tulajdonítani. Az utolsó felvonásban is ismétlések tűnnek föl. A nagy mennydörgő isten pajkos ironiája, kinek fensége néha kisugárzik az álarcz alól (938. kk.), Mercur hetyke szeszélye, ki pompásan beletalálja magát közönséges szerepébe, Alkmene megható nőiessége és a bamba Sosia furcsa humora kitűnően van rajzolva. Az istenek és hősök belekeverését a komédia személyzetébe, a tragikus pathos és előkelő stíl belevegyítését, s az isteni gép alkalmazását a prológban használt tréfás tragicomœdia elnevezés igazolja.

Nagyobb személyzettel és tarkább jelenetkezéssel van kiállítva a *Menaechmi*, az ismert «Tévedések játéka». A véletlennek kell itt a természetes föltételek segítségére jönnie, mert hogy a fölcserelések hihetők legyenek, az ikertestvéreknél nemcsak a legnagyobb hasonlóság szükséges természetben, arcvonásokban, hajszínbén, járásban és mozdulatokban, hangban és modorban, hanem még a ruhában is. A költő finom szándékossággal mind a kettőnek ugyanazt a forró vért, haragos fölhevülésre való hajlamot, kissé előkelően elútasító modort adta, mint közös családi vonást. Ebből meg lehet magyarázni, hogy nem tudják nyugodtan megérteni egymást. Mind a kettő szeret vígan élni. Mivel az epidamnosi mindenféle, még nem egészen finom tréfára is hajlandó, fölteszszük róla, habár fejcsóválva, a legcsodálatosabb szeszélyeket is; a syracusai pedig szívesen veszi változatosság kedvéért a pikáns kalandot s szintén van elég humora, hogy rövid időre jó vagy rossz szerével beletalálja magát a reá tukmált szerepbe. És egészen igazságosan van mindkét részen kiosztva a sors, hogy az utóbbi az örömök mellett, melyeket testvére helyett élvez, ennek büneiért is megszenved, a hűtlen férj azonban,

minden különös bűn nélkül, még kedvese előtt is czudar hazugnak tűnik fel és áldozata lesz élősdije álnok bosszújának, ki megbántott hitvesét még jobban felingerli ellene. Sőt még az örütségnek is, melyet a syracusai testvér pajkos szeszélylyel színlel, hogy kényelmetlen helyzetéből szabadúljon, fenyegető következményei vannak az epidamnosira: az orvosi tanácskozás annyira felingerli, hogy valóban félőrült dühöngésbe esik. Erős markok már föl-emelik, hogy a bolondok házába vigyék, midőn testvérenek szolgálója, ki urának véli, megszabadítja. A tévedések, melyek felvonásról felvonásra növekszenek, különösen a negyedik felvonásban oly egymásután és minden irányban következnek, hogy valóban úgy látszik, mintha mindenki feje megzavarodott volna, a mint kölesönösen újra meg újra egymás szemére vetik. És a részvevők kétség nélküli bizonyossága magát a nézőt is magával ragadja a forgatagba. Miután az első felvonásban kizárólag az epidamnosi testvér személyisége és viszonyai vannak előadva, a másodikban egyedül a syracusai lép fel, hogy a szakács és a hetæra azonnal mint az epidamnosit szólítsa meg. A harmadikban bonyolódik a csomó: az élősdi, a syracusait nézve pártfogójának, bosszút határoz, de mindjárt erre az epidamnosin hajtja végre, ki gyanútlanul neje kezei közé esik és kedvese részéről is éreznie kell a kegyvesztést. A negyedik felvonásban változatosság kedvéért, a syracusainak kell a házastársak viszályának további következményeit a matrona és ennek atyja előtt viselnie, míg az ötödikben ismét az epidamnosit veszik gyógyítás alá az örütség miatt, melyet testvére színlelt. Őt szabadítja meg Messenio, urának véelve s mindjárt összevész valódi urával, ki semmit sem akar tudni arról, a mi épen most történt képésével. Miután így minden alaposan össze-vissza

van hányva, a tévedést a két iker találkozása oldja meg az utolsó jelenetben. De még itt is tovább játszanak a fölcserélések: Messenio még egyszer urának nézi az epidamnosit (1071) és kénytelen mind a kettőt más-más oldalra állítani, hogy biztosan megkülönböztesse egymástól (1085). Éleselműségére marad a rejtély megoldása: öntetsző körülményességgel teszi ezt, hogy értelmét ragyogtassa a többiek tompa eszével szemben.

A *Miles gloriosus*ban viszont egy alak kétszereződik meg, hogy két külön személynek tartsák. A kelet és nyugat novella-irodalmában nagyon elterjedt régi lelemény, melynélfogva két szomszédhelyiség közfalán törtéren ugyanazt az egyént majd itt, majd ott vezetik elő s ezzel a be nem avatottat bámulatba ejtik, itt az egy személyben egyesített kettős szerep motivumával van összekötve és úgyesen keresztül víve minden változatban, melyet a helyzet nyújt. Csak külső laza összefüggésben áll ezzel a második rész cselszövénye, mely a hetvenkedőt lépre csalja s a leányt megszabadítja tőle, hogy valódi kedvesének karjaiba vezesse.

A darab főérdeme azonban az Alazonnak bár pajkos és phantastikus, de megkapó és rendkívül mulattató festésében áll: ezzel a *jellegdarabok* sorába lép. E műfaj klaszszikus példája a fősvény jellemzése az *Aululariában*. Már Krates színpadra vitte a *φιλάρμορος*-t, az újabb komédia költői többszörösen kidolgozták e typust, legkitünőbbben valószínűleg Menander. Akárki készítette a plautusi darab eredetijét, bizonyára mintául álltak előtte a híres menanderi alakok. Smikrines az *Ἐπιτρέποντες*-ben, Knemon a *Dyskolosban*. Nem valami földerítő kép e sötét aggastyán, kire atyjáról és nagyatyjáról szállt át a fősvénység örökölt betegsége. A házi isten rajta áll bosszút a hosszú fitymá-

lásért oly keserű gyötrelmekkel, melyek semmi részvétet sem gerjesztenek. A talált kincs démonává lesz, mely őt mint a hitvány arany aggódó őrét, nem hagyja megnyugodni. Mint béna varga éjjel-nappal a rejtett mammon fölött guggol. Csak a nyilvános pénzosztogatás csalja ki házából: nem szabad hiányoznia, nehogy valaki arra a gondolatra jöjjön, mintha nem volna oly szegény, a milyennek mutatja magát. A nélkül is minden barátságos üdvözet, minden részvevő kérdezősködés hogyléte iránt azt a gyanút költi fel benne, hogy tudnak valamit kincséről. Mert szegénységben nővén fel, csak lenézéshez szokott polgártársai részéről; az előkelők emberséges előzékenysége iránti badar gyanúja oldalvilágítást vet a jó módúak szívtelenségére és feltünteti saját kedélyének sivárságát. Midőn Megadorus jóakarólag megkéri leányát, ebben is csak pénze ellen irányzott titkos támadást tud látni: csak akkor egyezik meg, midőn ez határozottan lemond minden hozományról. Sem magának, sem másoknak nem juttat semmi jót. Távoztakor megparancsolja, hogy a tüzet oltsák ki a tűzhelyen, hogy senki se vihessen belőle, megtiltja bármely szomszédnak valami szerszámot kölcsönözni. A piacról, hol a menyegzői lakomára akart bevásárolni, semmi mást nem hoz haza, mint egy kis tömjént s egy pár virágfüzért, mert minden egyéb nagyon drága volt neki. Dühösen kergeti ki házából, mint kémekeket és tolvajokat, a szakácsokat, kiket Megadorus küldött hozzá, s midőn ez vidám esti italra hívja meg, gyanakszik, hogy le akarja itatni s aztán megrabolni. Nyugtalan bizalmatlanságával maga lesz árulójává. Mert mialatt nagyobb biztosságba készül helyezni a fenyegetettnek vélt kincset, a pajkos véletlen egy kíváncsi leskelődöt vezet útjába, ki vígan elviszi az elásott fazekat; és most csaknem tragikus

magaslatra emelkedik a megraboltnak tehetetlen jajveszékése. Annál földéribben hat a kettős félreértés Euclio és a bűnbánó Lyconides közt, ki nem juthat a leány ellen elkövetett bűn vallomásához, mert amaz azt hiszi, hogy a pénz elidegenítése nyomja a fiatal ember lelkiismeretét, ez pedig azt gondolja, hogy az öreg leánya szégyene miatt van magánkívül. A leány kedvéért történik, hogy a zsugori érdemetlenül ismét a magáéhoz jut. A legjobb azonban benne az, hogy végül épen e katastropha kigyógyítja betegségéből és belátja, hogy az arany nem méltó a kiállott félelemre, és most ismét remélheti, hogy nyugodtan fog alhatni. Az undok örültség mesteri és megkapó jellemzését a kicsinyes túlzott élczek, melyeket a szomszéd rab-szolga saját szerepéhez képest Euclio fösvenységéről mond (II. 4.), sem nem emelik, sem nem rontják meg.

Ellenben a Truculentus jellemképe, melyet a cím ígér, valószínűleg a római átdolgozó hibájából, el van satnyulva. Általában csak alárendelt szerepet játszik a darabban, melynek központja tulajdonképen az előkelő, hidegszívű, nyereségvágyó hetera hasonló fajta szobalányával. A mi talán czélozva volt a görög eredetiben, a szigorú erkölcsű, durva paraszt ficzkónak városi inassá és naplopóvá való kifejlődése, a fordításban (valószínűleg a rövidítés miatt) nem domborodott ki. Látjuk ugyan az átalakulást, de ez hirtelen, indokolatlan és semmi másra nem vezet, mint hogy másokkal a kocsmába viszik, hogy elveszítse ott kevés pénzét. A rómainak fontosabb volt két hatásosan ellentétes jelenet, és a parasztlegénynek ott nagyon is erős, itt kicsiszolt szólásmódjai a szójátékokban és vonatkozásokban (például a prænestei tájszólásra) félreismertetlenül magokon viselik a sajátos plautusi élcz bélyegét.

A bonyodalom a plautusi kor Palliatájában még durva szálaból van szöve. Goromba csínek változatai ismétlődnek meglehetősen szűk körben, melyeknek sikerülte az áldozatok bámulatos butaságát tételezi föl. Úgy látszik, mintha ezek menthetetlenül vaksággal volnának sújtva, de a vakmerő csaló önérzete a nézőt is magával ragadja, úgy hogy hisz lángeszében. A *cseldarabok* közt, melyekben egy ügyes rabszolga tervei és ezek keresztülvitele bilincselik le az érdeklődést, első helyen állnak a *Bacchides* és a *Pseudolus*. Egészen léha, de szellemes és kecses a Bacchides. Mert a két ifjú viszonya a két hetærával tisztán érzéki, az egyik épen rögtönzött. Mnesilochus föl sem lép kedvesével együtt, szerelemről is alig van szó: csak mulékony élvezet forog kérdésben. A tulajdonképeni hős Chrysalus, a lángeszű kópé, ki valójában művészete gyakorlatáért kéretlenül vállalja magára, hogy a két fiatal embert az élvezetökre szükséges pénzhez juttassa. Miután ez, hála az öreg Nicobulus könnyenhívőségének, egy ügyesen költött és igen drámailag előadott történet által fáradság nélkül sikerül, egy félreértés és a féltékeny ifjúnak egy elhamarkodott lépése nem csak a sikert rontja meg, hanem, a mi rosszabb, a rászédett bizalmát is. De épen ez a nehézség serkenti a hetyke rabszolga leleményes szellemét, hogy új, még sokkal furfangosabb tervet találjon ki. Az öreg indokolt bizalmatlanságára és jogosult haragjára építve, ezt fiának általa tollba mondott és személyesen átadott levél által saját cselei ellen óva inti. De mialatt hideg vérral nyújtja megkötözésre kezeit, jól kiszámított s a véletlentől elősegített módon az atya szeme előtt gyalázatos veszély örvényét tünteti fel, mely fiára vár s magát úgy állítja elő, mint nélkülözhetetlen mentőt a veszélyben (természetesen bizonyos összeg pénzért). Sőt mivel az

ifjú bűnös erkölcsi javulása is szívére van kötve, arra használja e bizalmi állást, hogy még egy összeget csaljon ki korhely védencei számára. Cseleinek leleplezése elkésve történik, sőt a költő frivol ironiája annyira megy, hogy végül a fiaik erkölce miatt aggódó fehérhajú atyákat ugyanazon keces boszorkányok hálójába ugratja, úgy hogy ezek, a helyett, hogy a fiatalokat elvinnék a veszedelmes barlangból, magokat is becsaladják, hogy velök közösen áldozzanak a kéjnek.

A *Pseudolus*ban is az emeli a játék ingerét, hogy mestere előre megvallja szándékát és az áldozatot világosan intik óvatosságra. A szerelem ismét csak alárendelt szerepet játszik, de az érzelmes ifjú könyei és kedvesének gyöngéd levele a kedélyi elemet legalább az elején inkább érvényre emelik. Arról van szó, hogy a czudar kerítő körmei közöl kiragadjanak egy leányt, kiért valami távollevő katonatiszt már kifizette egy részét a vételárnak, melynek többi része esedékes. Szerencsére éppen megjő a katona küldötte, az ügy elintézésére, és mivel *Pseudolus* mint *Ballio* házmesterét mutatja be neki magát, elég vigyázatlan rábizni a levelet és pecsétet, ha nem is a pénzt. Mialatt ez a kocsmában alszik, *Pseudolus* egy erre megfogadott, jól betanított csaló által, ki a levelen s az ismertető jeltől szolgáló pecséten kívül a kívánt s egy fiatal baráttól kölcsönvett pénzt is átadja, elviteti a leányt a kerítőtől. Nemsokára, midőn már késő, megjő a valódi *Harpax* s üresen találja a fészket, úgy hogy a kerítő kénytelen visszafizetni a már fölvetett pénzt s belátja, hogy meg van csalva a leányra nézve. A hiú bízottság, melyet a silány *Ballio* érez, midőn már meg van csalva, a fogadás, melyet az öregnek ajánl, csipős ellentétet képez a rabszolga jogosult önbizalmával, ki mindjárt az elején ugyanazon öreggel

fogadott, hogy sikerülni fog a fiún apja akarata ellenére segítnie. Nem annyira az egyszerű és máskor is felhasznált csel leleménye, mint inkább jókedvű és drasztikus kidolgozása és a két főszemély megkapó jellemzése érdemel dicséretet.

Még több darabban forog a bonyodalom a kerítő gyűlölt személye körül. A szerető és katona között való vetélkedés is többször előfordul. A *Curculio*-ban az élődsi hozza működésbe a csalást az ifjú úr javára. Sikerül ellopnia a tiszttől pecsétgyűrűjét, ezzel megpecsétel egy önmaga fogalmazta levelet a tiszt nevében a pénzváltóhoz, melynek alapján ez kifizeti a kerítőnek a kikötött összeget a leányért s ennek fejében a kerítő kiszolgáltatja a leányt Curculiónak, az élősdinek. A *Persában* is jó szolgálatot tesz az élődsi, kevésbé saját ravaszsága, mint egy kétes természetű odakölcsönzés által, s nem az eltartó, hanem a szolga javára: mert a darab egészen alsó légkörben játszódik. Az úr távollétében egy furfangos rabszolga jár a gyönyör után. A kerítő szolgálója után vágyódik, de nincs meg a szükséges pénze kiváltására. E célra saját furfangján s a kedvező véletlenül kívül egy vakmerő társának és az élősdinek kell segítségére lennie. Az utóbbi egy jó lakomáért saját, még feddhetetlen fiatal leányát, az előbbi egy összeg pénzt, melyet ura épen most bízott rá, kénytelen odakölcsönözni. E pénzen a legény előbb megveszi a hetærát, azután átadja a kerítőnek urának egy költött levelét Persiából, melyben meghagyja neki, hogy a kerítőnek egy Arábiából rabolt szabadszülött leányt adjon el. Megkínálja a kerítőt az előnyös üzlettel, ki némi gondolkodás után reá áll. A készséges bajtárs, perzsának öltözve, elővezeti az élődsi leányát, az állítólagos arabiai szüzet. De alig fizette ki a kerítő a kikötött összeget, előző a

valódi atya, visszaköveteli gyermekét s törvényszék elé hurcolja az elálmélkodott vevőt, ki azonfölül még a legzudarabb gúnyt is kénytelen végül elviselni a dorbézoló csaló bandától.

A *Poenulus*-ban két szabadszülött leányt, kiket gyermekkorukban jogtalan módon vásárolt a kerítő egy tengeri rablótól, igazi atyjok, egy pún kereskedő, ki szárazon és vizen úzi nyomukat, szerencsésen elhalász a kerítőtől. A rabszolga állítása és a dajka vallomása végleg eldönti a dolgot. Csak előkészítés és a földogra nézve jelentőség nélkül való a jó otromba esel, melylyel a nyomorúlt oktondit már is megpuhítják. A fiatal ember, ki az egyik leányt szereti, tisztartóját, kit a kerítő nem ismer, vendégül küldi hozzá s nagy összeg pénzt adat át vele neki, hogy aztán két meghívott tanú jelenlétében visszakövetelje szolgáját és a lépre csalt kerítőt perrel fenyegeesse. Hogy ez valóban megrémül, az adott föltevések mellett minden hitet fölülmul.

Alig vesz e darabban nagyobb érdeklődést igénybe az Euripides óta oly gondosan kiképzett motívum, a *felismerés*. Nemcsak az atya találja fel mindkét leányát, hanem az ifjúról is, ki az előbbi esínt követi el a kerítő ellen, kiséül, hogy szintén gyermekkorában elrabolt unokatestvére kedvesének. De e szerencsés fölfedezés a végén történik, a nélkül, hogy a megelőző cselekvény előkészített volna rá. Jelentékenyebb a hatás, midőn a *Curculio*-ban a lángoló szerelmes és vetélytársa, a kariai tiszt összeütkezését az a leleplezés oldja meg, hogy ez testvére a leánynak, minek következtében a rendkívül gyöngéd pár egyesülése kétszeresen örvendetes lesz. A kerítő megálázása, fölismeréssel összekötve, tartalma a *Rudens*nek is. Egy előkelő érzületű becsületes ember, szerencsés vélet-

lenből ismét megkapja leányát, ki ugyanazon módon, mint a Poenulusbeli leányok, jutott a kerítő hatalmába. Ez kettős jogtalanságot követett el, mivel a leány kedvesével kötött szerződését megszegte s a leánynyal útra indult Sicilia felé, hol jobb üzletet remél csinálni. De Neptun hajótörést küld reá Kyrene mellett, a leány és kísérő nője először Venus templomában találnak menedéket, aztán, midőn a kerítő elriasztja onnan, amaz érdeemes aggastyán házában, ki később a leány apjának bizonyul. Mert az elsülyedt málna közül egy láda, melyet az aggastyán egyik szolgája hajókötéllal (innen a darab czíme) szerencsésen kihalász, magában foglalja a felismerés jeleit. A kerítő azonban kétszeresen bűnhődik: a leány kedvese, a kit megcsalt, törvényszék elé hurczolja, és a ládát kénytelen, nehogy egész tartalmát elveszítse, drágapénzen visszavásárolni. Még meg kell elégednie, hogy az összeg felét, a kísérő nő szabadon bocsátása fejében, visszakapja. A tervezet egyes részleteire kiterjedő nagy hasonlatosságot tüntet fel ezzel a meglehetősen terjedelmes töredékekben fenmaradt *Vidularia*. Itt egy fiatal ember találja fel apját. Őt is hajótörés veti a partra, melyen az öreg háza áll; ő is elvesztett egy ládát (*vidulus*); ebben pecsétyűrű van, mely később előidézi a felismerést. Itt sem ismeri egymást az atya és fiú a hosszú elválás következtében. A szegény ifjú, kit egy halász fogadott magához, napszámosnak szegődik a szomszédhoz. Egyik sem sejtí, mily viszonyban állnak egymáshoz. A ládát kifogja egy halász, kitől annak birtokát (mint a Rudensben) el akarja vitatni egy rabszolga. A talált jószágot az úrnál teszik le s itt történik a fölfedezés. Az egész darabon át, mint sajátképi tárgyat, a fölismerést készítik elő a *Cistellariában*. Egy előkelő lemnosi kalmárnak Sikyonban, fiatal korában,

a dionysosi ünnep mámorában éjjeli kalandja volt, mely egy leány születésére vezetett. De már sokkal előbb eltűnt az ismeretlen atya, azután megházasodott honában, özvegy lett, Sikyonba költözött és ott nőül vette fölsímet ifjúkori szerelmesét. Ez rábírja, hogy kutatást kezdjen hajdan kitett gyermeke után, és ebben jó szolgálatára van rabszolgája, ki látta, mint találta meg a gyermeket egy hetæra s mint vitte egy másik hetæra házába, kinek épen ily babára volt szüksége. A nevelőanya, az ismertető jelek felmutatása mellett, valódi szüleinek szolgálatja ki a leányt, ki teljesen a tisztességes polgárnők sorába jut az által, hogy nőül megy egy sikyoni ifjúhoz, ki eddig is epegett utána, de atyjától akadályozva volt vágyainak teljesítésében. Ebből a darabból is csak néhány hatásos jelenet maradt fenn a hozzánk jutott feldolgozásban.

A kerítő mellett az atya a cselszövény áldozata. Fényes példáját láttuk a Bacchidesben. Művésziebben bonyolítva s a felismerés motivumával összekötve van az *Epidicus* meséje. Egy fiatal atheni harczos Thebæben a zsákmányból egy fogoly nőt vásárolt, kit hazatérve magával visz. A gyönyörű szabadszülött leány iránti hajlama elfojtotta előbbi szenvedélyét, melyet hazájában egy lantosnő iránt érzett. Szerencsétlenségre, meghitt szolgája néhány nappal előbb az ő megbízásából megvette e leányt, még pedig az atya pénzével, kinek fejébe verte, hogy ez az ő leánya, ki egy ifjúkori epidaurusi kalandjából származott, s ki, mint tudták, az utolsó háborúban foglyúl esett. Azt elhallgatta, hogy a kerítő házából vezette hozzá. Honnan szerezzenek most pénzt ama bájos thebæi nőre? Az öreg Periphanes és barátja beszélgetéséből, melyet Epidicus, a rabszolga, kihallgat, megtudja, hogy ez hallott valamit fiának a fuvolásnőhöz való viszonyáról s azon szándékáról,

hogy megveszi; megtudja azt is, hogy Periphanes nagyon aggódik az ifjú életmódja miatt, s minél előbb szeretné megházasítani. Erre alapítja Epidicus a tervét. Azt tanácsolja, előzzék meg a fiút a vásárlásban s aztán egész csendben távolítsák el a veszélyes személyt a városból. Indítványa tetszésre talál, őt és Periphanes jogi tanácsadóját bizzák meg a kivitellel s Epidicusnak átadják a kívánt összeget, mely ennek szándéka szerint a fiú kezébe fog jutni, hogy a thebæi nőért csinált adósságát kifizesse. A furfangos szolga azonban (e napra) egy másik, hivatászerű lantos nőt bérel s ezt vezeti, mint az ifjú Stratippocles vélt kedvesét, az atya házába, ki a rossz hírű személyt gondosan távol igyekszik tartani állítólag feltalált leányától. Csakhamar, mint a jól értesült Epidicus előre látta, jelentkezik egy eubœai katona, ki régóta szemet vetett a kerítő házában levő leányra s most azért jött, hogy a maga számára megszerezze. A kerítő, kinél hiába keresi, Periphaneshez útasítja (Epidicus intézkedése szerint), s ez örömmel kész a kétes értékű szerzeményt (a második lantosnőt) egy kis haszonnal ismét eladni. De midőn elővezetik s át akarják adni új urának, az öreg rémületére kisül, hogy a katona nem ezt keresi, hogy nincs is megvásárolva, hanem már évek óta szabad sorsban él. Továbbá a kérdésekre megvallja, hogy társnőjét, kivel fölcserélték, jól ismeri, de nem tudja, hol lakik, különben azt hallotta, hogy Stratippocles nem rég kiváltotta. Ez a második villámcsapás a rászedett atyára. Szerencsére, a végzet útjába vezeti régi epidaurusi társnőjét, ki Thebæből leánya keresésére indult, ki, mint halotta, hadi fogságban Athenbe jutott. Periphanes örömmel értesíti, hogy ifjúkori szerelmök gyümölcse házában tartózkodik, de meg kell érnie a megszégyenítő csalódást.

hogy az anya sehogysem ismeri el ez állítólagos leányát, s hogy a vakmerő lantosnő daczosan Epidicusra hivatkozik, ki arra tanította, hogy az öreget, ha ez leányának szólítja, atyjának nevezze. Hogy azonban minden kiengesztelő véget érjen, a vakmerő kópének módja lesz valami nagy, nem remélt feltalálás által ismét jóvá tenni bűneit. Mert midőn végre Stratippocles elé vezetí thebæi kedvesét az uzsorás, ki a vételárat előlegezte, s ezt az atyától kicsalt pénzzel kifizetik, Epidicus a leányban Periphanes és Philippa elvesztett gyermekére ismer. Így persze a szeretőből mostoha testvér lesz és a fivérnek meg kell elégednie előbbi kedvesével, kinek bírása biztosítva van számára. Epidicus azonban nemesak semmi büntetést sem nyer csínyjéért, hanem szabadsággal jutalmazták s a család jótevőjének ismerik el.

Az *Asinariában* tulajdonkép az anya az, kinek zsebéből a pénzt veszik, s az atya felhatalmazza a ravasz szolgát, hogy fiát kedveséhez juttassa, természetesen magának tartva a jus primæ noctis-t. Véletlenül épen úgy történik, hogy a házmester, a factotum, szamarakat adott el egy idegen kalmárnak s ez utóbbinak küldötte, ki a szamarak árát hozza, a két rabszolga egyikével, a furfangos Leonidával a borbélyműhelyben találkozik s elmondja megbízatását. Leonida azonnal a házmesternek adja ki magát, de az óvatos kalmár magával az úrral kíván beszélni, a kit egyedül ismer. Ez azonban, mint a szövetség harmadik tagja, nem habozik elismerni az ál-házmestert az idegen előtt, úgy hogy a vételár Leonida kezébe vándorol, ki azt gyermekeesen bohózatos jelenetben a megszorult és kedvesétől épen könyek közt elbúcsúzott szeretőnek adja át. Az *atya és fiú versengésének* csúf motivuma még kétszer fordul elő és pedig megvastagított színezéssel, a

Casinában és a Mercatorban. Mind a kettőben, mint az Asinariában, szintén a megbántott hitves részére jut a bosszúálló szerepe. Nagy tetszést aratott első előadásánál a *Casina* (a Kasos kyklad-szigetről való leány). Valóban a mese eredetiebb, mint a többiek legnagyobb részében. Apa és fiú beleszeretett a házi szolgálóba, a nélkül, hogy kölcsönösen megvallanák egymásnak gyöngeségöket. Mind-egyikök szolgáját tolja előre szalmabáb gyanánt, ki kérőként lép fel s a leánykát majd titkon urához vezetné; az öreg tisztartóját, az ifjú fegyverhordozóját választja e célra. Az utóbbi részén van az anya, ki éles szemmel ügyel buja férjére. Mivel egyik kérő sem akar visszalépni, sorsot vetnek nem minden nehézség nélkül s ez a tisztartó javára dől el (innen a görög czím *Κληρονομοί*, a latin *Sortientes*). Most azonban még idején megtudja az érdeemes matróna hűtlen férjének gavalléros céljait és szövöttezik fia legényével, hogy a vén bűnöst elüssék remélt zsákmányától. Miután nem sikerült fenyegetésekkel ijeszteni el, drasztikusabb eszközöz nyúlnak. Az ifjú úr legényét Casinának öltöztetik s így vezetik a tisztartóhoz, mint jövőbelijét, hogy a következő nászéjszakán a legkeményebb csalódást és megszégyenítést készítsék számára. Az öreg is megszégyelli magát és javulást ígér, a fiú pedig, ki ép oly kevéssé mutatja magát, mint a menyasszony, nőül veszi Casinát, kiről kitűnik, hogy a szomszédnak, egy tiszteletre méltó polgárnak a leánya.

Merev és kínos a vetélkedés kidolgozása a *Mercator*-ban. Egy fiatal ember, kit atyja két évvel előbb kereskedelmi ügyekben Rhodusba küldött, egy leányt ismert meg ott, kit megvásárolt, s a szülői házban mint szolgálót akarja most elhelyezni. (V. ö. az *Epidicust*.) Hogy elvonja szigorú atyja szeme elől, visszatértekor egyelőre a hajón

hagyta. De távolléte alatt atyja a hajóra ment, beleszeretett a szép idegen nőbe s el van határozva, hogy megszerzi a maga számára. Mialatt most az atya és fiú egymás elől titokban igyekszik tartani szenvedélyét, rejtett harc támad köztük a csábító prédáért. Amaz kijelenti, hogy a kecses szobalány nem való házában a nehéz munkára, hanem ismer egy öreget, ki meg akarja venni; a fiú ellenben azt állítja, hogy hasonló megbízást kapott egy ifjú barátjától. A rossz lelkiismeret mindkettejüket elfogulttá teszi, ámbár keresztül lát a másik hazugságán, különösen az ifjat, ki már gyermeki tiszteletből sem meri élesebben ostromolni apját. Így kerülgetik egymást, kölcsönösen árverelve egymásra ajánlataikkal: a számító kalmár összeütközésbe jő itt botor vérével; ez a jelenet maga is igazolja a címet. Végre az atya minden további kifogásnak véget vet a hatalmi nyilatkozattal, hogy megköti az alkut. Egy kortársa által végezteti ezt, mialatt fiának megparancsolja, hogy a városban járjon dolgai után. Most azonban a jólelkű barátot, ki a leányt egyelőre városi házába vitte és estére vidám lakomára szakácsot fogadott, feleségének a faluról való váratlan visszatérése és a szakács fecsegése a legkínosabb zavarba és a hűtlenség oly súlyos gyanújába hozza, hogy a megbántott hitves elválásra gondol. Így kell bűnhődnie a fényes lakoma után való vágyáért: az erélyes matróna előtt szánalmas szerepet játszik a kihallgatás alatt akadozó és dadogó férj. De a fiú, az ifjú Charinus meghittje, mindent földerít, s búskomoly barátját is, ki épen a nagy világba készül indulni, visszatartja az utolsó órában; a vén róka ellenben le van álarcozva és örülhet, hogy neje semmit sem tud meg eltévelyedéséről: a tisztességtelen kifogás, mintha nem tudta volna, hogy fiának vetélytársa, csak rosszul fedezi kényszerű

visszavonulását. Gyöngéd tapintattal elkerülte a költő, a vita tárgyát az öreggel vagy az ifjúval összehozni a színpadon: csak az ősz meghittnek őrizete alatt lép föl egyszer.

Az atya távollétét a *Mostellariában* arra használta az ifjú Philolaches, hogy zavartalanul élje világát, és visszatérése alkalmat ad a furfangos rabszolgának, hogy merész hazugságot rögtönözzön, melylyel a könnyelmű ifjat lehetőleg sokáig megóvjá az öreg haragjától. Így a cselekvény pajkos bohózatként fejlődik ki: mindegyre újabb veszélyek támadnak önmagoktól a helyzetből, és mindig új furfangokra van szükség elhárításuk végett, míg végre az egész vidám épület összedől és a könnyenhívó öreg szemeit kinyitják. Tulajdonképen helyzetkomikum az, mely vidám jelenetek szakadatlan során derült feszültségben tartja a nézőt: a mennykőcsapás, mely az atya hazatérének váratlan hírére a vidám társaság közé üt, a kísértetes mese (innen a cím), melylyel Tranio elijeszti az öreget a házába való lépéstől, a szóváltás a fizetés után kiabáló uzsorással a nyílt utcán, az állítólag megvett szomszédház szemléje. Az egész darab hangulatának megfelelő, hogy végül mindent szép szerével intéznek el: a fiú adósságaira találkozik valaki, a ki megfizeti, és így a leleményes csaló is, ki egy pillanatra sem veszti el bizalmát, büntetés nélkül menekül.

Egészen szokatlan motivumot vezet be a *Stichus*, tudniillik a női hűséget és a családi boldogságot. Két fiatal hitves három év óta özvegyi állapotban él, mert férjeik, két testvér, kereskedelmi útban vannak és nem adnak hírt magokról. Ősz atyjok nem igen komolyan vett kívánságának, hogy ismét házába térjenek vissza, erélyesen és sikeresen ellenállnak. Ugyanaz nap visszatérnek a férjek

nagy vagyonnal, már a kikötőben kiengesztelődnek apósukkal, és összebeszélnek nejeikkel, hogy az estét együtt töltsék el, a minek lefolyásáról azonban fájdalom, semmit sem tudunk meg, míg a két rabszolga kicsapongó symposionja fejezi be az egészen ártatlan darabot. Ugy látszik, a római átdolgozó csak egy sor mulattató jelenetet szedett ki az eredetiből s magát a cselekményt, mint közömbös héjat, félredobta.

Nem a szerelem, hanem a férfiak *barátsága* képezi alapját két drámának, melyek a tisztességes, nyugodt tartású komédia (a fabula stataria) faját képviselik és joggal tartoznak a Palliata legjobb termékei közé. Ezek a Captivi és a Trinummus. Mind a kettőben teljesen hiányzik a női szerep és a szerelmi elem. A Captiviban általában semmi női lényt sem említnek, a Trinummusban történik ugyan eljegyzés, de inkább csak az a célja, hogy két barát nemes lelkét megvilágítsa és a cselekvény csomóját összegomolyítsa. Szerelemről nincs szó, úgy hogy a menyasszony, mint merő tárgy, joggal a színpalak mögött marad. Mind a két darabnak kifejezett erkölcsi czélzata van. A *Foglyokban* az úr és szolga között való barátság épületes példája, a hűség, melylyel Tyndarus Philocratesért feláldozza magát, arra való, hogy a jókat megerősítse érzületökben (uti boni meliores fiant). Csak a csel használata, a csalás, melylyel az úr és szolga szerepét fölcserélve, Hegiot rászedik, csak az tartja fenn (nem tekintve a személyeket és beszédeket) a különben inkább megindító és fölemelő darabnak komikus jellegét. A *Trinummus*, egyike a legértelmesebb műveknek, vonzó képet nyújt a régi jó időből való szilárd becsületű érzelemről, midőn még bizni lehetett a barát szavában. Első sorban a derék Callicles képviseli ezt, de minden oldalról a többi személyek is tá-

mogatják és világosságba állítják. Nemcsak az aggastyánok, kik, épen mint a szilárd elvek természetes képviselői, szokatlan nagy számmal vesznek részt a cselekvényben, hanem a két ifjú is, bármily különböző életök irányja, ugyanazon talajon állnak, és mint száll át e gondolkozásmód atyáról fiúra, mutatja az erkölcsi beszélgetés Philto és a szeretetreméltó Lysiteles közt. Még a kópé Stasimus is, ki urának vidám életében teljes szívéből osztozik, a hűség-ről és becsületességről való elmélkedésektől áradozik. De az új, laza nézetek, mint a gyom, már felburjánzottak, s elnyomással fenyegetik az atyák szigorúbb nézeteit. Ismételten és behatólag panaszkodnak e miatt. Sőt mily nehézze teszi a derék embernek már most is a pletyka és bizalmatlanság, hogy becsülettel haladjon az egyenes úton, finom ironiával épen Callicles példája mutatja. Mert mindjárt a házvétel, melyet a legjobb szándékkal azért tesz, hogy a rábízott kincset kezében tarthassa, piszkos önérdék gyanújába hozza őt öreg barátja, Megaronides előtt. Sikerről ugyan, a kitűnő expositióban, fényesen tisztáznia magál, de új zavar támad az ifjú tékozló nővérének eljegyzéséből. A társadalmi tisztesség fogalmai nem engedik, hogy hozomány nélkül adják át a gazdag kérőnek, bármily önzetlenül sürgeti is ez, s a távollevő Charmides titkát mégis meg kell őrizni. Így a becsületes öreg rábeszélte magát szigorú intője és tanácsadója által, hogy egy, bár egészen ártatlan, szemfényvesztéshez folyamodjék. De nemcsak alaposan felsül e kísérletével, a mennyiben az e czélra bérelt «Háromgarasos ember» meglehetősen rosszul végzi dolgát és épen az előtt álarcozzák le, kinek küldöt-téül adta ki magát, hanem Calliclesnek magának azt is meg kell érnie, hogy hazatért barátja előtt egy pillanatra hűtlen árulónak tűnjék fel és köszönet helyett keserű

szemrehányásokat arasson. De könnyen sikerül meggyőznie őt ártatlanságáról s mindenre nézve, a mit tett, ki nyernie teljes megegyezését. Hogy minden összhangzatosan végződjek, a könnyelmű Lesbonicusnak, ki úgyis már a javulás útján volt, természetesen bocsánatot kell nyernie, azon jellemző vezekléssel, hogy megházasodjék: mert a házasságról e derék emberek nem igen gondolkoznak nagyobb bensőséggel, mint léha kortársaik. A moralizáló intésnek és elmélkedésnek meglehetősen tág tér van engedve, némely mondás komoly és mély életfelfogásról tanúskodik; a bohózos elem, melyet csak a rabszolga és a sykophanta képvisel, szerényen visszahúzódik.

Hogy a *szervezet* és az egyes részek indokolása az új vígjáték jobb darabjaiban gondos és finoman kiszámított volt, biztossággal lehet következtetni a későbbi idők azon fordításaiból, melyek szorosán eredetijökhöz csatlakoznak. A plautusi korszakban a közönség érzéke még nem volt eléggé kiképezve, sem felfogási képessége eléggé élesítve, hogy teljesen tudjon méltányolni ily művészetet. A költő inkább arra ügyelt, hogy jellemrajzokkal, helyzetekkel, jelenetekkel, beszédekkel arasson tetszést; az egésznek szabályos fölépítésével, a szálak erős szövésével kevesebbet törődött. A *contaminatio* (két darab egybefűzése) idegen elemeket vitt az eredeti szervezetbe, melyek több repedést, több oda nem tartozó függeléket, egyenetlenséget és ellenmondást okoztak. A költő nem mindig gondolt arra, hogy minden apróságot összhangba hozzon az egész épülettel: *minima non curat prætor*, gondolá magában. Ehhez járult a külső kiállítás nagy egyszerűsége, még inkább a római, mint a görög színpadon. Mivel az egész cselekvény a házon kívül történt, ez már előre is eltiltotta, hogy nagyon aggódó mértékkel mérjék bizonyos események

külső valószínűségét, ámbár sokat lehet igazolni a déli szokásokkal. Például a kapun kívül végzi piperéjét *Philematium* a *Mostellariában*, a nővérek a *Poenulusban*. *Phronesium* persze a *Truculentusban* mint állítólagos gyermekágyas a szobában fekszik, melynek ajtaja a színpad felé nyitva áll. Bizalmas, sőt titkos beszélgetéseket, melyek a szobába valók, nyílt utcán végeznek; tanácskozásokat, melyeket benn már elhatároztak, kívül a néző előtt még egyszer feltárnak, hogy tájékozzák őket. A ház bensejében levő cselédségnek szóló parancsokat a küszöbről adják ki. Önszemléleteket és erkölcsi elhatározásokat, melyeket a beszélő már régen teljesített, szélesen adnak elő. Általában kevés tekintettel vannak arra, vajjon a cselekvény megkezdődött-e már a szín mögött, ha a színen egyáltalában előadásra kerül. A *proscenium* mérsékelt területe, részint csekély mélysége a néző előtt épenséggel hihetlenné teszi valamely személy folytatólagos járását, vagy épen futását (például midőn keres valakit vagy hírt hoz), épen úgy, mint egy vagy több jelenlevő észre nem vevését. De a régiek nem kívánták meg a kézzelfogható valóság lapos illúzióját: még fiatal képzelők fürgébb és felfogásuk naivabb volt, szívesebben belement a drámaíró szándékába és úgy elragadtatta magát a cselekvő személyek beszédeitől, hogy az emberek elfeledték, hol vannak és segítettek azon, a mi külsőleg elégtelen volt, sőt épen a szemmel látott és képzelt dolog ellenmondása mulattatta őket.

A cselekvény vagy ugrándozva halad előre, vagy lassan húzódik tovább, a szál néha oly vékony és egyszerű, hogy bonyodalomról tulajdonképen szó sem lehet, el is ejtik és vidám jelenetek laza sora tölti be a többit. Nehéz megmondani, mennyi esik ebből az elsőnek vagy a későbbi összevonó, bővítő, változtató átdolgozónak rovására. Egész

jelenetek megesonkítását és átalakulását is többször okozták a hagyomány esetlegei.

Szabály szerint, nagy gondot fordítanak az *expositióra*. Hiszen az volt a cél, hogy a gyakorlatlan néző előtt jó világossá tegyék a mese előzményét s észrevehetőleg megmutassák neki mindjárt az elején a szövet szálaít, s így képessé tegyék, hogy azután értelemmel kísérje a bonyodalmat. Néha egy rövid bevezető jelenet, mint előjáték, arra szolgál, hogy valamely főalakot plasztikusan kiemeljen, mint a Milesben a tisztet és élösdijét, ki egyenesen arra van hivatva, hogy urának ἀλαζονεία-ját mint visszhang és gúnyos hírnök teljesen szemlélhetővé tegye: miután e feladatának eleget tett, illő ürügy alatt eltűnik a színről, hogy helyet adjon a cselszövőnek. Gyakrabban arra szolgál ily jelenet, hogy drasztikusan bevezessen a helyzetbe: így a czivódás a tisztességes és a léha szolga közt a Mostellaria bevezetésében. Ezek közül is csak az utóbbi, a cselekvény tulajdonképeni vezetője megy át a darabba; a másik, ki az erkölcsöt védi s csak háttérül szolgál, többé nem fordul elő. Ez úgynevezett előjáték-szerepek (*personæ protaticæ*) előfordúlnak még a Cistellariában, Epidicusban, Mercatorban. A két előbbi darabban az a czélja a beszélgetésnek, hogy elbeszélje az előzményeket, melyeken a következő cselekmény nyugszik, míg másokban, kevésbbé ügyesen, tájékozó prolog van vagy elől, mint a Mercatorban, vagy a jelenet után, mint a Milesben és felesleges módon a Cistellariában is. Már az aristophanesi komédiában az expositio egészen hasonló alakjai fordulnak elő. De a plautusi expositio nem ritkán közvetlenül a cselekvénnyel kezdődik. Így a Captivi első felvonása, Hegio beszélgetése két foglyával s aztán az élösdivel, egészen önmagától tudtúl ad minden tudni valót: az

utóbbinak megelőző monologja csak bohókás önarczképet nyújt.

Mivel a római színpadnak a Palliata virágkorában egész a hetedik század harmadik tizedéig nem volt függőnye, a drámai cselekvény egyes részeit, a hol az megszakadt, csak a nyílt színpadon tartott szünetekkel lehetett észrevehetőkké tenni. Ha a színpad üres lett, előlépett a fuvolás és zenével töltötte be az időközt. Így történt a Pseudolus szokatlanul gazdag és megkapó expositiója után. Szakadatlan sorban vonúltak el a néző szeme előtt a legelénkebb jelenetek: Calidorus szerelmi panaszai, kinek Pseudolus segítséget ígér; a kerítő nagy canticuma, mely bepillantást enged aljas keresetébe; alkudozása az ifjú úrral, mely a szolgának a tervéhez szükséges alapot nyújtja; végre ez utóbbinak találkozása a két öreggel, mely különös mesterfogásokra sarkalja becsvágyát. Elég történt a néző figyelmeztetésére, hogy hallatlan dolgokat fog látni. De szüksége van bizonyos magábaszállásra is, hogy megtartsa a különféle benyomásokat és elrendezze, mielőtt a kópé valóban működésbe hozza megígért fogásait, s ennek magának szintén időre van szüksége, hogy gondolkozzék és előkészítse játékát. Más esetekben, a fuvolás helyett, mint a görögöknél rendszeren, kar lépett föl, mely vagy valamely tetszés szerinti dalt adott elő, vagy epizódszerűleg a darab keretébe illeszkedett, mint a Rudens első felvonása után a halászok kara, mely a hiába való halászatról hazatérve, szegényes hivatását rajzolja, és mielőtt Venus szentélyébe lépne, kihez jobb szerencséért akar imádkozni, beszélgetésbe ered Trachalióval, ki a kerítőt keresi, s így átvezet a következőkbe. A szünet másféle betöltését nyújtja a Curculio harmadik felvonása után a ruhatárnok magánbeszéde, akár Plautustól, akár valamely későbbi átdolgo-

zótól származik. Ez épen elég arra a rövid időre, mely az elősdinek és a kerítőnek ez utóbbi házába való lépésétől, a leánynyal való rögtöni visszatérésökig eltelik. Ha azonban a cselekvény tagjai igen szorosán fűződtek egybe, megszakítás nélkül is játszottak. Mivel a Palliata semmi díszletváltozást nem ismer, ez könnyen ki volt vihető, ajánlatos is volt, kivált ha a színigazgató feszültségben akarta tartani a közönséget, vagy ha oka volt meggátolni, nehogy az emberek arra használják a félbeszakítást, hogy szétszaladjanak s talán más mulatságokat keressenek. Így lényegesen rajta állt, hol és hányszor akart minden egyes darabban formyszerű felvonásközt engedni. Legtermészetesebb volt az ott, hol valamennyi személy eltávozásával a színpad egyelőre üresen maradt; tulajdonképen szükséges volt ott, hol a mese menetében megszakadt az időfonál. De nem mindig jó segítségül a felvonásvég valamely időbeli hézag áthidalására: néha elégnek kell lennie egy rövid közbeeső jelenetnek is. Úgy látszik, hogy maga a költő feleslegesnek tartotta, meghatározott felvonás-felosztást szabni meg kéziratában, s hogy ezt is, mint minden egyebet, a mi az előadáshoz tartozott, az élő gyakorlatnak engedte át. A terjedelmileg egyforma felosztásra nem fektettek súlyt. Tudósok, mint Varro, kik a plautusi komédiák felvonásos felosztásának tekintetében határozott ismertető jeleket és elveket igyekeztek kimutatni, nyilván nélkülözték, mint mi is, a biztos hagyományú alapokat, de arra az elutasíthatatlan megismerésre jutottak, hogy a felvonások terjedelme nagyon egyenlőtlen. Bizonyára föltehetjük, hogy a görög eredetiek szigorúbban és szabályosabban voltak szerkesztve és elrendezve. Mintegy a drámai fejlődés természetéből kifolyólag s a régi elmélet szerint is (legalább a tragédiára nézve) el volt

ismerve a felvonások hármasszámát: előkészítés (protasis), feszültség (epitasis) és fordulat vagy megoldás (catastrophe). E három momentum kettejének széthasítása által az ötös szám keletkezett, mely azonban a naiv alkotás idejében nem volt sérthetetlen törvény: csak a doctrinarius műelmélet, melyet Horatius követ, rendelte, hogy egy dráma se lehet rövidebb vagy hosszabb öt felvonásnál. De Plautusnál sem hiányzanak példák, melyek a szabálynak megfelelnek. Nagyon megfelelő és átlátszó a *Captivi* tagolása. A már megbeszélte expositióra következik a második felvonásban az úr és szolga szerepcseréje és az előbbinek búcsúja; a harmadikban a földi közbejötté következtében a hű Tyndarus leálarcozása, és a részvét (a tragédia módjára) itt legjobban meg van feszítve: csodálatot és részvéteket kelt a sorsa. A megoldást a negyedik felvonásban előkészíti Philocrates visszatérének híre Hegio fiával, mire az ötödikben Tyndarusnak, mint Hegio rég elveszett másik fiának fölismerése mindent szerencsés végre juttat. A *Pseudolus* második felvonásában Harpax megérkezése vezet a megállapított terv leleményére. Ennek kivitele a harmadik felvonást, az egész darab központját, veszi igénybe. A negyedikben Ballio rémületére felnyitják szemét. Az ötödikre semmi sem marad egyéb, mint a részeg Pseudolus kicsapongása és győzelmének megállapítása: vidám, de nélkülözhető utójáték. Jobban van e tekintetben a *Curculioban* gondoskodva tartalmas végről: a tervezet különben egészen hasonló, csak sokkal vékonyabb. A szerelmes pár ömlengéseinek az első felvonás van szentelve. A másodikban megalakítja a cselszövényt az élödsi jelentése; a harmadik felvonás egyetlen jelenetében végrehajtják; a negyedikben napfényre jő a csalás, midőn a tiszt megtudja, hogy elragadták előle a leányt; az ötödik-

ben fölismerés, eljegyzés, a kerítő büntetése következik. A három utolsót minden aggodalom nélkül lehetett egymásután egyfolytában játszani.

A *Bacchidesben* az első felvonás, melynek első jelenetei, fájdalom, kevés maradvány kivételével elvesztek, kifejti a helyzetet. Pistoclerus megtalálja barátjának kedvesét és a két testvér hálójába kerül. A másodikat Chrysalus első merénylete s ennek megghiúsítása tölti be. A harmadikban ugyanez lángeszének magaslatán áll, a mennyiben az öreg bizalmát mindennek daczára, újra elnyeri; a negyedikben teljesen kihasználja azt; az ötödikben következik a katasztrófa és a megoldás. A *Trinummus* első felvonásában a két öreg barát beszélgetése kitünően bevezet a dolgok állásába. A második megköti a csomót a házassági ajánlattal, melyet Lysiteles atyja által Lesbonicusnak tesz ennek testvéreére nézve. A harmadikban a két nemeslelkű ifjú barát vitája szenvedélyesen felizgatja a hangulatot és a derék Calliclest a jó ügy kedvéért sykophanta-csínre kényszeríti, mely a negyedikben végbe megy és megghiúsul, míg a hazatért atyát a dolgok valódi állásáról minden tekintetben felvilágosítják. A fiú viszontlátása és a részére juttatott bocsánat ellenben kevés anyagot nyújt az ötödik felvonás számára. Kényelmesen tagolódik az *Epidicus*-ban is az ügyesen kigondolt, érdekesítő cselekvény. Az első felvonás expositiója után a másodikban kicsalja Epidicus az öregtől a pénzt. A harmadikban ehhez vezetik az ál lantosnőt és a katona leleplezi a csalást. A negyedikben következik az anya felismerése s az ál leány leálarcozása, az ötödikben a valódi leány felismerése s a cselszövő megjutalmazása. A szálak még sincsenek oly simán feltüntetve, mint kívánatos volna. Az expositio hiányos, a további lefolyás is megakad itt-ott. A szöveg nyilvánvaló hézagain

kívül az első vagy egy későbbi átdolgozás hanyagsága is oka lehetett ennek. Az egésznek a gazdag cselekvény daczára aránylagos rövidsége is megcsonkításra mutat. Hogy Plautus a Bacchides egyik helyén hangsúlyozva emeli ki e darab iránti különös előszeretetét s egyúttal a cím szerep ábrázolásával való elégedetlenségét, talán a darab bukására utal, melyet a költő egyik színész ügyetlenségének rótt fel. A nézőkre talán nehéz lehetett, a szokatlan bonyodal-makból kitalálni. Igen jól van elrendezve a *Mercator*. A két fiatal barát beszélgetése az első felvonásban elő-készíti a kínos ügyet az atya és fiú közt, mely a második felvonásban kerül elő. A harmadikban az öreg győz, a fiatal kétségbeesik. A negyedikben jő a catastropha, mely előbb az aggastyán barátját hozza meg nem érdemelt gyanúba, de nemsokára a tulajdonképeni bűnös vétkét is napfényre deríti, úgy hogy az ötödik felvonásban a fiú a magáéhoz jut. Csaknem schemaszerűleg vannak a *Menaechmibus*ban, mint már kiemeltük, a különböző elemek az egyes felvonásokban összeállítva. Miután az első két felvonásban a nézők tájékozva vannak, fölhevülnek a kedélyek a harmadikban, és minél tarkább lesz a zűrzavar, még inkább a negyedikben. A két testvér közelebb jut egymáshoz, az egyiket és a másikat közvetlenül egymásután ismerik félre ugyanazon személyek. Csak az ötödik felvonás hozza össze őket. A *Truculentusnak* csak négy felvonása van, még pedig nagyon egyenlőtlen terjedelemre és jelentőségre nézve. Leggondosabb és legterjedelmesebb az expositio, mely a hetærának imádóihoz való viszonyát fejti ki. A második felvonás a tiszt vélt apai örömeit tünteti fel a gyermekágyas szobában és fölmerül városi vetélytársa az ajándékhozó szolga személyében. Egészen rövid és futólagos a harmadik, melyben a falusi nemes s utána

szolgája foglalja el a tért. Ellenben a negyedik túl van terhelve jelenetek hosszú sorával, melyek szükség nélkül szakadatlanul követik egymást. Miután a városi udvarló elpártolását előkészíti az elutasítás, melyet tapasztal, azonnal tanúja lesz a csempészett gyermek származása leleplezésének, minek következtében csakhamar búcsút vesz a heterától, kinek épen ki kell lépnie, s e hölgy haladék nélkül rendbe hozza a másik két kedveséhez való viszonyát is. A *Poenulusban* még inkább, mint a *Truculentusban*, hiányzik a tulajdonképeni bonyodalom. A cselszövény nem alakul bizonyos szükségességgel az adott előzményekből, hanem mielőtt még tudnánk ezekről valamit, szárazon előadja az öntetsző szolga különben is igen durvaszövéssű tervét, melyet ugyan művészileg kifejtteni ígér, de csak ennél marad. A szerelmesek szándékolt egyesülése annyi, mint biztos, midőn a karthagói föllép, kinek megjelenése csak a két nővér polgári rehabilitációját czélozza. Ez utójáték aránytalanul elnyúlik az utolsó felvonásban és épen nem lep meg, mert kezdettől fogva előre láttuk a fölismerést. Hogy e mellett egy dicsekedő katona pórul jár, az egészen jelentéktelen mellékdolog. A valószínűleg különböző eredetiekből kölcsönzött két motívum tiszta egybeolvasztására és minden körülmény óvatos kiegyeztetésére kevés gondot fordított a szerző. Nagyon el van nyújtva a *Rudens* második része is, a láda és tartalma jogos birtoka fölött folytatott hosszú tárgyalásokkal. Az első három felvonásban is vékony a cselekvény. Könyvek és panaszok, félelem és harcz még nem viszik lényegesen előre a kezdetben adott helyzetet. Három részre oszlik a *Mostellaria*. A könnyelmű ifjak gazdálkodása az atya hirtelen hazatérének rémhíréig egész sor szélesen kidolgozott bevezető jelenetet tölt be. Az atya ellen elkövetett csalás

képezi a darab közepét, a leleplezés a végét. Az *Asinaria* főcselekvénye az első három felvonásban ér véget, mert csak mellékes az öreg megalázása, mely az ötödik felvonásban következik, miután a negyedikben fölgerjesztették az áruló bosszúvágyát.

Az ó-attikai komédia gazdag, művészileg fokozott változatosságban, beszélő és éneklő jelenetek finoman tagolt szerkezetét nyújtotta, hol a szüneteket különféle jellegű kardalok töltötték be. Habár az újabb vígjátékban a kar egészen elvesztette drámai jelentőségét és beavatkozását s legfőllebb arra szolgált, hogy mint hangversenyi elem beszött darabokat adjon elő: mégis még a római Palliában is találkozunk itt-ott a régi dicsőség egy-egy gyöngye emlékével, midőn például egy darabban, mely a tengerparton játszik, halászok csapata lép föl, mely a nélkül, hogy a további cselekvényben szükséges részt venne, fájdalmas előadást tart szegényes hivatásáról, a mint egy modern operetben a kardalt gondolhatnók. De a mint látszik, a plautusi komédiának általában sokkal több hasonlatossága volt a vígjáték e fajával, mint a menanderinek. *Beszélt és énekelt* részeket különböztetett meg (deverbia és cantica), és az utóbbiak, az alakok és előadás különféle fokozataiban, jelentékeny helyet foglaltak el, úgy hogy a többieket többnyire fölfülmúlták, mert csak a jambusi senariusokat beszéltek egyszerűen. Mihelyt a hangulat valamivel emelkedett vagy a cselekvény kevésbé élénk lépést vett föl, emelkedett tempóban, mintegy rohamlépésben, föllépett a trochæusi septenariusnak fuvolától kísért recitativája. Némely darabban épenséggel uralkodó a dialognak e formája. Még izgatottabban lüktet a trochæusi octonarius ütere, míg a lejtő

kecs és hetyke pajzánság jambusi septenariusokban talál kifejezést. Gyakran változik a rhythmus, több ízben is gyorsan egymásután a beszéd közepén, akár magánbeszéd az, akár beszélgetés, a szerint, a mint a tartalom és hang változik vagy új fordulatot vesz. Rohanó sietség és izgatottság, üde lendület és újjongás anapæstusi tetrameterekben tör útat; késedelmező lépések és lassú megfontolások bacchiusokban nyernek kifejezést, melyeket, ha a hang erélyes, határozott vagy pajkos lesz, a rhythmusilag rokon, de ellenkező hatású creticusok majd megszakítanak, majd kiszorítanak. Vegyes mértékek, rövidebb, különösen trochæusi vagy jambusi sorok, rendszerbe fűzve vagy egyenkint, részben mint hosszabb periodusok befejezései, a finomabb színezésre, árnyalásra, tagolásra szolgálnak, s mindent kifejező érvényre emel a zenei kíséret és a színészek testi mimikája: mert táncmozdulatok is kísérték, a kimért menuett-lépéstől a kicsapongó bakugrásig, az énekjeleneteket különböző phasisaikban.

E canticumok majd monologok vagy monodiumok, majd kettősök, hármások, négyesek; együttesek és finálék is fordulnak elő. Gyakran monodiumkép kezdődnek, s aztán új személyek hozzájárulásával kibővülnek. Többször két csoportra oszlik a négyes, az egyik pár az előtérben, a másik oldalt, míg mind a ketten egyesülnek. Az egyenlően felosztott váltakozó éneknek az ó-kor nép- és műköltészetében annyira kedvelt alakjára itt is ez énekjelenetekben (sőt a beszélt dialogban is) elég gyakran figyelemmel vannak, habár semmi esetre sem állandó szabály gyanánt. A monodikus részek néhány versből terjedelmes szerkezetekig fokozódnak, váltakozó, gazdag képekben egymással összefont eurythmikus periodusokban s megfelelőleg váltakozó dallamoktól is kísérve.

E solok alkalma és tartalma épen oly különböző, mint a dalmokok személyei és hangulatuk. A szerelmes ifjú szíve szenvedéseit és csalódásait panaszolja, éjjeli zenét ad kedvesének, hogy felnyissa ajtaja zárát, örül szerencséjének, reményének. A vidám rabszolga, ki merényleteket követ el érte, dicsekszik, mily könnyen megy neki minden, vagy fejét töri, mint menekülhetne a hinárból. A rászedett atya szidja a csalót és saját együgyűségét. A megbántott hitves szabad útat nyit összeszorúlt szívének; a szabadság és élvezet után vágyó férj korlátai közé utasítja elégedetlen nejét, panaszodik féltékenysége miatt. A matrona elhagyottságán siránkozik, a bénúlt tagú após az aggkor bajait rajzolja. A vén kerítőné dicsőítő dalt zeng a borról, az otromba kerítő egy bravour-áriában összegyűlt háznépe elé tárja kötelességeiket. A szegény halász örül a váratlanul talált kincsnek s büszke légvárakat épít; gondolkodó ifjak épületes elmélkedéseket tartanak a tisztos és feslett életmódról; öntetsző rabszolgák erényeikkel dicsekszenek, részeg rabszolgák neki eresztik aljasságuk zabláját. Örömhír, szerencsés hazatérés, kéjelmes hangulat ebéd után, mindennemű érzések e monodiumokban keresnek kifejezést. Hogy a többi énekrész tartalmát is röviden ismertesük, a szerelmes párok gyöngéd érzelmekben áradoznak, a hetærák kecses csevegésbe bocsátkoznak egymás közt vagy áldozatot esálnak hálójukba, a vetélytársak küzdenek egymással, a rabszolgák ingerlik és szidják, az aggastyánok biztatják egymást, szorongatott leányok versengve panaszkodnak. Vannak heves szóváltások, épületes beszélgetések apa és fiú közt, fontos tanácskozások, élénk közlések, vidám lakomák s ezekre való előkészületek. Csábítás, csalás, kigúnyolás, szóval a kedély legkülönbözőbb mozdulatai igénybe veszik a zenei elemet, és nincs egy

szerep sem, melynek ezt bizonyos körülmények közt melléje ne lehetne adni.

A felosztásnak, a beszéd- és énekjelenetek vegyítésének nincs szilárd törvénye. Némely darabban az utóbbiak nagyon háttérbe kerülnek, másokban összehalmozódnak kényszerítő ok nélkül. A Miles jambusokra, trochæusokra, anapæstusokra szorítkozik; az Asinariában egyetlen monodium kretikus rhythmusai járulnak hozzá, hasonlókép bacchiusok a Mercatorban. Csak egy, de nagyobb canticum (bájos dallal a lakathoz, παρακλαυσίδουρον) van a Curelionak, és pedig az első felvonásban. Egész sor kidolgozott énekrészszel bír az Amphitruo, Aulularia, Captivi, Cistellaria, Pœnulus, Stichus, Trinummus; nagyon tarka a vegyítés a Persában, kivált első és utolsóelőtti jelenetében; leggazdagabban van szerkesztve a Casina, Pseudolus, Rudens, ezek után a Bacchides, Epidicus, Mostellaria, Truculentus, Menæchmi. A beszélt dialog s még inkább a recitativ egyes versei a fokozott izgatottság mellett nem ritkán erősen meg vannak törve négyszeres, ötszörös, sőt hatszoros személyváltozással, úgy hogy gyors tüzelés módjára pattog egyik szó a másik után.

A mindennemű versek prosodiai-metrikai kezelése szilárd műtörvényeknek van alávetve, melyek lehetőleg simúlnak a közéleti nyelv adott szokásaihoz. A kiejtés bizonyos kényelmességét, melyet sokszor használt szavak és fordulatok a mindennapi forgalomban igénybe vesznek, számításba veszik a rhythmusok mérésénél és fokozott mértékben alkalmazzák, minél gyorsabb lesz a tempo, úgy hogy kivált az anapæstikus, aztán a jambusi septenariusok és trochæusi octonariusok egész tömegét nyújtják az ily szabadságoknak. Korlátlan a hangzók leköszörülése két szó között, úgy hogy inkább ennek elhagyása van határo-

zott törvényekhez kötve. Az egymásba ütköző hangzók összehúzóása, egybeolvasztása a szó közepén, egyetlen egy hangzónak kitaszítása bizonyos mássalhangzók közt, meghatározott szavak sorozatára van szorítva. A mássalhangzók kihagyása a szó végén, a kettősöknek csekély súlya a szó belsejében (mert a kettős mássalhangzók akkor írásban még meg sem voltak jelölve) futólagosabb átsiklást engedett, úgy hogy a rövidebb időrészeknek az ereszkedésben csekélyebb akadályok álltak útjában. Másrészt még sok régi alak és szómérés állt a költő rendelkezésére, melyek mértékkel és válogatással alkalmazva, a versalkat (például a metszet) és a váltakozó beszéd bizonyos föltételei által oltalmazva, a körülményekhez képest jellemző színezést kölcsönözhetnek a hangnak. Az ó-latin nyelv és rhythmika ismerői, mint Varro, nagyra tudták becsülni a plautusi versek hasonlíthatatlan ügyességét, üdeségét és simulékonyságát, formáinak sokféleségét és kellemét, míg persze a görög műelv szigorúbb követői, mint Horatius és iskolája, elvesztették az érzéket ama naiv, önállóbb irány iránt és a régi drámaíró meg nem értett versalakjaiban csak a barbár ügyetlenség nyomát tudták felismerni. Mert nem tekintve a nyelv elavult formáit, a plautusi versek alkata is sértette az Augustus-korabeli udvari költők körét, a görög rhythmika finomabb törvényeinek, kivált a jambusi és trochæusi vers dipodikus alakjának elhanyagolása következtében.

A komikus stíl eszközeit könnyebben lehet a szöveg kommentárjaiban, mint összefüggő előadásban teljesen feltüntetni. Legyen elég némi jellemző és többször ismétlődő vonást emelni itt ki.

Az érdeklődést a *meglepés* és *meglesés* mozdítja elő. Látatlan tanúk a háttérben, valamely mellékutca rejtekében látják és hallják, a minek titokban kellene előttök maradnia, vagy a mi eddig titokban maradt, bámulva, méltatlankodva, kíváncsian, örömmel. A leskelődő haragja vagy gúnyja, tetszése vagy csodálkozása kíséri a színpadi beszédeket és eseményeket. A veszélyes ellenséggel szemben a fenyegetett lesben áll, mint a háborúban: a furfangos rabszolga szemmel tartja haragvó urát, a mint intézkedéseket tesz, hogy hatalmába kerítse a vakmerő csalót (Most. V. 2.). Az egyik teszi magát, mintha nem látná a másikat, s annál érthetőbben mondja el, a mi az illető fülének van szánva (Persa I. 3.). A másik zavarba jő oly beszédre, melyet a harmadiknak, ki pedig jelen van, nem szabad hallania: ennek hatását mindenféle kifogással igyekszik meghiúsítani, a legrosszabb esetben azon állítással, hogy az alkalmatlan ember megőrült (Most. III. 2.). Személyek találkoznak, kiknek vagy épen nem, vagy még nem vagy más módon kellett volna találkozniok, például az atyának útjába jő a fiú hitelezője vagy más valaki, ki nem sejtett eseményekről felvilágosítja (Most. III. 1. k. IV. 2.). A csodálkozás, bizalmatlanság, gúnyos gyönyörködés, növekvő feszültség, végül a felvilágosítás és bizonyosság stádiumai az ily leleplezéseknek drámai életet és a színésznek sokféle alkalmat adnak ügyességének bemutatására.

Névszerint a meglepő, szívesen vagy nem szívesen látott *hírmondásokat* zsákmányolják ki a drámai eszközök bő kifejtésére. A sietve föllépő először canticumban szokott utat nyitni izgatottságának (Most. II. 1.). Lélekzete elfuladt, félig elalélt a futástól vagy kereséstől, magánkívül van az örömtől vagy félelemtől, maga elé festi, mily hatása lesz

az illetőre, nem lát se jobbra, se balra, azt kívánja, hogy mindenki helyet adjon neki (Curc. 280.), heves erőszakkal kopog az ajtón, ha a keresett már kívül áll is (Epid. 195.). Ennek vonakodva, cseppenként adja tudtára az újságot, félreértések zavarják az első czélzásokat, a hírmondó hirtelen ájulást színlel, először magához kell térnie, úgy hogy a feszültség a legmagasabb fokot éri el. Ha valami örvendetes jelenteni valója van, vagy pénzt hoz, akkor szívesen játssza a gögöst, a kegyes pártfogót, az urat, sőt istenként akar tiszteltetni (Persa 308 kk. Asin. 682 kk.) A rabszolga vagy élödsi a legünnepélyesebb intézkedéseket kívánja, kivált a konyhában (Capt. 833 kk., Stichus II. 1.), maga azonnal hozzá fog, a házat ékesíteni, mintegy valami hazatértnek fogadására (Stich. 347 kk.). A kinek azonban önokozta szerencsétlenséget kell jelentenie, az nyomott hangulatú és rövid szavú (Bacch. 677 kk.)

A beavatott nézőkre igen mulattatólag hatnak a *félreértések* és *tévedések*, kivált ha kölcsönösök két személy közt, kiknek mindegyike a maga nyelvén beszél, melyet a másik ismét a maga, de helytelen értelmében fog fel. Az Amphitruoban és a Menæchmiben ezen nyugszik az egész hatás. Más példát szolgáltat az Aululariában a fősvény és az ifjú beszélgetése (IV. 10): azt hiszik, ugyanazon dologról beszélnek, de az utóbbi egy fiatal leányt gondol, az öreg leányát, ez pedig ellopott kincsét. Mivel egyik sem nevezi meg a tárgyat, beszéd és válasz úgy van rendezve, hogy mindegyik csak megerősödik egy ideig hamis föltevéseiben, míg a zavar tetőpontra ér s előidézi a felvilágosítást. Vagy ketten öntudatosan titkos játékot játszanak egymással, kölcsönösen tévedésbe akarják egymást ejteni, de mindinkább megszorúlnak és elárulják magokat (Merc. II. 3.). A rászédett, ki már lépre ment, biztosnak véli magát, ki-

gúnyol egy becsületes embert, mint ennek ál képmását, míg kivilágosúl előtte a dolog. (Pseud. IV. 7.). Ál gyanú vagy ál aggodalom támad két személy viszonyának téves felfogása következtében. (Merc. III. 1. IV. 3. 4. Bacch. III. 4.) Két barát bosszúsan egymásra támad, mindegyik azt hiven, hogy a másik lóvá tette. Komolyabb a tévedés, ha az egyik gyanútlanul helyesli barátjának egy áruló elleni keserű kitérőseit s ajánlkozik megbosszulására, míg megtudja, hogy éppen őt magát értik ártatlanul (Bacch. III. 6). A tragikus ironiához, mely közvetlenül a katastropha előtt rövid fénysugarat tüntet föl, hasonlítható a rászédett elvakultsága, ki, mielőtt szemei felnyílnának, közvetlenül azelőtt gúnyolja az intéseket és gondokat, melyek gyötörték és biztosnak véli magát, vagy élvezet reményében gyanútlanul hálóba megy (Mil. IV. 9.). Szintén ide tartozik a megkísérlett vagy sikerült ijesztés hazug, ríkítóan kiszínezett rémképek által. (Most. II. 2. Trin. 523 kk.)

Régi szokás volt már az ó-attikai komédiában a drámai illúzió pajkos megzavarása. A ruhakölcsönző parabasiszterű intermezzója a Curculioban határozottan Plautus-táni időből származik ugyan; de a darab folyamán Plautus gyakran kiesik, hirtelen és szándékosan, szerepéből: egyik személye közvetlenül a nézőkhöz fordul, kéri őket, ne árulják el, hova ment, megmagyarázza nekik, mért jön be ezen és nem azon az ajtón, felhívja őket, ne csodálkozzanak az eseményeken, melyek Rómában hallatlanok, de Athenben meg vannak engedve; becsületesen megvallja, hogy babszemeknek kell az aranypénzeket pótolni, s több efféle. Nem hiányzanak a komikus cselekvény drasztikusabb eszközei sem, mint botozások, melyeknek áldozatául nyílt szimpadon legszívesebben a kerítőt választják, átöltözések, kicsapongó lakomák és tánczok. Még a bohókás

gyermekességeket sem vetik meg, mint a rabszolgavaglást az Asinariában, vagy az utazást és hazatérést, a mint az ifjú Charinus a Mercatorban (V. 2.) gyermekes játékkal adja elő a színpadon.

Kimeríthetetlenek, részben régtől fogva szokásosak az eszközök, melyekkel a *beszéd* rendelkezik, hogy nevetést vagy derűtséget gerjesszen. Épen a sermonez e területén ismerték el mesternek Plautust oly szakértők, mint Varro. Teremtő lángésszel uralkodik a nyelven s minden hangnemben kidomborítja, úgy hogy Aelius Stilo, Varro tanítója, azon állításig jutott, hogy a múzsák Plautus nyelvét használnák, ha latinul beszélnének. Alig lehet másképp érteni a józan grammatikusnak e túlzó kifejezését, mint azzal a föltevessel, hogy ezzel ellen akart mondani Ennius elbizottságának, mintha minden római közt ő szolgált volna először közvetítőül a múzsáknak. Bizonyára, mint Cicero, a plautusi beszédmód hamisítatlan és semmi græcismus által nem színezett tisztaságára és nemzeti eredetiségére hivatkozott, a kifejezés sajátos voltára, melynek valódiságát és természetességét csak a városi bensülött tudta felismerni és igazán méltányolni. A nyelv általában a mindennapi élet nyelve. A nem, kor, állás szerinti fokozatok épen nincsenek elhanyagolva, sőt elég gyakran világosan szemébe tűnnek még a mai olvasónak is és az egykorú hallgató előtt bizonyára még sok finomabb, most már részben elmosódott színezésben fölismerhetők voltak. E beszéd pedig durván érzéki, alapjában vidám, találó élezzel volt fűszerezve, a mint az szintén elfogulatlan szakértők ítélete szerint csak a régibb időben és a városban tenyészett. Mindez azonban nem volt keresett és mesterkéltnak, hanem mintegy magától áradt és szökölt szerencsés folyamban, úgy hogy, mint a komédiában szükséges,

olyannak látszott, mintha a pillanat sugalta volna, csak úgy odavetve; ebben Epicharmoshoz hasonlították őt. Persze a tréfára való alkalmat és az egyszer megkezdett tárgyat derekasan, néha mértéken fölülr és a drámai haladás rovására használja ki, mert öröme telik benne s mindig valami új jut eszébe.

Ha a komédia nyelvét, nem ereszkedve részletekbe, csak némely vonásokban igyekszünk rajzolni, azzal is meg kell itt elégednünk, hogy gyors áttekintéssel érintsük a gyakrabban ismétlődő dolgokat. A mindennapi beszéd-mód hangjában a *túlzás* minden neme feltűnik: jellemző ez különféle hangulatokra, érzélatokra és jellemekre nézve. A panaszkodó és kétségbeeső, valamint az ujjongó, az elégedetlen, valamint a dicsőítő, a nyomatékosan erősítő, valamint a gúnyoló, a fenyegető, valamint az ígérő, az elbizott és dicsekvő, valamint a gyanakodó hyperbolikus hasonlatok túlzó fokozása és alkalmazása által ad súlyt szavának, a melyek a vidám személyeknél szívesen átesapnak a groteszkbe. A pathos, úgy a valódi, mint az utánzott, a komédiában a játék és komolyság ellentétére emlékeztet. Fiatal, eszményi hajlamú emberek örömet emelkednek föl egy kissé a kothurnushoz, majd lelkesedésből, majd némileg pedáns visszaemlékezéssel az iskola tanításaira, a mint a buzgólkodó erényhirdetőknek is sajátjuk a méltóságos beszéd. Diadalmaskodó rabszolgák sikerült eselők büszke öntudatában a tragédiát parodizálják és hőseivel hasonlítják magukat össze. Ha maga a helyzet egy pillanatra látszólag tragikus színezetet vesz föl, mely azonban egyenes ellentétben áll a valósággal, akkor a szenvedély látszata még magasabbra fokozódik (Casina III. 5.). Színlelt örültség is utánozza az elragadtatott képzelődéseket (Men. 836. kk.). De hogy a pathos ne zavarja meg a

vidám hangulatot, a segélyért esdő Trachalio a Rudensben (626. kk.) például azonnal parodizálja saját beszédének tragikus hangját ugyanazon könyörgés tréfás fordulatával. Néha az elgondolkozó elmélkedés egész komolyan mély értelmű gondolatokba vész, melyek azonban gyorsan elrepülnek, mint az árnyék és kitérnek a komikus pajzánság nyers realismusa elől. Alkalmilag parodizálják a morális gnomát, de az érett élettapasztalás számos mondásában megvan az attikai komédia előkelősége, és a komoly rómainak épen e gyakorlati elem volt nagyon inyére, de Plautus inkább szeret erkölcsi közhelyeket, és themákat, néha hosszúra nyújtott hasonlatokban, szélesen és kényelmesen kifejezni, mint egy nyomós gondolatot szoros formába önteni.

Szidalmazás, ingerkedés és hizelgés bőven van a komédiában, sőt a szidás- és gúny-párbajok a dionysosi ünnepi kedv legeredetibb elemeihez tartoztak a legrégibb idő óta, és oly harcokat, minő a paphlagoniai és a hurkás közt volt, a plautusi komédiában is vívnak még, ha nem is oly nagy stílusban. Az amœbæikus jelleg, mely efajta szóváltásokban épen oly természetes, mint hatásos, minden korszakon át fenmaradt, akár úgy, hogy mint a bukolikus idyllben hosszabb egyenmértékű beszédekben folytatnak művészileg kidolgozott vitát, akár úgy, hogy egy töltés egyszerű gúnyszót egy másik, hasonló kaliberűvel viszonoznak, akár úgy, hogy egyes kurta megtisztelő czímek és lekötelező szólásmódok illatos virágok módjára repdesnek ide és oda. Látható, hogy Plautus eredményesen kihasználta a rabszolgákkal, munkásokkal és alacsony rendű emberekkel való érintkezését. Még művészebb lesz a harc, ha egy harmadik, például a kerítő, kettőtől közrefogva, jobbról-balról egymás után kap ütést ütésre és mindegyiket

hidegvérrel, valami daczos felelettel háritja el. Kinek oka van magára, talán saját ostobaságára bosszankodni, saját becses személyét is nem épen hízelgő czímekkel halmozza el. A komédia szótára csaknem kimeríthetetlennek látszik a legzamatosabb jelzőkben és képekben, a legnyomatékosabb fenyegetésekben és átkozódásokban.

Az ingerkedésre leginkább a rabszolgáknak és hetáráknak van kedvök. Különösen az előbbieket találunk abban gyönyörűséget, hogy elkövetett bűneikre és ezekért nyert büntetéseikre barátságosan emlékeztessék vagy reájok méltónak nyilvánítsák egymást, a milyen nyájaskodásokat a kecskepásztor és a juhász is váltanak egymással a bukolikus költeményben. Ily szópárbajoknál nem törődnek a részvevők azzal, vajjon nem mulasztanak-e elmiattok valami sürgős ügyet: a kísértés sokkal nagyobb, hogy a szellemek egymásra zúduljanak, és a közönség nem veszi rossz néven a vidám epizódot (például az Asinariában, 295. kk.). Általában, a ki csak nem mogorva már természeténél fogva, ellenkezés nélkül belemegy a tréfálkozásba, ha épen fontosabb dolga is van, sőt ha pillanatra rossz kedvű is: feljogosítja erre a vígjáték vidámsága. Csipősek és szemtelenek a szobaleányok és apródok válaszai; különösen ez utóbbiaknak van, mint a komédia valódi gaminjainak, éles nyelvök. Hemzsegnék a fenyegetett és kivánt, rettetett és elszenvedett botütések és egyéb büntető végrehajtasok. Ellenben mily bódító kellemmel tudják a hetárák behálózni szeretőjüket, mily naivan és kecsesen hangzanak gyöngyöző versekben peregve, csábításaik és könyörgéseik; mily ékesszólóak és leleményesek az ifjak fogadkozásaikban és esküdözéseikben, elragadtatásukban és kétségbeesésökben, és mily szépen tudja például Milphio a Pœnulusban (365. kk.) ura hangját utánozni, sőt fölül is múlni!

Általában a szavaknak néha túláradó teljessége sajátos a plautusi személyeknél, ha valamikép fel vannak izgatva kedélyökben, vagy ünnepélyes beszédhez emelkednek, vagy világosak akarnak lenni. Alkalmilag még az imák, törvények, formulák, állami beszédek stíljébe is beleesnek. Csacsogó felsorolásokat, hetvenkedő, szenvedélyes, ingerkedő hangon, leggyorsabb tempóban darálnak le. Ha valamiféle szónoki hatást czéloznak, az alliteratio és assonantia különféle hangalakjai, melyek a római nyelvben, versben és prózában régtől fogva szokásosak voltak, megtalálják helyöket. Ugyanazon szó és szógyökér különböző képzéseinek és származtatásainak egy mondásban való összehalmozása is arra szolgál, hogy az egy fogalomnak túlságos hangsúlyozása által a buzgalom, elbizakodottság, furfangosság, sőt néha a körülmények szerint a zavarodottság benyomását idézze elő.

E kifejező felesleg néha a *szójátékkal* határos, mely a legkülönfélébb használatokban fűszerezi a dialogot. Természetesen kiválóan a vidám személyt, a rabszolgát, az élösdit illeti, s ezek nem válogatósak alkalmazásában. A beszélő szellemi minőségének megfelelően ez élczek majd találók és szellemesek, majd fagyosak és bágyadtak: többnyire a római költő tulajdonai, de olyanokat is vett át, melyek valamely görög szóra, névszerint a darab egyik személynevére támaszkodnak. Az együgyűeknek, mint Sosiának az Amphitruoban, sajátjok, mindent szószerint vagy legalább más értelemben venni, mint a hogy értve volt. Az apró, csipős ficzkó, Lurcio, a Milesben szintén ily hangon felel a kérdezősködő Palaestriónak. A czélzatos kétértelműségeknek többnyire trágár mellékjelentésök van. Érdekesebb az amphibolia, mely a helyzetből származik, s a komoly drámának is gyakran magas érdeket köleső-

nöz. Bizonyos zavaron vagy félelmen, gyakran azonban pajkosságon alapúl a képletes beszéd (per apologum), valamely talány, mese alakjában, mely Archilochus óta gyakori a csintalan és gúnyos költészetben.

Csípős ingere van a mondatnak, ha valamely váratlan éllel fejezik be. Pajkos rabszolgák szívesen találnak fel új szavakat és szólásmódokat azon ürügy alatt, hogy a szokásos szó nagyon eleséptelt nekik, talán gúnyos oldalpillantással erre vagy arra a valóban megkísérlétt és dugába dőlt nyelvújításra, néha határozott vonatkozással valamely vidéki vagy városi különösségre. Csodálatos szócsavarások és újképződések, melyek pillanatnyi szeszélyből születve, lángeszű teremtő erővel vannak odavetve, majd az élez egy-egy fordulatra, majd a jellem festésére szolgálnak. Rőfös nevek óriási szörnyetegei álmétködést gerjesztenek, átlátszó jelentésök az élczes kópé fölényét mutatja. Már Aristophanes óta nagyon kedvelt és különféle hatású ugyanazon rövid szólásmódnak refrainszerű ismétlése, mint viszonzás vagy lefőzés, a rendületlen akarat vagy önbizalom, dacz vagy gúny, türelmetlenség vagy bámészködés, lemondás vagy kétségbeesés kifejezésére, jókedvüleg utánozva vagy vas hatalmi szóval mennydörögve.

Nem tekintve a már említett szidalmazó és hízelgő szavakat s a mi hozzájuk tartozik, a komédia nyelvkinése gazdag *képletes fordulatokban*, a mint azokat a nép élcze kitalálja, különösen az ostobaság és ravaszság mozgató hatalmasságai, mindenekelőtt a csalás és cselszövény különféle műveletei számára, melyeken oly gyakran nyugszik a cselekvény. A ki valamely eselt kigondol, ácshez, építőmesterhez, takácshez, szakácshez, borbélyhoz és fodrászhoz, halászhoz, vadászhoz, kalózhoz, hadvezérhez, költőhöz hasonlít. A csel gép, melyet baltával kifaragnak,

összeenyveznek, mozgásba hoznak, hajógerincz, művészi szövet, hadi mozdulat, ostrom. A tárgy ellenséges város, leginkább Trója, elfogni való hajó; vagy az öreget meggyalúlják, megnyirják mint a birkát, megkopasztják és megnyúzzák, sőt felkoncezolják mint a halat és lehámozzák. Mint zsákmány hálóba, varsába megy vagy lépre jut, mint a madár. Eladják, mint a rabszolgát, telerakják, mint a szamarat. Az ügyes csaló megkeni, dörzsöli, gyúrja, mint a borbély, bemázolja arcát, nyalja, harapja és kifuvatja orrát (hogy aranyat ad ki), gőzzel és füsttel vakítja el szemét.

Görög morzsákkal, a mint azon idő római társalgási nyelvében szokásban lehetett, gazdagon meg van tűzdelve a plautusi komédia. Különösen a rabszolgák, kik Rómában különben is elég gyakran beszéltek görögül, esnek e jargonba, ha esküsznek, tetszést tanúsítanak, káromkodnak, kivált kicsapongó, pajkos kedvökben, például az ivási jelenetben a Stichus végén, mely élénk képet nyújt ily bacchanálokról. A ruhabeli és fölszerelési, evési és ivási görög fényűzés minden tárgyát, a fürdők és a palæstra kellékeit, az üzleti fogalmakat, társadalmi osztályokat és minden sajátképi görögöt az e célra egyedül rendelkezésre álló idegen kölesönszavakkal jelölték. Ritka tréfát foglal magában a Pœnulus, a mennyiben egy karthagóit léptet föl kísérelésével. Már a külső megjelenés, a szokatlan jelmez, az övezetlen hosszan hullámzó ruha, mely tollazat gyanánt lengi körül, a fülbevalók, a sötét arcszín, az egész idegenszerű viselet bizonyos ingert adtak a szerepnek, de kivált még mindig nem eléggé megfejtett, a rómaiaktól azonban bizonynyal megértett, s nyelvtanilag nehezen szabatos és irodalmi, hanem a költő által tarka visszaemlékezésekből utána dadogott pún

nyelv volt egészen különleges fűszere a dialognak. A szolgáló és kis fia is pún nyelven beszél. Elég csodálatos ötlet ugyan, hogy e Hanno a maga barbár nyelvén beszél és a rabszolga vidám félreértések közt töri e nyelvet, mivel az idegen, a mint nemsokára kitűnik, egészen jól beszél latinul: a prolog abbeli indokolása, hogy tettei magát, nem elegendő. De a római közönség, a nem rég kiállt háborús időre emlékezve, épen úgy mulathatott a semitikus torokhangokon, mint Aristophanes atheni közönsége Pseudartabas perzsa-görögjén, melyet a követek is tolmácsolnak, vagy a skytha ijász jargonján vagy a Triballus barbár szavain. Különben a kétnyelvű monolog az ötödik felvonás elején azt mutatja, hogy Hanno a darab egyik alakjában kezdettől fogva latinul beszélt, a másokban ugyanazt a tartalmat pún nyelven mondta el. Személyek, kik tájszólásban beszélnek, mint a megarai, a peloponnesusi Aristophanesnél, nem fordulnak elő a Palliatában, nem tekintve a prænesteiek néhány idiotismusát és más effélét.

Nem mindegyikre, de a plautusi darabok nagyobb felére nézve a görög *eredetinek* és szerzőjének neve részint egyenesen ránk maradt, részint biztossággal és valószínűséggel ki van mutatva. A prologokból tudjuk, hogy a Miles gloriosus neve 'Αλαζών volt, de semmit sem tudunk meg a szerző nevérol; továbbá hogy Philemon után készült a Trinummus (Θησαυρός) és a Mercator (Ἐμπορος); hogy a Casina (Κληρούμενοι) és a Rudens Diphilustól valók, az Asinaria egy csaknem ismeretlen Demophilus Ὀναγός-ának köszönhető. A Vidularia eredeti címének a prologban Schediá-t (Σχιδία, futólagosan rögtönözve készített csónak) mondanak. Ilynemű görög darab csak Diphilustól ismERE-

tes. A Didaskalia szerint a Stichus Menander Testvéreit ('Αδελφοί) utánozza, de nem a Terentius fordította darabot, hanem egy hasonlót. A Phasma mellékeczimből, mely alatt kétszer említik a Mostellariát, Philemon, egy Φάσμα szerzője, tűnik ki e darab eredeti költőjének. A Pænulus görög czímének a prolog a Carchedonius-t mondja; de nem lehet biztosan megmondani, vajjon ez alatt Menander Καρχηδόνιος-a vagy egy más ismeretlen költőnek hasonló című darabja értendő-e, mert a menanderi komédia töredékei kevés támpontot adnak, sőt részben az ellenkezőre vallanak. Épen így lehet Amphitruo mellé Archippusnak, az úgynevezett középvígjáték egyik régibb költőjének művét állítani, de közelebbi bizonyításra nem nyujtanak alapot a hiányos maradványok. Ellenben meggyőző okokkal lehet a Bacchidest Menander «kettős csalójára» (Δις ἐξαπατῶν) visszavezetni, mert mint épen e cím jelzi, kettős csalás van épen a plautusi mesében, és a fenmaradt görög maradványok megegyeznek a latin szöveggel. Hasonlóképzószerinti megegyezést vettek észre a Cistellaria egy helye és néhány menanderi vers közt. Ha igaz, hogy csak Poseidipposnál fordulnak elő szakácsok, kik az állandó házi cselédséghez tartoztak, úgy nemcsak a Menæchmi, hanem a Curculio is reá vezetendő vissza. Mindenesetre az előbbi darab eredetijére nézve megállapítandó időszak (a darab a 412. vers szerint syracusai Hieron alatt játszik, ki Kr. e. 269-től 215-ig uralkodott) kizárja a legtöbb jelentékenyebb költőt, mint Philemont, Menandert, Diphilust, Apollodort és másokat, ellenben ráillik Poseidipposra: ehhez járul, hogy ez valóban költött egy Ὅμοιοι (a hasonlók) című komédiát.

Sem könnyen, sem gyakran nem sikerül, a római átdolgozásokból felismerni az egyes eredeti költők egyéni szel-

lemi vonásait. Nagyon hasonlítanak egymásra ez utóbbiak, egyes munkáikban pedig, a műfaj bizonyos egyhangúságának daczára, viszont nagyon különböznek egymástól; és az önállóan alkotó fordító mindegyiket egyaránt áthatotta saját szellemével. Talán már nagyon messzire mentünk, ha a Mostellariában és a Trinummusban, melyek mindketten Philemontól származnak, némi rokonságot vélünk találni. Legkevésbé jöhetne figyelembe az a külső körülmény, hogy az egyik mint a másik darabban, a kalmár hazatér kereskedelmi útazásából, házát elfoglalva találja, egy rab-szolgától felvilágosítást nyer és végül ismét birtokába vonul, hogy amott széles canticumban, itt kevés senariusban hálát mond Neptunnak megmentéséért és fogadást tesz, hogy nem száll többé tengerre, az is csak közhely, mely semmit sem mond. Jelentékenyebb a hasonlóság, midőn a Trinummusban (515. kk.) Stasimus kalandos áltatásokkal akarja Philtot a jószág elfogadásától elriasztani, a Mostellariában (455. kk.) Tranio gyilkossági és kísértetes történetekkel ijeszti el Theopropidest a házába való lépéstől. A böleselkedő ifjak két canticumát is (Trin. II. 1. és Most. I. 2.) össze lehet hasonlítani. De kinek jutna eszébe, határozott bizonyíték nélkül, ugyanazon görög költőtől származtatni a Mercator-t? Mily vékony és bágyadt itt a lelemény, mily kevéssé kapcsolódnak egybe a szerepek, mily futólag van például indokolva a fiú győzelme az öreg fölött, mint elűt a játszísághoz való bizonyos hajlam a Trinummus jóra való stíljétől! Csak egy jelenetben lehet a Mostellaria költőjére ismerni. A mint itt (III. 1.) Tranio zavarba jő az uzsorás miatt, ki Theopropides jelenlétében kamatai után kiabál, hasztalan igyekszik azt hallgatásra bírni és kénytelen hazugsággal ámítani el az öreget: úgy botlik a Mercatorban (IV. 4.) Lysimachus útjába a szakács

a maga intézkedéseivel, gyanúba hozza neje előtt és szívós elfogulatlanságával kétségbe ejti. Mind a két jelenetben bőségesen ki van használva ugyanazon sürgető formula: *abi modo*. De mily veszélynek tennők ki magunkat, ha határozatlan találgatásokba tévednénk, ha határozott támaszték nélkül csak a mese, terv, jellemek vagy egyes motívumok és helyzetek vagy bizonyos komikus eszközök és fordulatok hasonlóságából ugyanazon szerzőre akarnánk következtetni, ennek kimérésére elég újmutatást adhattott a fentebbi szemle a fenmaradt plautusi komédiák tömegében. Hát még mily távolságba pillantunk, ha az elveszettek romjaival fedett mezőn tekintünk végig, melyről később fogunk beszélni.

Staius Caecilius.

Körülbelül egy emberkorral lehetett Plautusnál fiatalabb *Staius Caecilius*. *Insuber* születésű volt, a legidősebb ama számos tehetséges költő közt, kik Felső-Italiából származva s *Latiumba* átültetve, új vért öntöttek a római irodalomba. Némelyek tudni akarják, hogy milanói lett volna. Már gyermekkorában Rómába kellett jutnia, itt nevelkedett és művelte ki magát; mert kelta hazájában akkor még nem verhetett mély gyökeret a római műveltség és nyelv, mivel csak 560/194-ben tört meg ismételt harcok után az *insuberek* utolsó ellenállása fővárosuk, *Mediolanum* mellett. De már csaknem harmincz évvel előbb (532/222) kivívta *Marcellus* ama híres győzelmét az *insuberek* fölött, mely fejedelmöknek, *Virdumarus*nak életébe került. A foglyok közt, kik akkor a *consul* diadalszekerét követték, lehetett az *insuber* fiú, talán szüleinek kíséretében. Mint rabszolga *Staius* név alatt szolgált valami

Cæcilius házában, s midőn később felszabadult, ura családí nevét kapta. Valószínűleg tehetsége bizonyítékainak köszönhető szabadságát, mert miután önálló lett, az aventini költő-czéhhez csatlakozott, hol Enniussal, ki 550-ben jött Rómába, együtt lakott. Épen midőn legmagasabb fokon állt Plautus tekintélye, akkor lépett föl első kísérleteivel fiatalabb vetélytársa, melyek azonban nem voltak szerencsések; még végig sem hallgatták. De a derék színigazgató, Ambivius Turpio, fürge vállalkozó ember, ki tapasztalásból tudta, hogy a színházi közönség szeszélyei iránt türelemmel kell lenni, nem riadt vissza az első bukások miatt s fáradhatatlanul újra elővette a régi darabokat és kivitte, hogy eleinte legalább figyelemmel meghallgatták, s azután tetszetek is. Így fentartotta az ifjú költő bátorságát, kit egy ellenséges párt támadásai csaknem oda vittek már, hogy egészen visszalépjjen a megkezdett pályáról. Az 575/179-ik évben már nagytekintélyű komédia-költő volt, a legelső művészetében, mert Plautus már meghalt, s ámbár rajongó hívei úgy találták, hogy vele a tréfa és nevetés is sirba szállt és a színpad elárvult, az elfogulatlanok most annál szívesebben fordultak az új csillag felé. Mert az utód egyszersmind a művészet új irányát emelte érvényre. A görögök tanítványának, Enniusnak barátja, talán növendéke, több tisztelettel volt a görög minták műformája iránt, és legalább bizonyos tekintetben szorosabban törekedett hozzájuk csatlakozni. Mindjárt darabjainak 30—40 címében (melyek közül egyetlen egy sem fordul elő elődjéinél), a plautusi címekhez hasonlítva (a tulajdonneveket nem tekintve) a görög forma kétszeresen fölülmúlja a latint. Ha tekintetbe vesszük, hogy több darabot majd latin, majd görög név alatt említnek, úgy látszik, hogy a latin címek korábbi időszakhoz tartoznak, midőn

Plautus még élt és iránya mérvadó volt, a görögök ellenben későbbi korszakba valók, melyben Cæcilius uralkodott. A kettős czimeket, mint Obolostates sive Fænerator, Hypobolimæus sive Subditivos, a különböző korszakokban történt ismételt előadások idézték elő; valószínűleg a latin cím a korábbi, a görög a későbbi előadáshoz tartozott, ámbár az is gondolható, hogy Cæcilius már első szerencsétlen kísérleteinél mindjárt görög czímekkel lépett föl, aztán színingazgatójának tanácsára bukott darabjainak ismételt előadásain megadta magát a latin címek uralkodó szokásának, később azonban ismét visszatért a görögökhöz. A latin címek közt is némelyekből kevésbé elhasznált anyagokra lehet következtetni, például a száműzött (Exul), a kikötői vámszedő (Portitor), az ökölvívó (Pugil), Triumphus. A görögökből több azt sejteti, hogy közelebbről vonatkoznak attikai viszonyokra, például a kovácsünnep (Chalcia, talán Menander *χαλκεια*-ja után), a leányörökös (Epicleos, kedvelt cím Antiphanestól Diphilusig), a menyegzői előünnep (Progamos, talán Menander után). Ázsiára utal talán a negyedmester (Epistathmos, Poseidippos után?). Sajátságos jellemképet ígérnek, «az önmagán nyugvó» (Exhautuhestos), a kétnemű (Androgynos, Menander után?); különös családi állapotokat az ál Nicasio (Nothus Nicasio, talán Philemon *Νόθος*-a után). Oly nevek mint Chrysiön, Hymnis, hetærákra mutatnak, az utóbbi egy híres menanderi darabra; ezekhez járul a harmadik a Meretrix fajnévvel. Kétszer tárgyalja a «becsempésztett fiú» motívumát (Hypobolimæus Chærestratus és Hypobolimæus Aeschinus), és az egyiknek mellékczímeiből (Subditivos, Rostraria) több ismételt előadására lehet következtetni. Az attikai komédiák lajstroma is öt drámát mutat fel e névvel Alexis óta. A menanderi minta után van ki-

dolgozva a Hypobolimæus Chærestratus. Egy parasztos és egy városi ifjú, két testvér ellentétét állítja fel, kik közül az egyik, az atya kedvence, ennek oltalma alatt egyszerűen nevelkedik a falun, a másikat a városba adják ellátásra és előkelően nevelik fel. Az utóbbi rossz útra téved, de az előbbinek is van szerelmi viszonya egy eziterásnővel; melyekre sült ki közülök, hogy csempészett gyermek, nem tudjuk. Általában úgy látszik, Menander volt Cæcilius kedvencz költője, mert mintegy tizenhat drámai czíme vezethető vissza reá és pedig legnagyobbrészt kizárólag. Biztosan be van bizonyítva, hogy a «társak» (Synephebi) és a «nyakkötő» (Plocium) hozzátartozott. Az elsőben, változatosságul, a hagyományos szerető helyett, ki szigorú atyját rászedi, egy ifjú lép fel, ki atyjának unalmas engedékenysége és bőkezűsége ellen panaszkodik és boldogoknak magasztalja ama szorongatott fiúkat, kik megszerezhetik magoknak azt az élvezetet, hogy egy fősvény, keményszívű öreget valami jól ismert csinnel rászedjenek: ő mindettől meg van fosztva. Ugyanennek vagy társának (mert két ifjú barát körül forgott a mese) meg kell érnie a hallatlan dolgot, s úgy jajgat miatta, mint valami végzetes eltévelyedés miatt, hogy egy hetæra nem akar elfogadni pénzt a szeretőjétől. Legtöbbet lehet még kitudni a második darab, a Plocium meséjéből. Ez két szomszédos család közt mozgott. Az egyik házban egy aggastyán sóhajtozott csúf feleségének papucsá alatt, ki gazdag hozományára hivatkozva, féltékenyen őrizte férje hűségét; még egy csinos szolgálóját is, kin tetszéssel pihentette szemeit, el kellett adnia úrnője parancsára. A fiú el van jegyezve a vagyontalan szomszéd leányával, kinek atyja csak nemrég költözött faluról a városba. Már megtették a menyegzői intézkedéseket, midőn a derék atya rémületére és bána-

tára egy korai családi esemény üt be, melyet a vőlegény nem akar elismerni; de egy nyakkötő, melyet egy éjjeli, falusi ünnep alkalmával egy ismeretlen nővel átélt kalandja emlékéül magánál tart, ismertető jelül és bizonyítékul szolgál, hogy nem kell szégyenkeznie nem remélt apasága miatt. Menander és Cæcilius több helyének összehasonlítása, melyet Gellius bemutat, persze annak elismerésére kényszerít, hogy a latin fordítás nagyon eldurvítja az eredetinek élökélő és szabatos, finoman kimért hangját s a szöveget általában csak nagyban és egészben adta vissza, a nélkül, hogy a kihagyásokat és bohózatos toldalékokat rossz néven venné magától. A szorongatott férj jambusos magánbeszédéből Cæcilius egész plautusi módon váltakozó rhythmusú canticumot csinált, mely mintájából csak a tényleges föltételeket tartotta meg, különben teljesen önálló szöveget nyújt durva, vastag színekkel, mely azonban épen nem hiányos élénk érzésben és plasztikus ábrázolásban. Úgy véljük, mintha hallanók a mellét veregető matróna hangját, ki komaasszonyai körében engedékeny férjén kivívott győzelmével dicsekszik. A részletekben tehát még csak törekedni sem lehet arra, hogy a szószerinti görög szöveghez való szorosabb simúlást találjunk. Inkább föl lehet tenni, hogy az egész mese hívebben van visszaadva szerkezetében: mert úgy látszik, Cæcilius egészen tartózkodott a contaminatiótól. Ez és a kivált menanderi eredetiek jó választása volt, mi Varro részéről azt a dicséretet szerezte meg számára, hogy a mese tárgyalásában fölülmúlja a többi komikust, és a miért azok, kik épen erre helyezik a legnagyobb súlyt, az első helyet jelölik ki számára a vígjátékírók közt. Menanderi darabok átdolgozásai voltak azok is (Hymnis, Hypobolimæus, Plocium, Synephebi), melyek még Cicero idejé-

ben is fenmaradtak a színpadon. Mily kifejezőleg tudta az indulatokat ($\pi\acute{\alpha}\theta\eta$) visszatükröztetni, megítélhetjük a dor-gáló beszédből, melyet a bosszús atya intéz könnyelmű fiához. Ilyen és hasonló helyek azoknak is tetszettek, kik még az augustusi időkben is magasztalólag emelték ki a stíl nyomatékosságát (*gravitas*) a költő komédiáiban, a mint a töredékekben is jelentékeny mennyiségű általános mondást és elmélkedést lehet találni, melyekben Menander oly gazdag volt (egy csaknem szóról-szóra átvett euripidesi hely bizonyára szintén e forrásnak köszönhető), köztük az aggastyán egyszerű, de megragadó mondását, ki fákat ültet a jövő nemzedék számára. A költőben nem hiányzott sem az erő, sem a stíl sajátos színezete, de igen, a finomabb szakismerők szerint, a biztos nyelvérzék egyesekben és kicsinyben, a tiszta nyelvtani szabatosság, mely mintául szolgálhatott volna. Így Cicero nem ismeri el tekintélynek efféle kérdésekben. Épen élete végén (586/168-ban halt meg) lépett föl egy utódja, ki hivatva volt arra, hogy a színpadi nyelvnek addig ismeretlen finomságot adjon. Anekdota-mondók összehozták a tekintélyes mestert még élete végén (ha a valóságban nem volt már halott) az épen akkor feltörekvő tehetséggel. Ha költött is a történet, hogy a szegényes, kezdő Terentius, lenéző fogadtatás után, első komédiájának felolvasásával már az első versek után tiszteletet és mindig fokozódó tetszést nyert ki az öregtől: mindenesetre elég jól fejezi ki a kettőnek egymáshoz való művészi viszonyát. Ifjúságuk sorsa is hasonlít egymáshoz.

P. Terentius Afer.

A város alapítása utáni hatodik század hetvenes éveinek elején, egy még zsenge korú gyermek került Afrikából vétel vagy ajándék útján Terentius Lucanus római senator házába. Ez a csinos és tehetséges fiúnak oly nevelést adott, minőben a jó családbeli szabadszülött fiúk részesültek, s a felnőtt ifjúnak szabadságot ajándékozott. A fiatal P. Terentius Afer lényének simulékonysága és műveltsége által bejáratos lett az akkori társaság legjobb köreibbe. A *nobilisek* ifjabb nemzedékében, kik a görög irodalom iránt fogékonyak voltak, s az anyanyelv tisztaságát és nemességét, a fővárosi szokás és kifejezésmód sajátzerű csiszoltságát (*urbanitas*) iparkodtak ápolni, P. Scipio Africanus személye képezte a központot, ki körülbelül egykorú volt az ifjú szabadossal; mellette valamivel idősebb barátja, a szeretetreméltó C. Lælius. Az eszményi, ábrándos fiatalkori barátság, mely a görögök sajátja volt s melyet a platoi dialogokra rajzoltak, kötötte össze benső lelki közösségben ezeket a társakat is. Ily pártfogóktól buzdítva, az ifjú Terentius a komédiának szentelte költői tehetségét: tisztább alakban kellett megnyerni Menandert a római színpadnak, mint az elődöknek sikerülhetett, kik az attikai finomságot és kellemet nagyon gyakran kénytelenek voltak feláldozni közönségök nyersebb igényeinek. A vastag ecsetű, eldurvító átalakítás helyére, melyben még Cæcilius is kedvét lelte, tisztább utánzásnak kellett lépnie, mely még mindig nagyon különböző volt a szószerinti fordítástól. Mintegy kárpótlásul a kedvelt hangnak e megszorításáért, Terentius ismét visszatért a *contaminatio*hoz, hogy alkalmas szerepek és részletek ügyes felhasználásával gazdagítsa a darabok személyzetét és érdekesebbé tegye a cselekvényt.

Az *Andriával* kezdte, mely az 588/166. év megalesiáin került előadásra. A jó érzelmű ifjú Pamphilusnak atyja, Simo, egy gazdag barátjának, Chremesnek leányát, kit ez maga ajánlott fel, szánta feleségül, ámbár a fiú még soha sem látta a leányt. Az ifjú titkos viszonyt folytat Glyceriummal egy androsi leánynyal. Midőn Chremes ezt megtudja, felbontja az alkut. Az öreg Simo azonban, hogy fián segítsen s a dolgot, a mennyire lehet, ismét kerékvágásba hozza, kijelenti ennek, hogy a mai napra kitűzött menyekzöt valóban meg fogják tartani, azon várakozásban, hogy akár ellenmond, akár enged fia, ezáltal módot fog nyerni, a kedve ellen való frigyét felbontani s fiát a neki szánt menyasszonyhoz vezetni. Ezalatt a ravasz Davus, Pamphilus meghittje, biztos jelekből fölfedezi, hogy a menyekzöt nem veszik komolyan. Azt tanácsolja az ifjú úrnak, hogy ne ellenkezzék atyjával s így fegyverezze le, mivel minden úgy is csak színből történik és Chremes az előtte ismert körülmények között nem fog felhagyni ellenkezésével. De szerencsétlenségre, sikerül az öregnek újra kinyerni ez utóbbinak megegyezését azon biztosítással, hogy Pamphilus és Glycerium szakítottak egymással, mely mesét a pillanatnyi zavar szorongásában Davus rögtönzött vigyázatlanúl. Így a ravasz tanácsadó legjobb szándékkal elrontotta a játékot és oly csomót kötött, melynek megoldásában egész ügyességének nyilatkoznia kell, míg az összeütközés megfeszülése a legszebb világításba állítja az ifjúnak kedveséhez való szerelmét. Hogy Chremes szemét felnyissa, a vakmerő rabszolga a leghatásosabb eszközt ragadja meg. Kiveszi a bölcsöből Glycerium újszülött fiát s ennek szolgálója által Chremes küszöbére téteti; azt is el tudja intézni, hogy az, mint rejtett tanúja egy, az ő fülére szánt kihallgatásnak, melyet Davus rendez, bizonyosságot nyer

a felől, hogy a gyermek atyja senki más, mint Pamphilus és a mellékes nyilatkozatból, hogy Glycerium attikai polgárnőnek nevezi magát, meg kell értenie Pamphilus kötelezettségét. Hiába állítja Simo, hogy mindez csak csel-fogás, melyet Davus régen elárult neki mint ilyent. Midőn pedig ez végre azon hírrel lép föl, hogy éppen most egy idegen érkezett meg, ki megerősíti Glyceriumnak attikai polgárjogát, a helyzet egy pillanatra eléri a feszültség tetőpontját. Simo, ki minden oldalról elhagyva és elárulva látja magát, haragra gyulad a hazug rabszolga ellen, kit megköztet, valamint a kötelességfelelő fiú ellen, ki ily fogásokat használ atyja ellen. Csak Chremes biztosításai veszik rá, hogy az idegen, Crito, vallo-másait legalább tőle magától hallja meg. És így általános megelegedésre kisül, hogy a bájos Glycerium szintén Chremes leánya; kis leány korában nagybátyja útra vitte magával, s miután ez Androsnál hajótörést szenvedett és meghalt, ama Chrysis atyjának oltalma alatt maradt, kinek testvére gyanánt ment később Athenbe szüleinek keresésére. De ha Pamphilus és Glycerium egész tisztességgel boldog házaspárrá lesznek, az ártatlan testvér, a cserbenhagyott menyasszony üres kézzel távozzék? Az eredetinek e hézagát Terentius azzal töltötte ki, hogy Menander Perinthiájából átvette egy másik ifjú, Charinus szerepét, ki a bájos Philumenáért eped, de eddig hiába vágyott az atya igen szava után. Az atyáktól tervezett házasság sikerének emelkedő vagy hanyatló kilátásaival emelkednek vagy hanyatlanak e szerelmesnek reményei, és érdekes ellentét keletkezik a két fiatal barát közt, a mennyiben Pamphilus nagyon szívesen átengedné a reá tukmált boldogságot epedő barátjának, ezt azonban később, midőn látszólag enged atyjának, lerántja a mennyből,

míg végre a másik pár egyesülése után elnyeri azt, a ki után epedett, és így minden kielégítő véget nyer. A Charinus számára tett ez ígéret, mely Terentiusnál csak reményteljes kilátásba van helyezve, a régi kornak egy későbbi átdolgozásában még egy külön végjelenet tárgyát képezi. Az első jelenet pompás expositiója is inkább a Perinthia, mint az Andria után van dolgozva; mert a monolog helyett, melylyel ez kezdődött, a mi darabunkban Simo bizalmába vonja kipróbált rabszolgáját, Sosiát, valamint Perinthiában nejét az aggastyán. Ezen, a derék szolga böles közbeszólásaitól ügyesen meg-megszakított magyarázatban a fiú múltja és jelleme, Andriához való viszonyának keletkezése s az atya által való fölfedezése, s végre ennek sajátos gondolkozása és cselekvésmódja a legelőkeltebben s egyúttal megfelelőbb indokolással van előadva, mintha az öreg magában a nézőkkel beszélne vagy feleségével, ki előtt a legtöbbnek már rég ismeretesnek kellett lennie. A drámai oekonomia hiánya, mely az előbb említett conventionalis szokáson alapúl, hogy Sosia, ámbár igénybe veszi segítségét, névszerint rábízza Davus megriasztását és fia őrizetét, többé épen nem fordul elő a darabban, s mint úgynevezett *πρόσωπον προτατικόν* egyszerűen eltűnik a színpadról. Hogy Charinus oldalán is szolgálja, Byrria áll, helyzete és a komédia symmetriája követeli. Az urak ellentéte és szerepeik rangfokozata szolgálják jellemben tükröződik vissza: az első szerelmes, a cselekvény hőse mellett a leleményes, soha sem csüggedő Davus áll, a passiv várakozásra és sóhajtozásra szorított szerelmes mellett a kislelkű, lemondásra intő Byrria. Igen szellemesen van kifejtve az ellentét a finoman számító, de a saját skepsisében megfogott Simo és Davus közt, kit pillanatban száll meg az ihlet, de ki ép oly kevésbé diadalmasko-

dik, mint amaz. Hogyan sompolyog és leselkedik egymás körül a két róka s aztán hogyan megy óvatosan egymásnak, hogyan játsza a furfangos ficzkó urával szemben az ártatlant, ez pedig eleinte elfojtott haraggal a szelídet, hogyan lesz azonban később világossá s hogyan mutatja ki nagyon érthető fenyegetéseivel a gazdát; hogyan öltözteti aztán Davus a színlelt menyekző fölött való gúnyolódást a csekély készültek miatti szerény panaszkodásba és egészen meghökkenti az öreget a lemondó engedelmesség hangjával; hogyan ad igazat abbeli hitének, hogy Glycerium szülési fájdalmai merő hívságos szédelgés, s így egy pillanatra kivonja magát a hurokból, — mindezt annál nagyobb kedvteléssel kísérik, minél rövidebbre van szabva a beszéd és válasz. A leányok egyike sem jelen meg a színpadon: a fiatal anyának körülményei maguktól megtiltják, de kellemét és szeretetreméltó jellemét eléggé megismerjük az expositióból, kedvesének odaadó állításaiból, valamint szolgálója, Mysis ragaszkodásából; hogy Philomena nem az a szörnyeteg, melynek a rátukmált völegény gyanítja, teljes bizonyosságot tesz Charinusának rajongó szenvedélye.

A hang egyáltalában emelkedett és a művelt körök kiért formáiban mozog: többnyire komoly, néha egy szemernyi attikai ironiával fűszerezve, néha szenvedélyesen fájdalmas izgatottságban pathetikusan emelkedve, seholsem bohózatos; a sentimentalis érzés és az ész játékának elemei túlnyomóan uralkodnak, a tréfa a cselekvényben fekszik, szavakban csak igen ritkán lel kifejezést, míg az általános veretű sententiákban nincs hiány. Az érdekes darab tetszett, úgy hogy (néhány év múlva) ismételtelen előadták; de a szigorú elvű kollégák (valószínűleg Cæcilius iskolájából) ellenmondását is fölidézte, kik a con-

taminatiót mint magában elvetendő eljárást korholták és bünt láttak benne a görög eredetiek ellen. E korholók ellen van intézve a fenmaradt prolog, mely Nævius, Plautus, Ennius példáira hivatkozik.

Kevesebb szerencséje volt egy évvel az Andria első előadása után a *Hecurának* (589), mely karystosi Apollodoros hasonnevű darabja után készült, ki erősen felhasználta talán Menander *Ἐπιτρύποντες*-ét. Mindkét eredeti a római költő előtt lehetett, úgy hogy ez többször önállóan is visszatérhetett a régibb mintához. A darab nevét az igazságtalanul gyanúsított anyóstól nyerte, ki saját jólelkű személyén kénytelen tapasztalni az e családtag elleni hagyományos bizalmatlanságot. Egy Pamphilus nevű ifjú, lány, gyöngéd természet, loyaltással és kegyelettel tele, atyja kívánságára lemondott egy előkelőbb fajta hetærával, Bacchissal való viszonyáról és nőül vette Philumenát, a szomszéd leányát. Midőn végre öt havi vonakodás után bele kezdte magát találni házi boldogságába és fiatal nejét szeretni kezdte, atyja útra küldte egy örökség behajtására. Távollétében neje hirtelen, semmi okát sem adva, elhagyta anyósa, Sostrata házát s visszatért az övéihez: minden kísérlet, hazatérésre bírní, sikertelen maradt, még Sostrata látogatását sem fogadta el, betegnek és kimerültnek mondván magát. Míg az atyák értekeznek egymással e rejtélyes viseletről és a jó anyóst állítólagos megférhetetlensége miatt felelőssé teszik e szakításért, hazatér a fiú, hogy fölfedezze a valódi okot: Philumena teherbe esett egy támadás következtében, melyet az esküvő előtt egy ismeretlen intézett ellene, és fiút szül. Az anya esdekel a férjhez, kímélje boldogtalan leányát, ne árúlja el a titkot. Részvét, fájdalom és felháborodás küzdenek a fiatal ember keblében; elhatározza, hogy nejét nem veszi többé magá-

hoz, a fiút sem ismeri el, de abbeli fáradsága, hogy ifjú nejétől való elfordulását saját megbántott anyja iránti érzékenységgel és kegyeleti tekintetekkel palástolja, atyja előtt rosszul sikerül, ki inkább azt hiszi, hogy még Bacchis bilineseiben van. Midőn ez, előhivatva, az ellenkezőt bizonyolja, Myrrina, Philumena anyja, megismeri ujján a gyűrűt, melyet amaz éjjeli becsületrabló elragadott a szűztől. Bacchis pedig Pamphilustól kapta ezt, és így kisül, hogy ő az újszülött fiú atyja és házassági jogait, a nélkül hogy a menyasszonyt ismerné, csak valamivel a menyekző előtt gyakorolta. De a dolog ez állása a házások titka marad, csak Myrrina és Bacchis vannak még beavatva: Pamphilus úgy találja, hogy nem szükséges, mint a komédiákban történni szokott, mindenkinek mindent megtudni.

Nem lehet csodálni, hogy e kínos családi dráma nem gyakorolt nagy vonzó erőt a római közönségre; sem az első, sem a második ízben (L. Aemilius Paulus halotti játékain 594/160-ban) nem lehetett végig játszani. Úgy járt a költő, mint kezdetben Cæcilius. Idő előtt kiabálva futottak szét a nézők, hogy ökölviaszkodókat, kötél-tánczosokat, gladiatorokat lássanak. Csak a már említett színigazgató, L. Ambivius Turpio kitarlásának lehetett köszönni, hogy harmadszor is (ugyanazon év római játékain) megjelent a színen, nem tudjuk, mily sikerrel. Valóban, a mesében nagyon hiányzik a drámai érdekfeszítés, s a helyzetek és bonyodalmak mulattató sokfélesége. Az utolsó jeleneten kívül alig esik itt-ott a vídamság egy bágyadt sugara a színpadra: nagyobb részét szemrehányások, panaszok, könyek, gyámoltalanság, előterjesztések, leverő kettős családi jelenetek uralkodnak rajta. A czímszerep viselője tökéletesen passiv: az ártatlan matrona dolga az, hogy paraszt

férjének otromba szidalmait szelíden elfogadja, s csak egyszer van még alkalma rokonszenvünk megnyerésére, midőn önzetlenül elhatározza, hogy önként kitér az útból. A ki mint szakismerő nem látja kezdettől fogva a rejtély megoldását, érezhet részvétet az ifjú férjnek, ki egész derekasan viseli magát, önközta bajai iránt; mindenesetre el kell ismerni a költői igazságszolgáltatást, mely bűnéért egy ideig megvezekelteti és végül még nem remélt kegyelemben részesíti. Kevés érdeket nyújtanak a mégleghezősen halvány mellékalakok: a második, szelíd érzelmű atya házastársával, leányának egyetlen meghittjével, a leány természetesen nem jön elő; a kíváncsi és fecsegő Parmeno, kit bosszúságára mindig elküldenek, midőn valamit látni vagy hallani lehet, az első felvonáskét *πρῶσιπον πρωτατικόν*-ja, a még jó természetű leányzó Philotis és banyája, kik amattól az expositiót meghallgatják, végre a nagylelkű Bacchis, a darab dea ex machináj-a.

Annál művészebben és éleleműebben van átgondolva a *Hautontimorumenos* meséje (előadták 591/163-ban a megalesiákon). Ezúttal Terentius, talán ellenfelei kritikájának engedve, egyszerűen a menanderi eredetihez tartotta magát, mely persze alig tűrte volna a cselekvény kibővítését. Az «önkínzó» Menedemus, kit az első jelenetben szomszédja Chremes nehéz mezei munkánál talál, elbeszéli ennek részvevő kérdésére a magára vett kemény vezeklés okát és alkalmát. Fiát, Cliniát, ki szerelmes volt Antiphilába, egy korinthisz szegény asszony leányába, túlságosan szigorú szemrehányásaival Ázsiába, hadi szolgálatba üzte, aztán keserű megbánás szállta meg elhagyottságában, és elhatározta, hogy fia visszatértéig önkéntes vezeklő életet folytat. Kényelmes városi házát eladta, cselédségét elbocsátotta, falura vonúlt és itt reggeltől estig egy e célra

vásárolt szántóföldön a legdurvább parasztmunka alá veti magát, nem fogadva el semmi vigaszt, semmi intést, hogykímélje magát. Ekkor az ifjú Clitipho azt a meglepő hírt hozza atyjának, Chremesnek, hogy régi barátja, Clinia, épen most tért haza, de egyelőre hozzá szállt, mert fél saját atyjának haragjától s előbb meg akarja vizsgálni, vajjon változatlan-e még iránta kedvesének érzelme. Erre nézve Syrustól, majd saját tapasztalásából a legmegnyugtatóbb bizonyosságot nyeri. De Clitipho is szereti, atyja tudtán kívül, a kéjes Bacchist. Hogy kényelmes élvezethez s egy kis pénzhez segítse őt, ravasz szolgálja azt a cseleget, hogy Bacchist Chremes előtt Clinia kedvesének adja ki és egész pereputtyával, köztök természetesen Antiphilával is, Chremes vendégszerető házába szállásolja. Este aztán a lakománál úgy hozzá látnak pinczéjéhez, hogy a jó öreg aggódni kezd szomszédja erszénye miatt, mint a ki ily elkényeztetett és pazarló személynek lesz apósa. Azt tanácsolja hát Menedemusnak, ki az elveszett fiút, mihelyt megtudja visszatérését, rögtön karjaiba zárni s minden kívánságát teljesíteni akarja, hogy inkább titokban csalassa ki magától a kívánt pénzt, mintsem nyíltan adja oda, nehogy az atya bőkezűsége további kicsapongásokra csábítsa a könnyelmű fiút. Míg azonban Menedemus sürgetésére felbiztatja Syrust, hogy használja fel művészetét az állítólagos fösvény öreg ellen, nem sejtí, hogy önmagának ássa a vermet. De Syrus első tervét megghiúsítja Sostratának, Chremes nejének abbéli fölfedezése, hogy Antiphila az ő leánya, kit egykor születése után egy korinthusi öreg nőnek adott át. Mivel többé a mesét, hogy Bacchis Clinia kedvese, nem lehet fentartani, rábeszéli ezt, hogy lakást változtasson, költözzék amazzal atyja házába, mondja meg ennek az igazságot Bacchis és Clitipho

viszonyáról, Chremest azonban hagyja meg hitében. Ennek azt hazudja, hogy Clinia Clitipho kedvéért tetteti atyja előtt, mintha Antiphilába volna szerelmes, színből meg is fogja kérni kezét Chremestől, hogy így a lakodalmi készület ürügye alatt pénzt csikarjon ki Menedemustól. Szerencsétlenségre, Chremes kijelenti, hogy még színből sem fogja leányát oly könnyelmű emberrel, mint Clinia eljegyezni, de kész ezer drachmát, melylyel Syrus állítása szerint Antiphila Bacchisnak tartozik, kifizetni, még pedig Clitipho által, úgy hogy ez mégis a kívánt összeghez jut. Menedemust is, midőn megkéri fia számára Antiphilát, azon véleményben, hogy csak Syrus ismert csselfogását támogatja, felhatalmazza igen-szavának kijelentésére. De mennyire kiábrándúl és meg van alázva, midőn végre Menedemus megczáfolhatatlanul bebizonyítja, hogy a pazarló Bacchis valóban Clitipho kedvese, hogy nem a szomszéd, hanem ő van rászedve! Vigasztalásául szolgál, hogy újra feltalált leányát jó lelkiismerettel ígérheti a tisztességes Cliniának; de hogy megbüntesse a gonosz Clitiphót, elhiteti vele, hogy egész vagyonát hozományul adja leányának és így őt kitagadja örökségéből. Csak elvesztésének veszélye, a mennyiben fia azt következteti a kitagadásból, hogy nem valódi gyermeke állítólagos szüleinek, s a szelid anya közbenjárása bírja rá az öreget, hogy megbocsásson neki, de csak oly föltétellel, ha lemond Bacchisról és tisztességes házasságra szánja magát. Épen kapóra jön, hogy a fiatal ember már szemet vetett egy jó családbeli leányra, kivel a szülők meg vannak elégedve, s így nem esik nehezére, a cselszövő Syrus számára is kieszközölni a kegyelmet.

Igazi menanderi ironia van e mesében: a ravasz Syrus feladatúl tüzi maga elé, hogy az igazság által csalja meg

mind a két részt (711); az öreg Chremes, ki eleinte kedélyes önérzettel, mintha házában minden a legjobban el volna rendezve az érett élettapasztalás kipróbált elvei szerint, a vigasztalót adja a levert vezeklővel szemben, majd nemsokára a böles tanácsadót, — öntudatlanul mozditja elő a tört, melyet számára állítanak fel, s végül maga viseli a fondorlatok költségét, melyeket ő indított és jóízű mosolylyal támogatott. De mivel a kár, melyet viselnie kell, csak mérsékelt, s ő azonfölül érdemetlenül leányt és derék vőt nyer, fia jövőjében is bízhatik: a kis megalázás, melyet különben a jólelkű és helyes gondolkozású öreg tapasztal, a vidám játék határai közt marad, melyet a néző, ki mindig uralkodik a bonyolult szálakon, jó érzéssel és lelki nyugalommal kísér. Az is igazságos, hogy a vén ficzkó, ki hajdanában maga is könnyelmű legény volt s bor mellett szeret ugyan fiatalkori csínjeivel dicsekedni, de különben feszes pórázon véli tartani fiát (213 kk.), nevelési eredményül kénytelen megismerni, hogy az alma nem esik messze fájától. A mit Menedemus, tanácsadójának meggondolt okosságát bámulva, fontolgat, mily csodálatosan van berendezve az emberi természet, hogy idegen ügyeket jobban megítél, mint sajátjait (503 kk.), ezzel öntudatlanul nem annyira a maga esetét, mint inkább Chremesét jelzi. Hiszen nemsokára (III. 9.) semmit sem sejtve, mindent vezetni vélve, felbízattja Syrust, hozza működésbe furfangjait, melyek valójában ellene vannak irányozva; aztán megdicséri (IV. 1.), midőn a munkánál látja, szánakozik a szegény Menedemus fölött vagyonának romlása miatt, mely Bacchis költekezése által fenyegeti, holott neki magának kell azt viselnie, vállat von a gyöngö atya tévedésén, ki jó úton hiszi fiát (844), az együgyű hiszékenységén, kinek minden mesét orrára lehet kötni

(853); a beavatott jóízű mosolyával nevet a szemfényvesztő játék előhaladásán (V. 1.), míg végre — későn — felnyílnak szemei, és most Menedemusra kerül a sor, hogy nevéssen — rajta, a rászédetten, — valamint hogy mérsékletre intse (a haragban) és atyai viseletre oktassa (919 kk.). De a könnyelmű Clitipho is megkapja részét az ijedtségben és fájdalomban, melyet állítólagos kitagadása okoz neki. E vezeklés Syrust is érinti egy pillanatra, mert jó szolgálatai ifjú urának kárára látszanak kiütni s ő is koplalásra van vele ítélve, de a kipróbált emberismerőnek rögtön eszébe jut a helyes eszköz, melylyel világosságot vihet a helyzetbe (V. 2.). Ötlete egyúttal alkalmat nyújt, egy pillantást vetni Chremes családi életébe: nejét, Sostrátát, okos asszonynak ismerjük fel, kinek helyén van a szíve; alkalmas időben lép közbe fiáért s rettenthetetlenül megmondja haragos férjének az igazságot. Ennek bosszúsága végre erős atyai büntető prédikációban tör utat magának (1032 kk.), mely befejezi az ifjú töredelmét, de végül mégis megőrzi ez jó ízlését és akarata önállóságát, erélyesen visszaútasítván anyjának egy jóakarató házassági tervét. Bacchis és Antiphila ellentétével, az utóbbi háziasságának vonzó rajzával (274 kk.), valamint az előbbinek vallomásával is (II. 4.), gondoskodott a költő, hogy helyes világításba állítsa a boldog házassági frigy előnyeit a szabad szerelem mulékony örömei fölött. Valóban, Clinia és Antiphila frigye mintaházasságot ígér. A jó ifjú egészben atyja jellemvonásait viseli: lágy kedélyű, kissé sűrű vérű, komor aggodalmaknak hozzáférhető, megbánás és kétségbeesés könnyen megragadja (256 kk.), égi hat ujjongása (308, 679 kk.), majd halálra búsítja magát.

Egészben nyugodt lefolyása van a darabnak: úgynevezett fabula stataria; különösen a cím szerep, melyet a

már koros Ambivius Turpio játszott, kevés megerőltetést kívánt. Menedemus az utolsó felvonásig csupa senariuskokban beszél, csak akkor emelkedik trochæusi septenariuskokra, midőn öntudatára jut Chremes fölötti fölényének s a meglepő leleplezést kell előtte tennie. A következő izgatott tárgyalásokba, melyek ugyanazon rhythmust tartják meg, csak kevésé avatkozik takarékos szavakkal.

A menanderi-terentiusi művészet magaslatán áll az *Eunuchus*, melyet először 593/161-ben a megalesiai játékokon adtak elő, még pedig oly fényes sikerrel, hogy ugyanaz nap még egyszer ismételni kellett és a költőnek ezért 8000 sestertiusnyi rendkívüli tiszteletdíjat, eddigelé hallatlan összeget adtak, valószínűleg az ünneprendezők. Az elégtétel annál nagyobb volt, mert az ædilisek előtti próbán a költő gyűlölködő vetélytársa tiltakozott ellene s egyenesen lopással vádolta, mivel a tiszt és az élösdi szerepei Nævius Colaxából, melyet Plautus valószínűleg át-dolgozott, volnának átvéve. Hogy ez ellen igazolja magát, a mint már a hatóság előtt is megtörténhetett, Terentius nyilvánosan a prológban is alkalmat vett magának: elődeinek ama munkája ismeretlen volt előtte, különben csak közvagyonot használt fel és közös forrásból, Menander Colaxából merített. Ebből vitte át ama két szerepet Eunuchusába, melynek eredetijét szintén Menander költötte. Visszatért tehát a *contaminatio*hoz.

Egy előkelő heterának, Thaisnak, az a nemes szándéka van, hogy egy ifjú leányt, Pamphilát, kit gyermekkorában a kalózok Attikából elraboltak s egy kalmár hajdan Rhodusban anyjának adott át, és ki mellette mint testvére nevelkedett föl, családjához és polgárjogához segítsen. Ő maga nem régiben akkori barátjával Athenbe költözött, ennek halála után megismerkedett egy tiszttel, Thrasóval,

aztán pedig, midőn ez Cariába vonúlt, benső szerelmi viszonyt kötött Phædriával, egy fiatal athenivel. Ezalatt a rhodusi nevelőanya halála után ennek pénzvágó fivére Phamphilát mint lantosnőt árúba bocsátotta; Thraso, ki véletlenül jelen volt, a nélkül, hogy tudna róla valamit, megvette azon szándékkal, hogy visszatérte után Thaisnak ajánlja fel. De mivel vetélytársat talál nála, nehézségeket támaszt s nem akarja kiszolgáltatni az ajándékot, ha csak nem biztos Phædria fölötti előnyéről. Thaisnak, ki a leányban fogadott testvére ismer s nyomában van rokonságának, nagy nehezen sikerül rábírní a heves ifjút, hogy néhány napra visszavonúljon. De testvére, Chærea, fiatal könnyelmű legényke, meglátta a virágzó Pamphilát, midőn kikötött Piræusban, forró vágytól megragadva utána ment és kikutatta, hogy épen most vitték be Thais szomszédnő házába, a mely előtt áll. A véletlen úgy akarja, hogy Parmeno, Phædria szolgája, épen készül egy rüt eunuchot vinni Thaishoz ajándékul ura megbízásából. Mennyire irigyli Chærea a vén teremtményt az előnyért, hogy ugyanazon földél alatt, talán ugyanazon szobában fog lakni a bájos Pamphilával! Parmeno félig tréfából azt ajánlja, hogy lépjen ő az eunuch helyett Thais szolgálataiba, s a rabszolga rémületére a tüzes szerelmes két kézzel ragadja meg e vakmerő eszmét. Az átöltözés gyorsan megtörténik, benn azonban, míg Thais a tisztnél van estebéden s a házi szolgálók fürdenek, az idegen leány öre bátran ki tudja zsákmányolni az alkalmat: meglepi az alvót s aztán az örömtől még ittasan elhagyja a házat. A nők nagyon felháborodnak és sok könnyet hullatnak a vakmerő tett fölött, melynek valódi elkövetőjét rövid csatlódás után fölismerik. Szerencsére azonban, Thais kutatásai ezalatt kedvező eredményre vezettek: Pamphila fivére

előkerült, az ismertető jelekből a dajka bebizonyította a leány származását és kimutatta attikai polgárjogát; Chærea nagyon megőrülve e megoldásnak, kész nőül venni őt, s a leány, valamint fivére beleegyeznek. A tisztnek, mint idegennek, le kell mondania jogáról. Thais a két ifjú atyjának oltalma alá helyezi magát, úgy hogy az elnéző öreg engedelmével a házhoz tartozónak tekintetik és Phædriának állandó biztos birtoka lesz. Thraso pedig rövid, kevésbé hősi ellenállás után megadja magát, és meg van elégedve élösdijével együtt, hogy mint bőkezű házi-barátot és fényes lakomaadót eltűrik a körben.

A vidám és kellemes darab teljesen lemond ama bonyoldalmakról és cselszövényekről, melyeket szerelmes ifjakkak szigorú atyáikkal való összeütközései szoktak szülni, ravasz rabszolgák szoktak kifözni és kivinni. Az öreg Laches, kit csak a darab végén vezetnek be, nem talál egyéb tenni valót, mint a tényeket helybenhagyni. Még Pamphila felismerése sem történik meglepő módon: kezdetől fogva szemügyre van véve s nehézség nélkül teljesül. Az egész cselekvény, minden részében és fordulataiban, az ifjúság kezeiben van: eleinte Thais látszik a helyzetben uralkodni: az első két felvonásban ő a központ, mely körül minden forog, ő vezeti a többi személyt biztos fonállal, a mint látszik. De szövevényét keresztezi Chæreának háta mögött lánggra gyúlt szenvedélye, kinek vakmerő csínje, következményeivel együtt, ettől fogva igénybe veszi a fő érdeklődést s az egésznek megoldására minden várakozás ellenére a legszerencsésebb kiindulást adja. E tizenhatéves legényke üde fiatalságú személye kitünően sikerült. Már nyilvános állása van Pireusban (270), pajtásai tudják benne becsülni a mulató czimborát: épen mára beszéltek meg egy picknicket s reá ruházták

az elnökséget (III. 4.). Már műértő a női szépségben (566), de a keze ügyébe eső mindennapi atheni polgárleányok egész karát oda adja egy ismeretlenért, kinek nyomát követi (296 k.). A vele egykorú leányka el nem kényeztetett és el nem idomtalanított üdesége ellenállhatatlanul vonja őt magához (313 kk.); egy pillanatig sem vonakodik a vakmerő álkodásra vetemedni, s a szolgálta erkölcsi aggodalmát is találóan tudja megezáfolni (382 kk.). Mily stratégiával tudja a házbán hódítását előkészíteni, előbb a bambát, veszélytelenül játszva, míg megjö a kellő pillanat férfiaságának bizonyítására: az a mód, a melylyel bámuló Antipho pajtásának a földolgot jelzi (604), mutatja, mennyire fölötte áll. E gyors erélylyel komikus ellentétben áll külső megjelenése az eunuch viseletében, melytől nem tud megszabadulni, melyben utczáról-utczára riadtan bolyong, ismerősei előtt futva, hogy aztán az utolsó felvonásban (V. 2.) még egyszer eljátszsa szerepét Thais előtt, de mint leálarozott gonosztevő: azonban itt sem megy töredelme annyira, hogy a szidalmazó Pythias szolgálónak egy pár gonoszsággal ne feleljen és Thais büntető prédikációja ellen ne védje magát, sőt még ezzel szemben is egy udvarias szerelmi ajánlatot rögtönöz (882); és Pythias bizalmatlansága, midőn Thais nem fél e veszedelmes bűnöst, ki csak előlegezett menyasszonya fivérének színe elől akar elvonulni, másodsor áteresztene küszöbén, csipős befejezést képez. Joggal látja előre Parmeno, hogy e kópé egykor el fogja homályosítani idősebb testvérét (299 kk.). Phædria természeténél fogva komoly, szigorú jellem (226), de a szerelem őt nem emelte föl, nem adott szárnyakat tetterejének, hanem függővé tette a fel- és le szálló hangulatok minden ingadozásától és hullámozásától. A női szeszély kiszámíthatatlan befolyásai mintegy vezető

madzagon vetik ide s oda elragadtatás és undor, bizalmatlanság és föltétlen odaadás közt; úrnőjének egy könye kormányozza: egész szívéből odaadja magát neki, kit egy napig sem nélkülözhet, annál kevésbbé egy éjen át (218 kk.), azért féltékeny és gyanakodó, könnyen hajlik a szakításra s mégis képtelen lemondani. Klasszikus módon van e föl- és leszállás rajzolva az első felvonásban, mely felülmúlhatatlan expositióban bemutatja egyszersmind Thais jó jellemét s az érzelő ifjú fölötti fölényét, mégis igazán szereti őt. Csak gyöngé kárpótlásúl a bájos Pamphiláért, ki nem jelen meg a színpadon, fivére Chremes a tisztességes család typusát mutatja be, melyhez tartozik: falusi ifjú, ártatlan, kissé nyers és merev, idegenkedik a hetæraságtól (III. 3), de egy csésze bor, Ceres és Liber, fölmelegíti (732), gyámoltalan a világi ügyekben és bajokban, óvatos philister, ki inkább zárt ajtók mögött, mint viaskodásban alkudozik az ellenséggel (754 kk.). Chærea szerepének emelésére az okos Parmeno is bágyadtabb színekkel van festve. Éles megfigyelője és ismerője a világnak látkörén belül: Phædriával szemben magasabb bölcseségtől áradoz, az erős akaratú, heves Chæreával nem bír meg. Miután tréfás ajánlata, akarata ellenére ténynyé lett, nagyon is sokat tart magára a szépséges eszköz miatt, melylyel az ifjú urat oly könnyen vágyának kielégítésére segítette s azonfelül lelkiismeretének lecsillapítására elhíteti magával, hogy a hetæra-gazdálkodásba tett ez első pillantás a legüdvösebb erkölcsi hatással lesz ez ifjúra (923 kk.), de korlátoltsága napfényre jő, midőn belemegy Pythias otromba törébe (V. 4), és félelmében minden szokás és kötelesség ellenére kifecsegi az atya előtt a fiúk bűneit (V. 5), hogy aztán érdeme szerint kinevettesse magát a gonosz szolgálóval (V. 6). Az állandó jellem szerepek

kettejét, az Alazont és a Kolaxot bemutatja az Eunuch a tiszt és elősdiye személyében. A görög eredetiből, a cselekvény menetéből következtetve, nem hiányozhattak; de mégis magától a római költőtől tudjuk, hogy itt más forrásból vett kölcsön. Nem lehet ezt másképen érteni, mint hogy Terentius szükségesnek érezte, amaz alakokat, melyek Menander Eunuchosában kissé háttérbe vonultak, közönsége kedvéért vastagabban rajzolni. Ezért ugyanazon költőnek valószínűleg régibb darabjához, a Kolaxhoz fordult, melynek átdolgozását már Nævius és Plautus kortársai látták a színpadon, s kivette belőle ama mulattató jeleneteket, melyek a mesére nézve ugyan nélkülözhetők, de a rómaiaknál oly kedvelt alakok jellemzésére annál hatásosabbak voltak: Gnatho monologját (II. 2), melyben ez kitér a gyakorlati életbölcsességét, Thraso hetvenkedéseit és elősdiye válaszait a harmadik felvonás elején (III. 1, 2), talán a negyedikben (VI. 7) a víg harczenenettel, melyben a dicsőséges hadvezér falstaffi hősiessége oly szépen napvilágra kerül. Míg elődei e motívumokat még szélesebben dolgozhatták ki, Terentius szorosán csatkozhatott attikai mesterének szűkebb vonásaihoz. Antipho alakja is a római költő toldaléka lehet. Mindenesetre sokkal drámaiabb hatású, hogy a gyönyör utóízében kéjtelgő Chærea kiléptekor egy társat talál, ki előtt, túláradva az ujjongó közlés vágyától, élénk párbeszédben rajzolhatja kalandja részleteit (553 kk.), mintha csak a nézőket tehetné titkának megbíttjeivé. Hogy a részletekben a görög szövegtől némi eltérést kell fölvenni, a scholiasta-megjegyzésből következtethetjük, mely szerint az Andria egy mondata (959—961) a menanderi Eunuchból volna átvéve: a terentiusi átdolgozásban, úgy látszik, más hasonló pótolta (551 k.). Épen e helyet, mely közvetlenül megelőzi az

Antiphóval való jelenetet, kellett önállóan szerkeszteni. Miért változtak meg az eredeti személynevek, Davus Parmenóra, Chærestratus Phædriára, Chrysis Thaisra, Simo Lachesre, alig lehet biztossággal megmagyarázni. Részben a vers kényelme vezethetett rá; Thais czímszerepe volt Menander egy más nagyhirű komédiájának. Persius paraphrasisban adja elő az eredeti elejét, az eredeti nevek megtartásával (V. 161 kk.), melyből meg lehet ismerni, hogy Terentius megrövidítette és a hallgatót drámai élénkséggel gyorsabban vezette be a beszélgetés kellő közepébe.

Ugyanazon évbe esik a *Phermio*, karystosi Apollodoros Epidikazomenosa után, mulattatóbb, mint ugyane szerző Hekyrája, azért nagyobb sikerrel is került színre, legelőször a római játékokon. Két testvér ugyanegy időben több hónapi útra kelt üzleti ügyekben, az egyik Demipho, Lemnosba, az idősebb, Chremes, Ciliciába. A fiaik fölötti felügyeletet az öreg urak az előbbinek rabszolgájára, Getára bízták, ki csakhamar belátta, hogy nem képes az életvidám fiatal vér zabolázására és sokkal jobban jár, ha vágyaiknak enged és segít. Így Phædria, Chremes fia, azonnal beleszeretett egy cziterásnöbe, ki fájdalom, egy kapzsi kerítő hatalmában van, s ennek követeléseinek nem tehet eleget az ifjú, mert a szigorú atyák czélszerűnek találták, semmi pénzt sem hagyni fiaik keze közt. A másik, Antipho, valamivel később, de annál bensőbb szenvedély rabja lesz egy tisztességes szegény leány iránt, kinek anyja épen meghalt. De egyetlen felügyelője, az öreg szolgáló, Sophrona, minden közeledést elutasít: a leány jóra való szülők gyermeke, attikai polgárnő, csak mint törvényes hitves volna neki átengedhető. E zavarban az élősdí Phormio, ügyes rabulista, segítséget talál: a törvényszék előtt az árva atyai barátjának adja ki ma-

gát, azt állítja, hogy Antipho rokona neki, s indítványozza, hogy ezt az attikai törvény értelmében a leány elvételére szorítsák. Mivel ez az összebeszélés szerint nem mond ellen, bírói ítélettel hozzá útasítják a menyasszonyt. Így állnak a dolgok, midőn az öreg Antipho, fia rémületére, hazatér. De Phormio vas homlokkal áll ellen dühös tiltakozásának, sőt össze is veti egymással Antipho abbeli kívánságát, hogy a rátukmált menyit lerázza magáról, és Phædria szükségét, kinek harmincz mina kell, hogy kerítőjét kielégítse, azt ajánlva, hogy nőül veszi a leányt, ha a nevezett összeget kifizetik neki adósságainak törlesztésére és az első berendezésre, természetesen azzal a hallgatag fentartással, hogy mihelyt zsebében lesz a pénz, visszalép a házasságtól. Ekkor derekasan segítségére jó a fölfedezés, hogy a szintén haza tért Chremes saját leányára ismer ama leányban, gyümölesére a viszonynak, melyet az öreg egy ifjúkori bűne következtében egy asszonynyal folytatott Lemnosban, hova most épen azért utazott volt, hogy a gyermeket elhozza és unokaöccsével, Antiphóval, összeházasítsa. Mivel most az öreg el akar állni a Phormióval kötött megegyezéstől, ezen van a sor, nehézségeket tenni. De midőn ismét el akarják venni tőle a pénzt, melyért Phædria már megvette lantosnőjét, felrobbantja az utolsó aknát: kihívja Antipho nejét s elárúlja neki férje titkos bűneit, kinek most örülnie kell, hogy a pénzbírságért, melyet Nausistrata Phædria javára reászab, elnyerheti a megbántott matrona bocsánatát, s azt is elnyeri, hogy bosszúságára Phormiót vendégül hívják a mai lakomára.

Magasabb kedélyi érdeket nem költ a cselekvény, de a főszemély, Phormio, megérdemli az elismerést, hogy mesterileg viszi keresztül eselszövényét és minden újabb nehézségnek megfelel. A hálás elősdiak ritkább fajához tar-

tozik (338 kk.): Antipho kedvéért magára veszi a kellemetlen ügyet, a mi mindenesetre az öreg legvégső haragjának teszi ki. Igaz, hogy e fajta veszélyek számára vastag bőre van és semmi veszteni valója sincs (326 kk.): de különösen örömeére vannak az efféle apró hadjáratok, melyek tehetségét foglalkoztatják. Valódi vívó-ügyességgel veri vissza Demipho első dühös támadását (II. 3): villámsebesen ragad meg minden új helyzetet, s ki tudja használni (IV. 2); mily bátorsággal és lélekjelenléttel vívja az utolsó elkeseredett harczt mind a két öreg ellen! (V. 9.) Második sorban áll mellette segéde, Geta, ámbár szerepe terjedelmesebb. Csak kétszer, a főmozzanatokban, az atya elfogadására és a befejezésben lép fel az élösdi, míg Geta ritkán hagyja el a színpadot, a mennyiben mint jelentéstevő, hírnök, izenétvivő, közbenjáró mindig új foglalkozást nyer. Ő nyújtja az expositiót egy rabszolgatárssal való beszélgetésben (I. 1), mint *servus currens* hírt ad a két ifjúnak Demipho megérkezéséről, betanítja ifjú urát az elfogulatlan kifejezésre és magatartásra, melylyel haragos atyját fogadnia kell (I. 4), támogatja Phædriát az ezzel való első találkozásakor (II. 1), színből szóvitába ereszkedik Phormióval az öreg füle hallatára, hogy hű szolgálú tüntesse fel magát, ki semmit sem enged meg ura ellen, s ezzel további cseleire megnyerje bizalmát (II. 3), értesíti Antiphót a dolgok állásáról (III. 1), magára vállalja pénzt szerezni Phædriának, ámbár vonakodva és saját sugallat nélkül, melyet csak Phormiótól nyer (III. 3, IV. 2), ennek nevében mint ügyes diplomata sikeresen alkudozik Chremessel (IV. 1), végre ujjongva hozza az örömhírt, hogy Phaniumot Chremes leányának ismerték fel (V. 6). A két unokatestvér közül Antipho a gyöngébb természet: atyjától való aggódó félelmében, még mielőtt bizonyos volna

ennek visszatérése, megbánja meggondolatlanságát (155). Ha nem követte volna Phormio vakmerő tanácsát, ha le kellett volna mondania a leányról, néhány napig bánkódott volna, de ezzel vége is lett volna mindennek (157 kk.); irigyli testvérét, hogy szabadságában áll kedvesét megtartani vagy elhagyni (173 kk.), és mégis jajveszékel azon gondolatra, hogy az övét ismét elragadhatnák tőle (201 kk.): oly szelíd és ingatag a szenvedélye. Atyját megpillantva, elmenekül, saját és a leány sorsát barátjára és rabszolgájára hagyva (215 kk.). Annál hihetőbbnek kellett látszania a hazugságnak, hogy a csüggeteg ifjút elbódította az élősdi vakmerő panasza s azért egy szót sem mert szólni a törvényszék előtt (281 kk.). Igaz, hogy később maga jogos szemrehányásokat tesz magának gyávasága miatt (III. 1), részvétet is mutat Phædria szorongásai iránt, és igyekszik, habár csak szavakkal és mások által, segíteni rajta (III. 3), de semmit sem akar érte merészelni és mindjárt magán kívül van, midőn Geta Phormio ajánlata által veszélyeztetni látszik birtokát. (IV. 3. 4.) Több szerencséje van, mint esze és jelleme. Tetterösebbnek, sőt támadónak, a merész humor némi árnyalatával, mutatkozik Phædria; Geta bámulatára pompásan tudja Demipho előtt az első találkozásnál (II. 1) a naivot játszani. Különböben e szerep, valamint a két öregé, úgyszintén a kerítőé és az együgyű ügyvédek triója (II. 4) ismert minták után van kidolgozva. Szép, hogy a költő elégtételről gondoskodott a jogaiban titkon megbántott matrona, Nausistrata számára: sógora a legjobb bizonyítványt adja neki, mint kipróbált közvetítőnek a családi ügyekben; gazdag hozományyal ment férjhez s mégis türelmesen viseli a férj kiadásait, melyeknek czélja homályos előtte (V. 3). A két öreg kínos beszélgetésében is, melyben Demipho fél sza-

vakkal és czélzásokkal szeretné tudtul adni a dolog megváltozott állását, tapintatosan viseli magát (V. 4); még Phormio utolsó leleplezéseit is jogos bosszúsággal fogadja ugyan, de a nélkül, hogy méltóságáról megfélekedne s a női szelidségről és szendeségről lemondana. Egyetlen bosszúja abból áll, hogy egészséges logikával védi fia ügyét a fősvény öreg előtt. Hogy az újonnan fölfedezett mostoha leánynyal is jó lábon fog állni, várni lehet, mert ez mindjárt első látásra megtetszett neki (815). A görög eredeti czélszerű változáson ment keresztül az expositio jelenetében (I. 2): a mit Terentiusnál egy fiatal ember ad elő, ki az épen akkor nyert benyomástól izgatottan lép a borbélyműhelybe (91 kk.), azt Apollodornál a borbély beszélte el, ki a gyászoló leány haját levágta. Így még ama helyiségbe is drámai élet jő és Geta előadásába még több mozgás. Különben kicsinyben sok gond van fordítva az események és a színpadi oekonomia szoros indokolására. Így valódi nevének Stilpóval való fölcserélése, melyet Chremes Lesbosban kedvelt, hogy megakadályozza a titok Athenbe jutását (744 kk.). Ha tehát amaz első találkozás-kor kívánságára Phormio tudtára adja, hogy Antipho állítólagos rokonát és Phanium atyját Stilpónak hívták, Chremesnek meg kellett hökkennie (390): de csakhamar összeszedi magát, ama, lelkiismeretére nézve merész állítást téve, hogy Stilpót nem ismerte és soha sem volt ily nevű rokona (391 k.). Még Davus mint *πρόσωπον προτατικόν* föllépését is indokolja az a szándéka, hogy visszaadja Getának a kölesönvett pénzt, melyre ennek szüksége van menyegzői ajándékkul Antipho számára, s ezzel egyúttal jelezve van Geta benső viszonya a családhoz. Azonfelül alkalmat nyer ezáltal a költő oly elmélkedésekre, melyek figyelemre méltó szabadelvű tartalmúak: talán Terentius-

tól származnak, ki saját tapasztalásából elég jól tudta, hogyan gondolkoztak a rabszolgák ez önkéntes adókról.

Minden terentiusi darab koronája s valószínűleg legkésőbbike, melyről bizonyos, hogy 594/160-ban Aemilius Paulus halotti játékain adták elő, a *Testvérek* (Adelphoe), ismét Menander után. A cselekvény alapvonásai igen egyszerűek. Demeának két fia van, kiknek egyikét, Aeschinust, nagybátyja, az agglegény Micio örökbe fogadta és igen engedékenyen nevelte föl, míg a másik, Ctesipho, édes atyja szigorú fegyelme alatt áll. Ez azonban nem akadályozhatta, hogy egy lantosnőbe szeressen, ki egy durva kerítő hatalmában van. Az idősebb testvér kaparja ki számára a gesztenyét a tűzből, midőn, veszélyes lévén a késedelem, erőszakkal elszökteti a leányt ura házából és atyja zsebéből utólag kifizeti a vételárat. Neki magának tíz hónap óta egy szegény szabadszülöttel van viszonya, melyből fiú születik. Ama nyílt útczán elkövetett erőszakos csínje miatt egy pillanatra gyanúba jó kedvese családjánál, mintha ezt hűtlenül el akarná hagyni, de Micio maga felvilágosítja a dolgot s kezet nyújt a házasságra. Demea pedig rájön, mit vétett Ctesiphója, kire mint mintafiúra büszke volt, és bele kell nyugodnia a megtörténtekbe.

A nézőnek kezdettől fogva kezébe van adva a kevés, lazán összebonyolitott fonál, kevés meglepő történik: a mese tulajdonképeni bája itt a lélektani fejlesztésben fekszik, a kétellentétes testvéri jellem és az erkölesi-pædagogiai kérdés kidolgozásában, melynek példái gyanánt szolgálnak. Itt a szelid, művelt Micio, ki békét és kényelmet szeret, a gondokat kerüli, a fiúval mint barátjával bánik, szeretettel és bizalommal igyekszik jóra vezetni, elnézőleg és szabad-elvűleg veszi és egyenlíti ki Aeschinusának ifjúkori hajlamait és kicsapongásait, mert ismeri a fiatal ember jó természetét és tudja, hogy mindenkor visszatérítheti az egyenes

útra (829 kk.), tetőtől-talpig derék ember, örömmel kész helyt állni a családért és a szegényebbeknél jóvá tenni az elkövetett igazságtalanságot. (IV. 3.) Vele szemben a parasztosan zsémbes rigorista, Demea, fekete epéjével és sűrű vérével, sötét szigor ó-divatú elvei szerint vezetve a nevelést, lelkiismeretes és kötelességtudó, mint férj és családapa, de erszényén tartja kezét és örömtelen. Ez ellentétek dialektikáját a költő nagy finomsággal és alapos-sággal juttatta kifejezésre. Rokonszenve természetesen Micióé, kinek bölcsesége, nyugodtsága és szeretreméltósága megnyerő vonásokban és minden beszédéből kidom-borodik, és kivéve testvérét, mindenkitől háladatosságban és szivélyes hajlamban nyer elismerést. Demeát ellenben, a darab önkénytelenül komikus alakját, nem szeretik, félnek tőle, kerülik, kigúnyolják. Mindig mint a kopó azt szimatolva a falu és város közötti úton, micsoda új gyalázatosságokat követhetett el Micio neveletlen fia, azt hiszi, hogy éberségét messze távolban semmi sem kerülheti el (396 kk.), büszke nevelési eredményeire, vélt képmására Ctesiphóra, kinek durva erényét a meghatottság könyeivel hallja a kópé Syrustól dicsértetni (III. 3. 535 kk.), és nem sejtí, hogy lóvá teszik s mint a vakot vezetik, hogy egyedül előtte titok, a mi körülötte történik. (546 kk.) Valami megindító van becsületes aggodalmában testvére gyöngesége és elvakúltsága miatt, fiának elfajulása miatt, kit kiadott kezéből s mégsem hagyhat el, s a család fenyegető romlása miatt; a nyugtalan izgatottság, melyben az öreg ember hányódik, a hegyke gúny, melyet a vakmerő rabszolga a derék aggastyánnal üz, csaknem részvétünket gerjeszti föl; és fájdalom, midőn végre rájön, hogy minden gondviselése haszontalan volt, hogy másik fia is, ki eddig öröme és vigasztalása volt, romlás marta-léka lett, határos a tragikummal. Megtörtnek látszik,

becsületes elveivel csődöt mondott. De a vígjátéki derü és a költői igazságszolgáltatás nem engedi, hogy e keserű hangulatban, így megalázva, kinevetve és elhagyva maradjon, míg a többiek jó napot csinálnak magoknak és örülnek diadaluknak. Az ötödik felvonásban benső változás történik vele: megismeri, hogy minden erényes szigorúságával csak gyűlöletet és bánatot von magára, míg testvére kényelmes engedékenységgel megnyeri a sziveket. Elhatározza hát, hogy hasonló hangot fog fölvenni, nyájas lesz a rabszolgák iránt, gyöngéd és előzékeny Aeschinus iránt, mértéktelen kedvezményekre vetemedik, természetesen testvére rovására, melyek közül a legrosszabb az a követelés, hogy a hatvanöt éves Micio vegye nőül a menyasszony anyját, az öreg Sostratát, mert egyedül áll és szegény; s valóban ez elég jólelkű, hogy némi kissé durczás vonakodás után beleegyezzen s a többit is mind megadja, a mit a gonosz Demea javasol neki. Mert ennek mindenekelőtt az a célja, hogy szeretetreméltó testvérenek leczkét adjon, mily könnyű szivességekkel szeretetet és hálát szerezni, persze erkölcsi alap nélkül, s hogy a bőkezűség és engedékenység ellenében nagyon helyén van a szigor és tartózkodás ellensúlya; és midőn végül fiainak választására hagyja, vajjon jövőre föltétlenül engedje hajlamaikat követni, vagy a maga idején tanácsával és rendreutasításával lépjen közbe, megvan azon elégtétele, hogy Aeschinus bizalommal elismeri jobb belátását. Mindenesetre kívánatos volna, hogy az ellentétek e kiegyenlítése végül valamivel kevésbé durván és hihetőbben ütött volna ki. Habár a legjobbat tehetjük fel a tiszteletreméltó matronáról, Sostratáról, hogy ősz férjét híven fogja ápolni s kárpótolja elvesztett szabadságáért, mégis megütközünk e hirtelen rátukmált házasságban. A római átdolgozó érezte ezt: mert míg Me-

nandernél Micio sok vonakodás nélkül késznek nyilatkozott, Terentiusnál, rendes módja ellenére, bosszús és goromba lesz, s csak vonakodva enged Demea és Aeschinus egyesült sürgető könyörgésének, kik csaknem erőszakot tesznek rajta. De nagyon kétséges, vajjon nem járt-e el lélektanilag helyesebben a görög költő, s nem szerencsésebben oszlatta-e el a nézők aggodalmát az agglegény hajlandósága által, melyet jól lehetett indokolni?

Egészen szeretetre méltóan van festve a két ifjú képe: mindketten jólelkű, meleg és hűszívű, életvidám legények; az idősebb erélyes, erőszakos, határozott, bátor és önfeláldozó, a másik lágyabb, érzékenyebb, csüggedőbb, a mint nevelésétől várható. Atyjokhoz való viszonyuk természetesen nagyon különböző: Ctesipho azt kívánja az öregnek, ha egészségének különben nem árt, hogy fáradságtól három napig ne kelhessen fel az ágyból s így biztos legyen, hogy nem találkozik vele (518 kk.). Mily viszonyban áll Micio Aeschinushoz, legjobban mutatja abbéli érzékenysége, hogy fia eltitkolta előtte Pamphilával való viszonyát, és a csinos leczke, melyben ezért részesíti (IV. 5). Jótékony kifejezést nyer itt az atyai komolyság is egyfelől, valamint a gyermeki érzelem másfelől.

Különben a darabban erősebb vegyítés van drasztikus jelenetekből és nyersebb komikumból, mint a többiekben, legföljebb az Eunuchust kivéve. Syrus enyelgőbb és pajkosabb, mint a többi rabszolga Terentiusnál, különösen midőn Demeát bolondítja, profán konyhai rendeletekkel szakítva félbe a tisztos társalgást vagy komoly arczezal parodizálva az öreg böles mondásait (III. 3), vagy midőn mint Ctesipho durva erényének áldozatát tünteti fel magát és lóvá teszi az elragadtatott atyát (IV. 2). Csaknem plautusilag nyers a botozási jelenet a kerítő Sannióval (II. 1).

Ez Menandernél nem fordult elő, hanem szóról szóra Diphilus Συναποθνήσκοντες-éből van véve (átment Plautus Commorientes-ébe). A kerítő házából való elszöktetés motivuma természetesen Menandernél sem hiányozhatott, mert a cselekvény lényeges részei nyugosznak rajta. Úgy lehet gondolni, hogy az eredeti második felvonásában Aeschinus föllépett a leánynyal, Sanniótól üldözve, s rövid szóváltás után Micio házába vezette, míg amaz kívül maradt s a rajta esett jogtalanság miatt panaszkodott, aztán kilépett Syrus s kiegyenlítette vele a dolgot (II. 2), úgy hogy csak az első jelenet van Diphilustól, míg a következő némileg hozzá lehet alkalmazva. Terentius színpadán a verekedés Aeschinus és Sannio közt, mely az utóbbinak házában történt, még egyszer megújult Micio ajtaja előtt. Szerencsés fogása Aeschinusnak, hogy — talán csak találomra, a nélkül, hogy biztosan tudná — a leány szabad születését említi és a pörrel való fenyegetéssel megriasztja a büntudatos kerítőt. E motivumot, melyet Diphilus tovább is felhasználhatott, Terentius elejtette. Aeschinus (a mint Menandernél történhetett) előnyt ad a békés kiegyenítésnek a vételár felajánlása által és Syrus hatásos előterjesztéseinek, kit a házban talált és tanácsot kért tőle. A római kidolgozás szerencsés önállóságára lehet következtetni továbbá ama tudósításból is, hogy Varro többre becsülte az eredetinel a terentiusi darab kezdetét, Micio monologját s talán a Demeával való következő beszélgetést is.

A még ifjú költő finom és termékeny tehetségétől még gazdag aratást remélhetett a római színpad, midőn 595/159. évben útazást tett Görögországba, hogy saját szemléletéből ismerje meg a klasszikus földet és lakóit, s forrásuknál zsákmányolja ki az attikai komédia-irodalom

kincseit. De hazatértében, a Malea hegyfok körülhajózásánál, a vihar partra-szállásra kényszerítette. Először, mint beszélik, Patraëba ment, hogy hajóját várja, de hírt kapott, hogy az elsülyedt málhájával együtt, melynek legbecesebb része menanderi darabok készlete lett volna. Mélyen elbúsulva tovább ment az arkadiai Stymphalusba, hol halálos betegségbe esett, mely csakhamar megölte.

Terentius tulajdonképeni tere, mint láttuk, a fabula stataria: erre kellett vezetnie őt főszínésze, a bátor vállalkozó Ambivius Turpio magasabb életkorának is, ki a charge-szerepekben eltöltött fölemésztő tevékenység után nyugalmasabb szerepkörre vágyott (Hautont. Prol. 36 kk.), és megfordítva, talán épen ez irányának köszönheti igazgatója hajlandóságát (Hec. Prol. II.). A mit ellenfelei elvetőleg vékony stilnek (*tenuis oratio*) és hideg, hatástalan írásmódnak (*scriptura levis* ellentétben Cæcilius gravitásával) jeleznek, épen azt dicséri Cæsar, ámbár föltételes értelemben, midőn a terentiusi komédia «nyugodt mozdulatairól» (*sedati motus*) és «szelídségéről» (*lenia scripta*) beszél, melyhez persze ugyanoly arányban erőt (*vis*) kíván vegyíttetni. Mind a kettő rendelkezésére állt Menandernek, Terentiusnak csak az egyik fele a görögök művészetének, úgy hogy műértők ítélete szerint csak «fél Menander» nevére tarthat igényt. Plautus megkapó komikuma, egészben és részletekben, hiányzik nála: az atyák és fiúk nemes családból valók, a matronák tiszteletre méltók, még a hetærák is illedelmesek és jóérzelműek. A burleszkebb szerepeket Terentius vagy egészen elkerüli vagy aránylag szerényebb hangra szállítja alá. Az attikai helyi szigorúan megtartja: semmi római dolgot nem kever belé, nincs semmi anachronismus, sem a színpadi *illusio* pajkos megzavarása. Minden bohózatot kerül, még az élez minden

élesebb fűszerét is. Egészen lemond a furcsa ötletek szípkázó tűzijátékáról, a pajzán dialog lapdajátékáról: nincs semmi vakmerő tisztességtelen szó, semmi kétértelműség, a társasági illemnek semmi megsértése. Nincs egy jelenete vagy helye sem, mely szívből jövő kaczajra ingerelne vagy azt a vidámságot szülné, mely elfeledteti a mindennapi életet. E helyett nyugodt előkelő vidámság, mely inkább az észben, mint a szívben lakik, a legjobb körök művelt társalgási hangja, mely szabatos és emelkedett, gyakran czélzásokkal, fél mondatokkal megelégszik, csendes ironiától van áthatva, tiszta válogatott nyelve (*purus, lectus sermo*) a művelt született rómainak, kinek legnagyobb és legbájosabb előnye a kifejezés átlátszó világossága és élessége (*proprietas*), minden szónak valódi jelentésében való alkalmazása. Finom stil-érzéssel tartja meg a költő a határvonalat a tragikus pathos és közönséges beszédmód közt (*mediocritas*): csak ritkán, szenvedélyes indulatban mutatnak személyei rövid hajlamot a kothurnusra. Joggal dicsérte Varro finom és következetes jellemzésének művészetét, mely a különböző személyeknek kor, nem, állás, érzület szerint színezett beszédmódjában is következetesebben lép elő, mint Plautusnál. A rajz és színezés e biztossága képessé teszi, hogy nagyobb számú személyeket is megkülönböztessen a színpadon mozgalmas, sokszorosan megszakított dialogban. Mivel az átdolgozó ritka kivétellel egészben szigorúan ragaszkodik eredetijéhez és az esetleges toldalékokat vagy változtatásokat gondosan be tudja illeszteni, a darabok oekonomiája általában szabatos, a szerkezet zárt, úgy hogy egyik a másiktól függ és összhangzik egymással, s az indoklás és előkészítés jól át van gondolva. Két-két egymásba font résznek ügyes kettős játéka az ellentétek és összeüt-

közések által emeli a már is gazdagabban tagolt cselekvény ingerét. A drámai művészet nagyobb mélységével, melyre Terentius törekedett, összefügg a lyrai vagy operette-szerű elemnek jelentékeny gyöngülése is, Cæciliushoz és Plautushoz hasonlítva. Ama terjedelmes canticumokat többféleképp váltakozó rhythmusokban, melyek a cselekvényt vagy egészen feltartóztatják vagy legalább a zenei hatások mögött háttérbe szorítják, csaknem egészen elhagyta, s talán erre is akart Cæsar a *sedati motus* kifejezésével célozni. Egészen száműzte a szilaj anapæstusokat. Általában csak két darabjában fordulnak elő más, mint iambusi és trochæusi versek, az elsőben, az Andriában, és egyetlen egy rövid helyre szorítkozva a «Testvérek»-ben. Amabban is egészen szerény helyet foglalnak el a tulajdonképeni énekrészek és sehol sem bírnak a lyrai intermezzók természetével, hanem csak megfelelő rhythmikus motivum által jelzik a természetesen tovább haladó cselekvényen belül valamely helyzet vagy személy jellemét. Néhány bacchikus versben (481—485) adja utasításait a meggondoltan méltóságos bába, kilépve a házból. Egyszer, a negyedik felvonás elején (625—638), az ifjú Charinus, ki barátjától elárúlnak s minden reményében csalódottnak véli magát, váltakozó rhythmusú rövid canticumban ad kifejezést keserű érzelmeinek: egy daktylusi tetrapodiára creticus tetrameterek következnek, melyeket két iambusi dimeter és két bacchikus tetrameter követ. A «Testvérek»-ben is a szenvedélyes Aeschinus az, a ki az őt ért hamis gyanú miatti élénk nyugtalanságát vegyes rhythmusokban, melyeknek magvát choriambusok alkotják, fejezi ki (610—616). Sehol sincsenek efféle énekek két vagy három személy közt felosztva. Némi kárpótlásul a zenei változatosság és mozgás e hiányáért a recitativokban

nemesak iambusi, valamint trochæusi septenariusok és octonariusok vannak igen bőven alkalmazva, úgy hogy a senariusokkal szemben a szövegnek mintegy felét foglalják el, hanem az iambusok és trochæusok közt igen gyors, gyakran nyugtalan váltakozás fordul elő, míg rövidebb sorok, úgynevezett záradékok (clausulæ) itt-ott nyugvó pontot jeleznek.

A saajátságos irány, melyet Terentius képviselt, elkeseredett ellenmondásra talált ama párt részéről, mely bizonyos tekintetben Cæcilius iskoláját folytatta s ennek halála után érvényesíteni akarta a komikus színpad fölötti uralomra való igényét. Szóvivőjévé egy régibb komédia-költő, *Luscius Lanvinus* tolta föl magát, ki csak támadásai visszaütésének köszönheti, hogy az irodalomtörténetben egyáltalában szó van róla. Ő is kísérletet tesz menanderi darabok átdolgozásával. Kevéssel az Eunuchus előtt előadatta a *Phasmát* Menander után. Alaposan megbukhatott, mert Terentius az ellenfél megszégyenítésére megelégszik azzal, hogy egyszerűen ez előadásra emlékeztet. Talán a még régibb *Theusaurus* is Menander után volt dolgozva. Legalább *egy* sikerét még Terentius is kénytelen elismerni (a *Phormio* prologjában), habár ennek érdemét is inkább a színésznek, mint az írónak tulajdonítja. A miket szemére vet, azok részben mesterének gyöngéi: rossz latinság s a komédia közötti finomabb stil-határok elmosódása, például egy fantastikus ifjú fellejtése, kinek víziója van. Különben Luscius, a mint látszik, szigorúbban ragaszkodott a görög szöveghez, mint Cæcilius, a nélkül, hogy oly helyeket, melyek ellentétben voltak a római felfogással az életben vagy ügyvitelben, a nemzeti fogalmakhoz alkalmazott volna, a mit ellenfelei részéről mint durva hibát és tudatlanságot vetettek sze-

mére. Egészen véve a bűnlajstrom, melyet szemére hánynak, nem épen lesújtó, s az ismételt fenyegetések sem nyomnak sokat a latban, hogy alkalom adtán még jobban kibővítik a lajstromot. A makacs és megátalkodott polemia, melyet Luscius és pártja az ifjú feltörekvő költő ellen folytatott, mutatja, mily veszélyesnek látszott ez rájuk nézve tehetsége és összeköttetései következtében, mily jelentékenyen érvényesült sajtászerúsége a hagyomány ellenében. Gyűlölködő gyanúsításokkal az ünnepadóknál, a próbák és előadások zajos félbeszakításával, megvető bírálatokkal először is lehetőleg egészen ki akarták az ujonczot szorítani a színpadról és elriasztani. Felszóaltak a contaminatio ellen, mely hiba a művészet fennálló szabályai ellen, megsértése a fordító köteles hűségének; továbbá elődein elkövetett lopásról vádolták a költőt, mert bizonyos jeleneteket és alakokat régiebb darabokból új használatra alkalmazott; kárhoztatták stíljének soványságát és bágyadtságát; végre, midőn a gyűlölt ellenfél mindinkább útát tört magának, nem neki tulajdonították az érdemet, hanem előkelő pártfogóinak, kik kijavították a kontár fogalmazványát és álarcza mögött saját fényöket ragyogtatták. Az utóbbi szemrehányást finom tapintattal czáfolat nélkül hagyta, vagy úgy fordította, hogy neki nem kevésbbé, mint barátjainak, becsületére vált.

E gyűlölködő támadásokra előkelően ironikus hangon a *prologok*-ban válaszolt, melyeket mindegyik darab előadása előtt elszavaltak. E prologok czélja eredetileg többé vagy kevésbbé beható előadás volt a meséről, előzményeiről és lefolyásáról. Mint az euripidesi tragédiákban, úgy a közép és újabb attikai komédiában is a szavaló szerepe valamely istenségnek vagy dæmonnak jutott, így az Areturusnak a Rudensben, a házi Larnak az Aululáriá-

ban, Auxilium tündérnek a Cistellariában, vagy párbeszédés formában is a Luxuriának és Inopiának a Trinummusban. A darab és az eredeti szöveg, valamint a görög és a római szerző neveit már az előadás előtt tudtul szokták adni, a mennyiben az ünnepien ékesített játszó személyzet ó-görög szokás szerint nyilvánosan a közönség elé állt a színpadon, úgy hogy nem volt föltétlenül szükséges, ugyanazokat fölvenni a prologba, de nem ritkán ez is megtörtént, kivált mivel könnyen lehetett azt a kérést csatolni hozzá, hogy a közönség fogadja szívesen a darabot. Terentius korában, talán épen általa, szokásba jött, hogy a költő vagy a színigazgató vagy mindkettő érdekében mondott beszéd képezte a prolog főtartalmát, úgy hogy ez foglalta el a hajdani parabasis illető részének (az anapæstusoknak) helyét. Egészen úgy, mint Aristophanes idejében, a vetélytársak támadásai vagy a közönség szeszélyei nyújtottak alkalmat és anyagot e fejtegetésekre. A mese elbeszélése, melyhez a hallgatók még mindig szokva voltak, könnyen elmaradhatott, mert a költő az első felvonásban az expositióval pompásan be tudott vezetni a cselekvénybe, és még a műveletlenebbeknek is meg kellett idővel tanulniok, hogy önállóan kövessék a fonalat. A fenmaradt prologok nem mind készültek az illető darabok első előadására s csak esetleges maradékát nyújtják számunkra az eredetileg nagyobb készletnek. Legrégiebbnek látszik a Hecura második előadására írt prolog töredéke (az első egészen prolog nélkül volt), azután a harmadik előadás teljesen fenmaradt prologja. Az Andria prologja is a darab ismétlésére volt szánva, míg az Eunuchus, a Hautontimorumenos, a Phormio prologjait az első előadáson mondhatták. Az Eunuchus prologját korra nézve talán megelőzi a «Testvérek»-é. Különben gondolhatjuk,

hogy ez előszavakat a szükséghez képest a régibb példányok felhasználásával és új részletek betoldásával, majd így, majd úgy idomították és faragták. Szabály szerint fiatal emberek adták elő, kivételesen (mint a Hautontimorumenosét és a Hecura második prologját) az igazgató, ki egyszersmind a főszerepet játszotta.

Epigonok.

Terentius halálával mély apály következett a Palliában. Sokkal ifjabban halt meg, hogysen tanítványokat és követőket hagyjon hátra; az öregebbek pedig, kik még Cæciliusra vagy épen Plautusra támaszkodtak, részben szintén meghaltak már, részben sokkal jelentéktelenebbek voltak, hogy sem valódi tekintélyre jussanak. A kevés nevet, melyekről tudomást nyertünk, még chronologiailag sem rendezhetjük kellő biztossággal. Jól ismert volt *Trabea*, kinek Cicero egy pár jó septenariusát említi, melyekben egy életvidám ifjú a szívemelő fogadtatást rajzolja, midőn tele erszénnyel a kerítönőhöz megy s aztán beléphet szépjéhez. Megerősítik Varro ítéletét, ki az indulatokban (παθή) dicsérte művészetét. Ugyane dicséretben részesíti e műértő *Atiliust*, kinek «Nőgyüölölőjét» (Misogynos) Cicero idézi (nagyhírű volt Menander Μεσογύου-νης-e). Rosszalólag mondja más alkalommal rendkívül keménynek stíljét: az általa rosszalt, kissé zörgős vers csaknem enniusi játékokra emlékeztet. Ha a szerző talán a prænestei L. Atilius volt, a ki Terentius korában színészkedett, úgy a stil-érzék e hiányában földieivel osztozott, kiknek rossz latinságát már Plautus gúnyolja. Talán nem merészlünk sokat, ha a παθή e mesterének tulajdonítjuk egy ugyanazon nevű költő *Electra* tragédiáját, melyet még

Cæsar halotti ünnepén is előadtak. Hiszen a tragikust is a következő verssel jellemzi a VII. századnak egy műbirálója (Porcius Licinus): «vasas a szerző, de mégis csak szerző», és Ennius is kísérletet tett a dráma mindkét nemében. Talán a plautusi korhoz tartoztak: *Juventius*, egy Anagnorizomene (az újra felismert) szerzője, és *Licinius Imbrex*. E költő Neerájában (Philemo után?) egy hetvenkedő tiszt fordult elő, ki előtt nem látszott elég magasztosnak a czímben megnevezett nejének neve: Neriónak kellene magát neveznie, mint Mars nejének. Sajátságos, hogy egy hasonló jelentésű melléknevű költőről, P. Licinius Teguláról történik említés, ki 554/200-ban felsőbb megbízásból körmeneti éneket írt egy prodigium engesztelésére (mint egykor Livius Andronicus). Talán a nemzetségnév ugyanazonossága és a czéhbeli közösség adott alkalmat, hogy az egyiket a másiktól csaknem egy jelentésű melléknévvel különböztessék meg.

Nem csoda, hogy a friss termelés a Palliata területén megakadt. Miután csaknem egy századon át kizsákmányolták a görög játékrendet, s az első mesterek legjobb vagy legalább a római közönségre nézve legélvezhetőbb darabjait, különösen Menander nagyszámú darabját előadták, lassankint kifogyott a valóban hálás anyag. A hatásos typosok és mesék rendelkezés alá eső készlete ki volt merítve; nem akarták mindig újra ugyanazon alakokat és bonyodalmakat hozni. Azt is látni fogjuk, hogy más elemek érvényesültek a drámai színpadon. Ennek daczára nem nélkülözhatték a görög vígjátékot: az öregek fájdalommal gondoltak a szép időkre, midőn Plautus oly alaposan meg tudta nevetetni nézőit, a mi az újabbak közül senkinek sem igen akart sikerülni, sőt épen oly kevésbé tetszettek műveik, mint az új kisebb értékű pén-

zek. A vállalkozók ekkor, mint ily esetekben történni szokott, a régi kedvenczhez tértek vissza: a régi jó bort vették elő az ízetlen új termés helyett. Igaz, hogy az ünnepadókra nézve becsületbeli dolog volt újat nyújtani, de az utolsó évtized áramlata annyira feledésbe döntötte ama régi darabokat, hogy az ifjabbak soha sem látták azokat: természetesen nem is olvasták, mert a szövegek kizárólag a színigazgatók kezében és birtokában voltak. Csak egy kis hadi cselre volt szükség, nehogy már előre elriaszszák a közönséget állott portéka kínálásával. Megváltoztatták a czímet, úgy hogy a kevésbbé ártatlan színházlátogatót is csalogatta az új hang. A Casinát *Sortientesre* keresztelték a menanderi *Κληροόμενοι* (a sorsolók) fordítása által; a Mostellariának szintén visszaadták az eredetinek nevét, a *Phasmát*; a Pœnulusból (vagy a menanderi Carchedoniusból) a «Nagybátya», Patruos (t. i. Hanno) lett, s ezúttal még a latin szerző nevét is elleplezték furcsa körülírással: a pépevőfi (Pulphagonidæ) azaz rabszolgafi Plautus munkájának nevezik a prologban. A személynevek megváltoztatására nézve is vannak példáink (Stichus és Aulularia). A prologok, melyeket e megújított előadásokra írtak s melyek kiszorították a valódi plautusiakat, elárulják ez eljárásokat és alkalmukat, a mint magukat is saját koruk terményeiül árulják el részint a bőbeszédű terjedelmesség és üres élezelés, részint ama vonatkozások által, melyek csak a VII. század elejére illenek, különösen a színházi ülőlépcsők említése (nem 608/146 előtt). Nem maradhatott el, hogy ama vállalkozók a költő szövegére is kezet vesse- nek, hogy czéljokhoz és a kor ízléséhez idomítsák, a mit hasonló körülmények közt a görög tragédia remekművei- nek is el kellett tűrniök. Részint irgalmatlanul összehú- gálták a darabokat, mint a Stichust, részint bővítő vagy

változtató toldalékokkal, intermezzók befűzésével (milyen a Curculióban a ruhatárnok beszéde) elnyújtották és átido-mították. A Pœnulusnak, valamint az Andriának két különböző szerkezetű végjelenete van, az egyik hosszabb, gondosabb kidolgozású, a másik rövidebb s mintegy elhamarkodja a befejezést. A prologokat meg épen újra meg újra átdolgozták esetről-esetre bizonyos adott alapon. Mindehhez járult a nyelvvalaknak többé vagy kevésbé átható modernizálása, alkalmilag a versek, kivált a canticumok átolvasztása a kényelmesebb és szabályszerűbb senariusokba. Mivel így ismételt változtatásokat és átdolgozásokat vittek a színházi példányokba, a későbbi hagyomány tulajdonképeni alapjába, lassankint a szövegnek különböző rétegei képződtek: az eredeti alapot különböző kezeztől származott változtatások és toldalékok változtatták át, vonták be és szőtték át, melyeket néha még tárgyi bizonyítékokból lehet felismerni, minők a kézirati tanúság, anachronismusok, mint a basilikák s más Plautus utáni időkben épített helyiségek említése, vagy a kenyérsütése, mint önálló iparé. Ellenben igen gyakran csak a nyelvi és versmértéki alak, a logika és műérzék útmutatására van utalva a kritika. A fennmaradt plautusi darabok közül talán egy sincs megkímélve e befolyásoktól.

Miután azonban ily úton másodsor divatba jött Plautus neve, természetszerűleg föléledt a hamisítás ipara is. A kedvelt czég jegye alatt nem csak a valódi bort mérték ki többé, hanem régibb és újabb esztendők más fajait is előszedték, melyeknek arra kellett szolgálniok, hogy a közönségnek a plautusi termékek iránti vágyát kielégítsék. A mi még Næviustól és Plautus más kortársaitól raktárban és feledésben volt, újra napfényre került lobogója alatt. A jelenkor ismeretlen költői kétséges tehetségök termékeit

hasonló zászló alatt csempészték be: még mindig inkább számíthattak elfogadásra s a vállalkozók sikerre, mint ha saját becsületes nevökkel próbáltak volna szerencsét. Legkényelmesebb dolga volt ez epigonok egyikének, névszerint *Plautiusnak*: jó lelkiismerettel hirdethette minden darabját mint Plauti fabula-t s a nézőkre bízhatta, vajjon az ő vagy a régi Plautus művészetét akarták-e bennök találni. Így történt, hogy a hetedik század első felétől fogva mintegy 130 úgynevezett plautusi komédia rostálatlan tömegét ásták ki s másolatokban lassan-lassan elterjesztették, melyből a valódiakat kiválogatni egyik első feladata lett a század végén fölébredt kritikai szellemnek. Nem csoda, hogy ez eljárásban némely munkánál, mely eddig más név alatt volt forgalomban, viszont arra tekintettek, nem lehetne-e Plautusnak tulajdonítani. Így Varro nem kételkedett, hogy a régibb költő *Aquilius*-nak (talán Menander után szabadon átdolgozott) Bœotiája inkább Plautustól származik, mivel ennek stíljét és vidámságát vélte benne fölismerni. Így az éhes élösdinek bizonyítékul idézett beszéde, melyben panaszkodik, hogy nem többé, mint gyermekkorában, a gyomor, hanem az óra határozza meg az evés idejét (nyilván önálló toldalék), valóban méltó a sarsinai költőre, de chronologiai okokból inkább Nævius egyik kortársára illik. Hogy az állítólagos plautusi komédiák ama nagy tömegében a nem jelentéktelen számú csempésztettek mellett az általában elismerteken kívül, melyek hozzánk jutottak, a mesternek még más valódi darabjai is voltak vagy lehettek, senki sem vonta kétségbe az ó-kor szakismerői közül, csakhogy ítéleteikben eltértek egymástól, mert inkább általános benyomás, mint tárgyilagosság szerint ítélték. Tudósok, mint Varro, Verrius Flaccus, Valerius Probus, még magok olvasták a roppant

hagyatéket, s az egyes helyekre szóló magyarázatainknak és jegyzeteinknek köszönhetjük 34 cím fentartását s valamivel több mint 300 verset a töredékekben, melyek néhány érdekes adalékkal járúlnak a Palliata ismeretéhez. Találunk itt egy uzsorásnőt (Fæneratrix), kerítő párt (Gemini Lenones), hármass ikreket (Trigemini), szökött rabszolgákat (Fugitivi), lusta élősdit és egy élősdit mint orvost, egy Colaxot, egy mogorvát (Dyscolus), egy parasztosat (Agræcus), menanderi címeket, melyek csak Plautus utáni időből származhatnak; egy «gyöngykomédiát» (Bacaria), rablókat (Cæsus vel Prædones, a kettős cím bizonyítéka az ismételt előadásnak), kik betörnek, a megtámadottat elrejtett aranyának kiadására kényszerítik, rabúl hurezolják el; nőket, kik kocsin jönnek a színpadra (Astraba), és más egyebet.

Sextus Turpilius.

A Palliatának csak még egy neves költője emelkedik ki a hetedik század közepéig az általános sivatagból, *Sextus Turpilius*. Fájdalom, nem tudunk egyebet mondani életéről, mint hogy 651/103-ik évben késő vénységben halt meg Sinuessában, Latium déli határán. Cæcilius irányának legjelentékenyebb követőjeként lehet őt megjelölni. Minden darabjának (összesen 13) görög címe van, a legtöbb ismét Menander után van dolgozva, bizonyára legalább őt: Canephorus, Demiurgus (a kézmíves), Epiclerus (az örökös), Thrasyleon (egy híres menanderi tiszt neve), és Leucadia (a leukasi leány). A régi novella Sappho rajongó szerelméről a szép lesbosi Phaon iránt és kétségbeesett ugrásáról a leukasi szikláról, sokszorosán foglalkoztatta az

attikai komédiát, habár nem mondhatjuk meg, mily fordulatot adott neki minden egyes költő. Már Ameipsias, Aristophanes kortársa, költött egy Sapphót, s utána nem kevesebben, mint öten, kik közt a legfiatalabb Diphilus; egy-egy Phaont mind a régi (Platon), mind a közép komédia (Antiphanes) mutathat fel, és Leukadia volt Amphistól, Alexistól és Menandertől, azonfölül még egy Leukadios Antiphanestől. Menandernél és Turpiliusnál Phaon vén, rút révész volt Lesbosban, kinek egyszer szerencséje volt az öreg asszonyt átváltozott Venust a szárazföldre átvinni. Mivel (irgalomból) nem fogadott el pénzt a szegény asszonytól, az istennő búcsúzásakor (de bizonyára az ő balga kívánságára) kenőccsel ajándékozta meg, melynek az a hatása volt, hogy minden nő beleszeretett. E varázst és következményeit tüntette fel a komédia. A pikáns az volt benne, hogy a vén ficzkó külső megjelenésében a legesekélyebb változás sem történt, és hogy mégis minden nő az otromba filkónak, kitől különben elszaladt volna, egyszerre mint valami Adonisnak udvarolt, az ifjú, csinos, szeretetreméltó férfiak megbotránkozására, kik elhagyatva látták magokat. Szellemes megfordítása volt az Alazontypusnak (a mint hogy Pyrgopolinicest Plautusnál a lesbosi Phaonnal hasonlítja egybe élősdije), hogy amaz isteni hatalomnál fogva valóban ellenállhatatlan lévén, nem védhette magát bájos személyének tolakodó ostromlásaitól, hogy fenhordta az orrát, a fásultat játszotta, s idővel maga is szivéből beleúnt veszélyes bájába, míg imádóit kölcsönösen a féltékenység emésztette föl. De a katastropha nem maradt ki. Az egyik leány (Sappho?), ki különösen hő vágygyal járt utána s miatta eddigi kedvesének csúfosan hátat fordított, elhatározta, hogy kétségbeesésből vagy szerelmi próbául megteszi Phaon kívánságára ama hirhedt

ugrást a szikláról a tengerbe. A megvetett ifjú azonban kihalászsza, s a hideg fürdő feloldotta a bűbájt: kigyógyúl örültségéből, ismét a régi szerelmet érzi előbbi imádója iránt, és a mint a szenvedő megfogadta, megülik a gyógyulás vidám ünnepét. De Phaonról is el kellett valahogy tűnnie a varázsnak, és pedig kielégítő módon, mert tempelomot emelt Venusnak Leukason. Demetriust biztossággal lehet visszavezetni Alexis egy híres darabjára. Poseidippos után készülhetett Philopator (a jó fiú), Diphilus után Lemniæ; Pædiumra nézve válogathatunk Menander, Apollodor, Poseidippos közt. Újak a Lindia, Hetæra, Paraterusa (kémnő) czímek.

Az eredetinek szabadabb kezelését mutatja az Epiclerus egy példája: a monolog helyére, melylyel e darab Menandernél kezdődik, Turpilius dialogot tett az ifjú úr és rab-szolgája közt, épen úgy, mint Terentius az Andriában. Szabadabb rhythmusú (bacchikusok, kretikusok, anapæstusok) canticumokat több darabból ki lehet mutatni: ezek egyikét (a Demiurgusból) Cicero még hallotta Rosciustól előadni. A legfeltűnőbb különbséget, Terentiussal összehasonlítva, a nyelvvalak mutatja. Turpilius komédiái bőséges bányául szolgáltak a grammatikusok és glossographok számára: gyűjtő szorgalmoknak köszönhetjük a legtöbb töredéket, melyek a mérsékelt számú versekhez (218) képest az ószerű szóképzések és mondatszerkezetek bámulatos bőségét nyújtják. E népies archaismusok helyezik csak igazi világításba Terentius «válogatott» kifejezőmódjának finomságát és simaságát. A hallgatók nagy tömege nem igen jól érezhette magát a kizárólagos előkelő körök e hangjánál: azért Turpilius stílje visszahatást képvisel a népies ízlés javára, összhangzóan a Plautus iránt újra fölébredt előszeretettel.